

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ, δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στή Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1977

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

19941

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδασκτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στή Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1977

Michelangelo «Η Δημιουργία του Ἀδάμ» (λεπτομέρεια)

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Α΄ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Είσαγωγή. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό ὄν πού ἐπιδιώκει νά γνωρίσει τή φύση τῶν πραγμάτων καί ἀναρωτιέται γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Μέ αὐτή τή διπλή ἀναφορά (ἀντικειμενική γνώση-αὐτοσυνείδηση) ὁ ἄνθρωπος οἰκοδομεῖ τή ζωή του πάνω σέ ἔννοιες. Αὐτή ἡ δραστηριότητα ἀνήκει στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Τό πνεῦμα εἶναι ἀναφορικό καί μορφοποιητικό· τίς ιδιότητές του ἐκδηλώνει μέ ποικίλους τρόπους, ὅπως ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ γλώσσα, ἡ φιλοσοφία.

Ὁ ὅρος. Ὁ ὅρος *Φιλοσοφία* σημαίνει: φιλία (ἀγάπη) γιά τή σοφία. «Σοφία» εἶναι ἔννοια διφορούμενη, δηλώνει τή θεωρητική γνώση, ἀλλά καί τήν ἄσκηση τῆς ἀρετῆς. Μέ τή σύνδεση τῶν δύο ὅρων καί τή διπλή σημασία τοῦ ὅρου «σοφία» ὡς φιλόσοφος

νοείται αυτός πού είναι θεωρητικό πνεῦμα καί ἡθική προσωπικότητα. Τήν ἔννοια αὐτή τοῦ φιλοσόφου ἐνσάρκωσαν π.χ. ὁ Σωκράτης, ὁ Κάντ καί οἱ σύγχρονοι χριστιανοί ὑπαρξιακοί. Κατ' ἐξοχήν θεωρητικοί φιλόσοφοι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες «φυσιολόγοι».

Ἡ Φιλοσοφία, ὅπως δείχνει τόσο ἡ ἐτυμολογία της ὅσο καί ἡ ἱστορική παρουσία της ὡς σήμερα, εἶναι κριτικός στοχασμός καί διακρίνεται ἀπό τό σύνολο τῶν γνώσεων, ἀπό τήν πολυμάθεια καί ἀπό τήν εἰδική μάθηση. Ὁ Ἡράκλειτος ἔλεγε χαρακτηριστικά: «Ἡ πολυμάθεια δέ σοῦ μαθαίνει νά ἔχεις νοημοσύνη», καί ἔψεγε γιά τοῦτο τόν Πυθαγόρα καί τόν Ξενοφάνη. Ὅμως καί οἱ δύο αὐτοί προσφέρουν πραγματικά δείγματα φιλοσοφικῆς στάσεως: Κατά τήν παράδοση ὁ Πυθαγόρας πρῶτος ὀνόμασε τόν ἑαυτό του φιλόσοφο, ἀποφεύγοντας ἀπό μετριοφροσύνη τήν ἐπωνυμία «σοφός». Ἐξάλλου ὁ Ξενοφάνης δίδαξε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν κατέχει τά πάντα ὡς δῶρα θεῶν ἀπό τή γέννησή του, ἀλλ' εἶναι ζητητής τοῦ καλύτερου μέσα στό χρόνο. Ἔτσι ξεπερνώντας τή μυθική θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ὁ φιλόσοφος αὐτός μᾶς ἔδωσε τήν πρώτη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου πού μέ τόν προσωπικό του ἀγῶνα γίνεται οἰκοδόμος τοῦ Πολιτισμοῦ καί τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πλάτων, πού θεωροῦσε τήν ὁλότητα τῆς γνώσεως κτῆμα μόνο τοῦ θεοῦ, δίδαξε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι καί πρέπει νά εἶναι *φιλόσοφος*, ζητητής καί ἀγωνιστής τῆς ἀλήθειας: Ἡ ἀνεξέταστη ζωή δέν εἶναι ζωή πού μπορεῖ ἢ ἀξίζει νά ζεῖ ὁ ἄνθρωπος, καί ἀνδρεία εἶναι ἡ καρτερική, ἐπίμονη ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας.

Τόν ἀγωνιστικό χαρακτήρα τῆς Φιλοσοφίας ἔδειξε ὁ Πλάτων μέ τριπλό τρόπο: ἐννοιολογικά μέ τόν ὀρισμό τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀνθρώπου πού θέλει νά γεύεται κάθε γνώση· ποιητικά μέ τό συμβολισμό τοῦ ἔρωτα, ὡς τάσεως τοῦ πνεύματος πρὸς τή γνώση, καί παραδειγματικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Σωκράτη. Στόν «Ἱππία τόν μείζονα» ὁ Πλάτων παρουσιάζει τό Σωκράτη ὡς ἀντίθετο τῶν Σοφιστῶν καί τῶν ρητόρων, ἀπό «δαίμονια τύχη» παρακινούμενο νά ἐρευνᾷ συνεχῶς. Στήν «Ἀπολογία» ὁ Πλάτων ἐρμηνεύει τό χρησμό τοῦ μαντείου, πού χαρακτηρίζει τό Σωκράτη σοφώτατο, μέ ἀναφορά στήν κριτική, ἐλεγκτική διάθεση τοῦ δασκάλου του, στή σωκρατική γνώση τῆς ἀγνοίας.

Γενικά στη Φιλοσοφία ο ζητητικός χαρακτήρας φανερώνεται με τη σημασία των ερωτημάτων της, την προτεραιότητά τους απέναντι στις απαντήσεις και τη δυνατότητα της μετατροπής κάθε απαντήσεως σε νέο ερώτημα. Έδω ή αλήθεια δέν είναι μία και τελειωτική.

Ερωτήματα της Φιλοσοφίας. Η έννοια της Φιλοσοφίας θά γίνει σαφέστερη με τό διαχωρισμό της από τήν ειδική ἐπιστήμη· εἶναι ὅμως δυνατό νά ἔχουμε μία πρώτη ἔνδειξη γιά τό εὖρος τῆς Φιλοσοφίας μέ τήν παράθεση μερικῶν ερωτημάτων ἀπό ἐκεῖνα πού ἀναγράφονται στόν πίνακα τῶν θεμάτων της:

- Γιατί ὑπάρχει κάτι καί ὄχι τίποτα;
- Τό Σύμπαν ἔχει ἐνότητα σκοποῦ ἢ εἶναι τυχαία συσσώρευση ἀτόμων; Ἡ συνείδηση εἶναι μόνιμο μέρος τοῦ σύμπαντος ἢ προσωρινό ἐπεισόδιο πάνω σ' ἓναν προσωρινά ὑπαρκτό πλανήτη; Τό καλό ἢ τό κακό ἔχουν σημασία μόνο γιά τόν ἄνθρωπο ἢ ὑπάρχουν καθαυτά;
- Τί μπορῶ νά ξέρω; Τί πρέπει νά κάνω; Τί μπορῶ νά ἐλπίζω;
- Ὁ ἄνθρωπος εἶναι προσδιορισμένος ἢ ἐλεύθερος;
- Ποιές εἶναι οἱ λογικές προϋποθέσεις τῆς ἐπιστήμης καί ποιά ἡ λειτουργία τῆς τέχνης;

Ἐρευνητικά πεδία τῆς Φιλοσοφίας. Τρία εἶναι γενικά τά ἐρευνητικά πεδία τῆς Φιλοσοφίας: α) ὁ ἄνθρωπος, β) ὁ κόσμος, γ) ὁ Θεός.

α) **Ὁ ἄνθρωπος.** Τῇ Φιλοσοφία ἐνδιαφέρει ὁ ἄνθρωπος ὡς δημιουργική συνείδηση (ἀξία), ὡς ὑπαρξη πού ὀλοκληρώνεται μέ τήν πνευματική καλλιέργεια.

β) **Ὁ κόσμος.** Ἡ Φιλοσοφία εἶναι θεωρητική μελέτη τοῦ κόσμου, ἀναλυτική τῆς ἐμπειρίας μέ τήν ὁποία ὁ ἀνθρώπινος νοῦς σχετίζεται μέ τή φύση ἢ μαρτυρεῖ γιά τήν ὑπαρξη τῆς φυσικῆς πραγματικότητας.

Ἡ Φιλοσοφία στήν Ἑλλάδα ξεκίνησε ὡς κοσμολογία. Ὅπως τό παιδί διαμορφώνει πρῶτα συνείδηση γιά τά γύρω του πράγματα κι ὕστερα γνωρίζει τόν ἑαυτό του, ὁ ἄνθρωπος ἐδῶ φιλοσόφησε γιά τό ἄμεσο δεδομένο τῶν αἰσθήσεών του (τά «πρόχειρα ἀπό τά παράδοξα» κατά τόν Ἀριστοτέλη), καί ὕστερα ἀνα-

Bartolomeo Suardi - Bramantino, *Ο νεαρός Σφόρτσα μελετᾷ Κικέρωνα*.

ρωτήθηκε για τό κέντρο πού ἔθετε τό ἐρώτημα, δηλαδή για τό πνεῦμα του. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι εἶδαν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χάιντεγκερ, αὐτό πού ὀνόμασαν «Φύσιν» βασισμένοι σέ μιὰ θεμελιακή ποιητική καί στοχαστική ἐμπειρία τοῦ ὄντος: «Φύσις εἶναι ὁ ἐρχομός στό φῶς, τό γεγονός τῆς ἀναδύσεως ἀπό τό κρυμμένο». Ἡ περιορισμένη ἔννοια τῆς φύσεως στή φυσική εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

γ) **Ὁ Θεός.** Τό ἐρώτημα γιά τό Θεό, ἐνῶ στή θρησκεία ἐκφράζεται μέ δόγματα, εἰκόνες καί σύμβολα καί καλλιεργείται μέ τήν πίστη, στή Φιλοσοφία ἀντιμετωπίζεται κυρίως μέ λογικές ἐννοιες.

Ἡ Φιλοσοφία ὡς προσωπικό πνευματικό ἀγώνισμα

Ἀπό ὅσα προηγήθηκαν ἔγινε φανερό ὅτι ἡ Φιλοσοφία δέν περιορίζεται σέ μιά ἀπό τίς πλευρές τοῦ ἐπιστητοῦ, δηλαδή σέ ἕναν εἰδικό χῶρο ἀντικειμένων, καί ὅτι γνῶρισμά της εἶναι ὁ ἀ-
δίακοπος προβληματισμός.

Ἐπειδή ἡ Φιλοσοφία δέν εἶναι οὔτε πολυμάθεια οὔτε εἰδική μάθηση κάθε ὀρισμός της εἶναι πραγματικά περιορισμός· κανένας ὀρισμός δέν ἀποδείχεται μοναδικός. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὀρίζει κανεῖς τή Φιλοσοφία εἶναι κιόλας καθρέφτης τῆς προσωπικότητας, δηλαδή ἀποτελεῖ ἔκφραση προσωπικῆς στάσεως ἀπέναντι στή ζωή. Ἡ Φιλοσοφία πραγματώνεται ὡς ζωντανή σκέψη, ὡς αὐτοδιάλογος καί ὡς διάλογος μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους εἴτε ὠριμούς εἴτε, γενικά, ἀνθρώπους μέ πνευματικές ἀνησυχίες. Καί στίς δύο αὐτές μορφές τοῦ διαλόγου δέν ἔχουν σημασία οὔτε οἱ ἀφετηρίες, ἀφοῦ ὁποιοδήποτε ἐρώτημα εἶναι δυνατό ν' ἀποτελέσει ξεκίνημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, οὔτε οἱ αὐθεντίες, πάνω στίς ὁποῖες θά βασίσουμε τίς ἀλήθειες πού ὑποστηρίζομε· αὐτές οἱ ἀλήθειες πρέπει νά ἔχουν κατακτηθεῖ μέ προσωπικό πνευματικό μόχθο. Τήν προσωπική ἐμπειρία τῆς Φιλοσοφίας δίδαξε ὁ Σωκράτης, πού συμβούλευε τούς μαθητές του νά μὴν ὑπακούουν ἀπλῶς στό δάσκαλο καί νά συμφωνοῦν μαζί του, ἀλλά νά συμφωνοῦν μέ τήν ἀλήθεια, δηλαδή νά ἀγωνίζονται νά γίνουν οἱ ἴδιοι μέτοχοί της.

Παράδειγμα αὐτῆς τῆς πραγματώσεως τῆς Φιλοσοφίας ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις Πλάτωνα-Σωκράτη καί Ἀριστοτέλη-Πλάτωνα, ὅπου ἡ μαθητεία τοῦ πρώτου ἀπό τό κάθε ζεῦγος στό δεύτερο δέν ὑπῆρξε παθητική, ἀλλ' ἀφορμή κυοφορίας προσωπικῶν στοχασμῶν.

Ἡ Φιλοσοφία μέ τό νά εἶναι οὐσιαστικά αὐτοσυνειδησία καί προσωπικός προσανατολισμός στόν κόσμο δέν εἶναι εἰδική μά-

θηση, αλλά καλλιέργεια του πνεύματος, για τοῦτο δέ μαθαίνονται ὅπως οἱ ἄλλες ἐννοιολογικές ἐκδηλώσεις τῆς συνειδήσεως. Ἡ φιλοσοφική δημιουργία εἶναι λοιπόν σέ κάθε περίπτωση: α) **ἀγώνισμα**, ὅπου οἱ ἰδέες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σέ δράση ἢ εἶναι ἡ δράση μέσα σέ ἰδέες πού ἱκανοποιοῦν ὑψηλές θεωρητικές ἀνάγκες, καί β) **μέθοδος** μέ τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀσκεῖ τό πνεῦμα του, ὥστε νά διατυπώσει κανόνες τοῦ λόγου καί νά βρεῖ προοπτικές κατά τό πέρασμά του μέσα στόν κόσμο.

Διαίρεση τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Σύμφωνα μέ μιά διαίρεση, πού ἀφορᾷ κυρίως στήν ἐλληνική σκέψη καί τήν καταξιώνει, μιά καί ὑπῆρξε ἡ γεννήτρια τῆς Φιλοσοφίας, ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας διαιρεῖται σέ τρεῖς χιλιετίες: α) ἀπό τό 600 περίπου π.Χ. ὡς τό 500 περίπου μ.Χ., β) ἀπό τό 500 περίπου μ.Χ. ὡς τό 1500 περίπου, καί γ) ἀπό τό 1500 περίπου, περίοδο πού διανύομε κι ἐμεῖς σήμερα.

Ἡ πρώτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχίζει μέ τό Θαλῆ καί τερματίζεται τό ἔτος 529, δηλαδή μέ τό κλείσιμο τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό. Μέ τό τελευταῖο σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐργάζεται ὁ χριστιανός Αὐγουστίνος, ὁ δημιουργός τῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας τῆς Δύσεως. Ἔτσι ἡ χριστιανική Φιλοσοφία τῆς Δύσεως εἶναι βασικά ἐλληνοχριστιανική.

Στή δεύτερη χιλιετία, πού ὀνομάζομε Βυζαντινή περίοδο, ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία ἔχει τή μορφή τῆς παραδόσεως.

Ἡ τρίτη χιλιετία, ἡ Μεταβυζαντινή, ἀρχίζει μέ τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Τούρκους. Κατά τήν περίοδο αὕτη ἔντονη εἶναι ἡ μέριμνα γιά τή διάσωση τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Πραγματοποιεῖται ἀναγέννηση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀναγέννηση ἀρχίζει μέ τό Θεόφιλο Κορυδαλλέα (1570-1646) καί συνεχίζεται μέ τοὺς Ἀλέξανδρο, Νικόλαο καί Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, τόν Εὐγένιο Βούλγαρι, τόν Βενιαμίν Λέσβιο (1762-1824), τόν Κωνσταντῖνο Κούμα (1777-1863) κ.ἄ.

Καί στήν τρίτη αὕτη περίοδο, πού, γενικότερα, κορυφώνεται

στά μεγάλα συστήματα του Καρτεσίου, του Κάντ, και του Έγελου, ή ελληνική σκέψη είναι προσδιοριστική.

Σύμφωνα με μία άλλη διαίρεση της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, ή οποία είναι περισσότερο γενική, και την οποία ακολουθούμε στο επόμενο κεφάλαιο, έχουμε τέσσερις περιόδους: την αρχαία Φιλοσοφία, τη μεσαιωνική χριστιανική, τη νεώτερη και τη σύγχρονη Φιλοσοφία.

Ιστορική επισκόπηση της Φιλοσοφίας

(Οι παρατηρήσεις του κεφαλαίου αποτελούν διδακτικό υλικό, τα άλλα στοιχεία Πίνακα της Ιστορίας της Φιλοσοφίας).

Αρχαία Φιλοσοφία (Από τό 600 περίπου π.Χ. ως τό 500 περίπου μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Η Φιλοσοφία ξεκίνησε ως φιλοσοφία της φύσεως (Προσωκρατική περίοδος). Μέ τό Σωκράτη έγινε αναζήτηση της όρθης γνώσεως γιά την όρθή κατεύθυνση της πράξεως. Μέ τόν Άριστοτέλη έγινε Όντολογία ή Μεταφυσική. Μέ τούς Στωικούς και Έπικουρείους Ηθική.

- Ίωνες φυσιολόγοι - Πυθαγόρειοι - Έλεάτες - Άτομικοί.
- Σοφιστές - Σωκράτης - Σωκρατικοί - Πλάτων (και Άκαδημία).
- Άριστοτέλης (και Περιπατητικοί).
- Στωικοί - Έπικούρειοι - Σκεπτικοί.
- Νεοπλατωνικοί - Αύγουστίνος.

Φιλοσοφία τών Μέσων Χρόνων και της Άναγεννήσεως (Από τό 500 περίπου μ.Χ. ως τόν 17ο αϊ. μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Τό Μεσαίωνα ή ελληνική φιλοσοφική παράδοση, κυρίως ό Άριστοτέλης, είναι δεσμευτική γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό. Η Φιλοσοφία εξάλλου αναλαμβάνει νά υπερασπιστεί έπιστημονικά, και έτσι νά υπηρετήσει, τό χριστιανικό δόγμα. Της Σχολαστικής Φιλοσοφίας βασικό πρόβλημα είναι τό πρόβλημα τών «καθόλου», δηλαδή τών γενικών ιδεών. Συγκρούονται στό σημείο αυτό δύο ρεύματα: ό μεταφυσικός ρεαλισμός (κατά τόν όποιο οί καθολικές έννοιες έχουν πραγματική ύπόσταση) και ή όνοματοκρατία (ή άποψη σύμφωνα μέ την όποία οί

γενικές έννοιες δέν έχουν αντικειμενική υπόσταση, ἀλλ' εἶναι ἀπλά ὀνόματα).

Κατά τήν Ἀναγέννηση ἡ Φιλοσοφία ἀποδεσμεύεται ἀπό τή Θεολογία καί γίνεται κοσμική σοφία. Μέ τούς ἀνθρωπιστές ἀναβιώνει ἡ δόξα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καί ἀποκαθίσταται ἡ σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ ἀντίθετα στό θρησκευτικό φανατισμό.

- Χριστιανική Φιλοσοφία.
- Πατερική Φιλοσοφία καί Χριστιανικός Νεοπλατωνισμός.
- Ἀραβες Φιλόσοφοι (Ἀβικένας, Ἀβερρόης).
- Σχολαστική Φιλοσοφία (Ἀβελάρδος, Θωμᾶς, ὁ Ἀκινάτης).
- Ἰταλική Ἀναγέννηση (Τζορντάνο Μπρούνο) καί Ἀνθρωπιστές (Μονταίν, Βυδέ, Ἑρασμος).

Νεώτερη Φιλοσοφία 17ος, 18ος, 19ος αἱ.)

Παρατηρήσεις: α) 17ος καί 18ος αἱ. Ὁ Καρτέσιος εἶναι ὁ ἀρχηγός τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ φιλοσοφικός προβληματισμός μεταφέρεται μέ τόν Καρτέσιο ἀπό τό πεδίο τῆς ὄντολογίας στό χῶρο τῆς γνώσεως καί τῆς μεθόδου πού ὁδηγεῖ στήν κατάκτησή της. Ἀπό τή μεθοδική χρήση τῆς Λογικῆς τό πνεῦμα ὁδηγεῖται στή Μεταφυσική. Τό γνωσιοθεωρητικό ὅμως πρόβλημα γίνεται κατόπιν πεδίο συγκρουόμενων ρευμάτων, ὅπως τῶν ὀρθολογιστῶν - δογματικῶν καί τῶν ἐμπειρικῶν, τῶν αἰσθησιοκρατῶν κλπ. Ἡ σύγκρουση εἶχε ὡς συνέπεια τό ξέσπασμα κρίσεως στούς κόλπους τῆς Φιλοσοφίας.

Ὁ Κάντ τέμνει ἀκριβῶς στή μέση ὁδὸ ἀνάμεσα στόν ὀρθολογισμό καί τόν ἐμπειρισμό, τήν ὁδὸ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Μέ τόν καντιανό κριτικισμό γίνεται στή Φιλοσοφία μιὰ «κοπερνίκεια» ἐπανάσταση (ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Κάντ). Γύρω ἀπό τήν αὐτενέργο συνείδηση στρέφεται τώρα ὁ κόσμος, ὅπως στή θεωρία τοῦ Κοπέρνικου γύρω ἀπό τόν ἥλιο κινεῖται ἡ γῆ.

β) Ὁ 19ος αἱ. εἶναι ὁ αἰώνας τῆς μεγάλης προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται προϊόν τῆς φύσεως ἀδύναμο ν' ἀλλάξει τήν τύχη του ἐξαιτίας κληρονομικῶν καταβολῶν. Ἀπό τήν πίστη αὐτῇ ξεκινᾷ ὁ θετικισμός τοῦ Κόντ. Βασικές ἀρχές, πού προσδιορίζουν τήν ἐποχὴ αὐτή, εἶναι ἡ ἑτεραρχία (ντε-

τερμινισμός) και ό έπιστημονισμός. Ό έπιστημονισμός δέχεται ότι άρκει νά ύποτεθεϊ όρισμένη ποσότητα ένέργειας, δυνάμεως και ύλης, και τότε όλα τά φαινόμενα (φυσικοχημικά, ψυχολογικά) είναι δυνατό νά έρμηνευθούν. Ό έπιστημονικός ύλισμός και ό όρθολογισμός, πού θεμελιώνουν την άντιμεταφυσική θεώρηση της πραγματικότητας, βρήκαν άντίπαλες όρισμένες διδασκαλίες, όπως τή θεωρία της ήθικής δράσεως (Πουανκαρέ), τόν πραγματισμό (Τζαίμς), τή φιλοσοφία της διαισθήσεως (Μπερξόν).

Τά σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα του 19ου αϊ. ξεκινούν:

α) από τόν **Κάντ**: οί **Μετακαντιανοί** έπιχειρούν νά ξεπεράσουν την άνάλυση του Κάντ και συγκροτούν θεωρίες του άπόλυτου (Φίχτε, Σέλλιγκ, "Έγελος): οί **Νεοκαντιανοί** άντίθετα στη μεταφυσική των Μετακαντιανών ξαναγυρνούν στόν Κάντ και διατυπώνουν θεωρίες της γνώσεως και της λογικής.

β) από τόν "**Έγελο**, από τόν όποιο όμως παίρνουν ή τή μέθοδο (Φούερμαχ) ή άντικαθιστούν την ιδέα του άπόλυτου πνεύματος του Έγέλου μέ την ιδέα του άνθρώπου ως πραγματικού ύποκειμένου της Ιστορίας (Μάρξ). Άντίδραση στό άφηρημένο πνεύμα του Έγέλου είναι ή Φιλοσοφία του Κίρκεγκωρ.

- Καρτεσιανή φιλοσοφία (Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Σπινόζα, Μαλεμπράνς).
- Έμπειρισμός (Λώκ, Χιούμ) - Κριτικισμός (Κάντ).
- Θετικισμός (Κόντ).
- Ιδεαλισμός (ύποκειμενικός: Φίχτε, άντικειμενικός: Σέλλιγκ, διαλεκτικός ιδεαλισμός: Έγελος, διαλεκτικός ύλισμός: Μάρξ).
- Νεοκαντιανισμός (Σχολές Μαρβούργου, Βάδης).
- Έξελιξιοκρατία (Σπένσερ) - Όφελιμισμός (Μίλλ) - Πραγματισμός (Τζαίμς).
- Φιλοσοφία της διαισθήσεως (Μπερξόν).
- Φιλοσοφία της ζωής (Νίτσε, Ντίλταϋ).

Σύγχρονη εποχή.

Παρατηρήσεις: Ἀντίθεση στήν ἀφηρημένη ὀρθολογική σκέψη ἀποτελοῦν οἱ φιλοσοφίες τοῦ ὑπαρξισμοῦ, τῶν ὁποίων πρόδρομοι εἶναι ὁ Νίτσε καί ὁ Κίρκεγκωρ. Οἱ φιλοσοφίες αὐτές ἔχουν ὡς ἀντικείμενο ἢ τήν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς συγκεκριμένης ὑπάρξεως μέσα στόν κόσμο καί τήν ἱστορία ἢ τό εἶναι τοῦ ἀνθρώπου μέ ὅλη τήν τραγικότητά του (Χάιντεγκερ, Σάρτρ). Γενικά διακρίνομε δύο τάσεις: τό χριστιανικό ὑπαρξισμό (Γιάσπερς, Μαρσέλ) καί τόν ἀθεϊκό ὑπαρξισμό (Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ). Ἄλλο ρεῦμα, πού τή μέθοδό του χρησιμοποιοῦν ὀρισμένοι ὑπαρξιακοί φιλόσοφοι, εἶναι ἡ Φαινομενολογία, ἡ ὁποία διδάσκει τήν ἐπιστροφή στό συγκεκριμένο, σέ μιὰ πρωταρχική ἐνόραση τῶν πραγμάτων. Ὡς μέθοδος τῆς γνώσεως ἡ Φαινομενολογία χρησιμοποιεῖται σέ πολλούς τομεῖς τοῦ πνεύματος. Τό συγκεκριμένο ἐξάλλου, ὡς πολιτική καί κοινωνική πράξη καί ἡ κριτική στάση πού σκοπεύει στήν ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν εἶναι ὁ σκοπός ὀρισμένων φιλοσόφων, ὅπως αὐτοί πού ἀποτελοῦν τή λεγόμενη Σχολή τῆς Φραγκφούρτης. Στήν περιοχή τῆς Λογικῆς κινεῖται ὁ σύγχρονος ἐμπειρισμός μέ ἔρευνες θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν καί ἔρευνες γλωσσικῆς ἀναλύσεως.

- Ὑπαρξισμός (Χάιντεγκερ, Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Γιάσπερς, Μαρσέλ).
- Φαινομενολογία (Χοῦσσερλ, Χάρτμαν, Σέλερ).
- Περσωναλισμός (Μουνιέ).
- Νεοθωμισμός (Μαριταίν).
- Σχολή τῆς Φραγκφούρτης (Μαρκοῦζε, Χορκχάιμερ, Ἀντόρνο, Χάμπερμας).
- Σύγχρονος ἐμπειρισμός (λογικός θετικισμός, νεοθετικισμός, ἀναλυτική Φιλοσοφία: Ράσσελ, Πόππερ, Λόρεντς, Στεγκμύλλερ, Ἀλμπερτ, Κάρναπ, Ράιχενμπαχ, Βιτγκενστάιν).

Κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας

Ἀπό τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη ἡ Φιλοσοφία διαιρέθηκε σέ κλάδους, στοὺς ὁποίους ἀντιστοιχοῦν διάφορα προβλήματα τῆς. Καί οἱ κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία μεταβάλλεται σύμφωνα μέ τὴ ζωὴ, διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους. Οἱ κυριότεροι κλάδοι, πού πραγματώνουν ὁ καθένας ἓνα εἶδος τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, εἶναι:

1. **Ἡ Ὀντολογία:** Θεώρηση τοῦ ὄντος καθ' ἑαυτό. Ἡ ὄντολογία διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία, πού εἶναι ἐπιστῆμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὄντολογία θεωρήθηκε: ἀνάλυση τῆς πηγῆς πού κάνει ὅλα τὰ πράγματα καί τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα νά εἶναι (Πλάτων), ἀνάλυση ἐκείνου πού μᾶς ἀποκαλύπτει ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, δηλαδή τοῦ Θεοῦ (Σπινόζα), τῆς Ἱστορίας ("Ἐγelos), ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ὑπάρξεως τὸ ὁποῖο συντελεῖται σέ κάθε ἄνθρωπο (Χάιντεγκερ).

2. **Ἡ Γνωσιολογία:** Θεώρηση τοῦ γεγονότος, τῶν πηγῶν, τῶν ὁρίων καί τῶν μορφῶν τῆς γνώσεως.

3. **Ἡ Ἐπιστημολογία:** Θεώρηση τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

4. **Ἡ Ἠθική:** Ἐρευνα τῶν σκοπῶν τῆς ζωῆς καί τῶν ἀρχῶν τῆς πράξεως.

5. **Ἡ Αἰσθητική καί ἡ Φιλοσοφία τῆς τέχνης:** Θεωρητικὴ ἐπιστῆμη τῆς τέχνης, τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας, τῆς οὐσίας τοῦ ὥραίου καί τῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως ἢ συγκινήσεως ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς τέχνης.

6. **Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας:** Ἐρευνα τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας.

7. **Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας:** Ἑρμηνεία τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας καί τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α'. Ἡ ἔννοια τῆς Ἐπιστήμης

Ἀπό τὴν ἔμφυτη ἀνησυχία καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐφευρίσκει ὑποθέσεις, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸν κόσμον μ' ἓνα σύστημα ἐννοιῶν (ν' ἀντικαθιστᾷ δηλαδὴ τὴν ἐμπειρική πολλαπλότητα μὲ τὴ λογικὴ ἐνοποίηση) καὶ νὰ τὸν μεταμορφώνει πρακτικά, γεννήθηκε ἡ ἐπιστήμη, ποὺ ἀντικατέστησε ἔτσι τὴ μαγεία, τὸ μῦθο καὶ τὴν πρώτη τεχνική. Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ Ἐπιστήμη ἔχουν κοινούς τοὺς ὅρους τῆς γνώσεως: α) τὴν ὑπαρξὴ γνωστικοῦ ὑποκειμένου, β) τὴν ὑπαρξὴ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως καὶ γ) ὀρισμένες λογικὲς ἐννοιες.

Στὴν ἀρχαιότητα, στὸ Μεσαίωνα καὶ στὴ νεώτερη ἐποχὴ ὡς τὸ 17ο αἰῶνα δὲν εἶχε χωριστεῖ ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη. Μεταφυσικὴ καὶ ἐπιστήμη ταυτίζονται στὸν Πλάτωνα. Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι δίχως τὴ γνώση τῶν γενικῶν ἀρχῶν δὲν ἔχομε ἐπιστήμη. Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ τὴ φιλοσοφία ὁλόκληρη ὡς δένδρο, ποὺ ρίζες του εἶναι ἡ μεταφυσικὴ, κορμός ἡ φυσικὴ καὶ κλαδιά ἡ μηχανικὴ, ἡ ἱατρικὴ καὶ ἡ ἥθικη. Ὁ Λάιμπνιτς καὶ ὁ Σπινόζα δὲν κάνουν διάκριση μεταξὺ μεταφυσικῆς καὶ ἐπιστήμης.

Τὴ βάση γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητος τοῦ πνεύματος ἔθεσε τὸ 18ο αἰῶνα ὁ Χρ. Ἰωάννης Βόλφ. Ὁ Κόντ ἐξάλλου ἔδειξε ὅτι τρίτο στάδιο τῆς ἱστορικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ στάδιο τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἡ γνωστὴ ἐνέργεια στηρίζεται στὸ πείραμα καὶ στὴν παρατήρηση. Ἡ ἐπιστήμη ἐγίνε ἱστορικὰ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τότε ποὺ φάνηκε ὅτι ἀνταποκρίνεται σὲ διαφορετικὲς πνευματικὲς ἀνάγκες ἀπ' ὅ,τι ἡ φιλοσοφία, ἀπὸ τότε δηλαδὴ ποὺ ἐγίνε φανερό ὅτι ἡ διαφορά ἐγκτεται σὲ τρία κυρίως σημεία: α) στὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, β) στὴν κατεύθυνση καὶ γ) στὴ μέθοδο.

Β'. Ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία. Διαφορές

Ἐνῶ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, τὸ εἶναι γενικά, τὸ ὅλο τῆς πραγματικότητος ἢ καθε ἰδέα ποὺ τὸ

πνεῦμα θέτει ὡς πρόβλημα (π.χ. οἱ ἔσχατοι σκοποὶ τῆς ζωῆς, ἡ ἑσωτερικὴ διάσταση τῶν φαινομένων, οἱ πηγές τῆς γνώσεως), ἢ ὡς ἓνα «γιατί» (γιὰ τὴ Φιλοσοφία δὲν ὑπάρχει αὐτονόητο), ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης εἶναι συγκεκριμένα φαινόμενα, πράγματα ἢ κατηγορίες πραγμάτων, ὀρισμένη περιοχὴ γεγονότων, τὰ ὅποια ἐπιδέχονται διυποκειμενικὴ θεώρηση· εἶναι δηλαδὴ δυνατό νὰ παρατηρηθοῦν ὄχι μόνο ἀπὸ ἓναν ἀλλ' ἀπὸ πολλοὺς παρατηρητές, νὰ ἀναλυθοῦν, νὰ συνδεθοῦν μὲ τοὺς νόμους τῆς νοήσεως καὶ νὰ μετρηθοῦν.

Τὸ ἀντικείμενο συνιστᾷ τὸ εἰδητικὸ γνῶρισμα κάθε ἐπιστήμης. Ἔτσι π.χ. ἀντικείμενο τῆς Φυσικῆς εἶναι τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἡ Φυσικὴ, μὲ βάση τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου εἶναι ἓνα δεδομένο καὶ ξεκινώντας ἀπὸ ὀρισμένα ἀξιώματα, προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ ἐπὶ μέρους φυσικὰ πράγματα, ζητεῖ νὰ «δώσει λόγο γι' αὐτὰ», νὰ «σώσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων, τὰ «φαινόμενα», δηλαδὴ νὰ συλλάβει τὰ γενικὰ τοὺς χαρακτηριστικά, τίς λογικὲς τοὺς ἀρχές καὶ σχέσεις. Τῆς Φιλολογίας ἀντικείμενο εἶναι ὁ γραπτὸς λόγος καὶ οἱ ἐπιγραφές· τῆς Ἀρχαιολογίας τὰ μνημεῖα, δηλαδὴ τὰ ἔργα ποὺ κατασκεύασαν οἱ ἄνθρωποι σὲ περασμένες ἐποχές. Γεγονότα ἐξάλλου εἶναι τὰ ἀντικείμενα τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἐξετάζουν τὴν ἰδιαίτερη συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς γεγονός, δηλαδὴ τῆς Ἱστορίας, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας, Ἀνθρωπογεωγραφίας, Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Τὰ γεγονότα στὴ χρονικὴ τοὺς ἐκτύλιξη, ὅπως δίνονται ἀπὸ μαρτυρίες, ἀφηγήσεις (κείμενα) ἢ στὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, καὶ ὁ συσχετισμὸς τοὺς ἐνδιαφέρουν τὴν Ἱστορία. Τὰ κοινωνικά γεγονότα (θεσμοί, ἔθιμα, συλλογικὲς πεποιθήσεις) ἐνδιαφέρουν τὴν Κοινωνιολογία· τὰ ψυχικά (αἰσθήματα, συναισθήματα βουλήσεις κλπ.) τὴν Ψυχολογία.

Ὅταν ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου μελετᾶται ὄχι ὡς γεγονός, ἀλλ' ὡς πρόβλημα, π.χ. ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, τότε τὴ θέση τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης παίρνει ἡ Φιλοσοφία. Ἔτσι, ὅταν ἡ Ἱστορία ἐνδιαφέρει τὸ μελετητὴ ὡς πρὸς τὸ νόημά της, γίνεται Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Ὅταν τὰ ψυχικά γεγονότα ἐρευνῶνται ὡς νοήματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυπικότητα, τὴ χρονικότητα καὶ τὴν

ατομικότητά τους, από αντικείμενα της Ψυχολογίας γίνονται αντικείμενα της Φιλοσοφίας. Ἡ Ψυχολογία ἀναζητεῖ τὴν κανονικότητα τῆς σκέψεως, ἐρευνᾷ τὴ σκέψη ὡς ψυχικὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀνάγει στὴ διάνοια· ἡ Φιλοσοφία ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς σκέψεως. Στὴν Ψυχολογία ὁ θαυμασμός π.χ. εἶναι ψυχικὴ κατάσταση· στὴ Φιλοσοφία θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς γνώσεως, ἀπορητικὴ δηλαδὴ στάση τοῦ πνεύματος, πού ζητεῖ νὰ κατακτήσει κάτι λογικά («φιλοσοφικὸν πάθος», κατὰ τὸν Πλάτωνα), ἀλλὰ καὶ ὄντολογικὸ γνῶρισμα τῆς ὑπάρξεως. Μὲ μυθολογικὴ γλῶσσα παρατηρεῖ ὁ Πλάτων ὅτι σωστά ἡ Ἴρις, πού φέρνει τὰ μηνύματα τῶν θεῶν (τὴ γνώση), θεωρήθηκε κόρη τοῦ Θαύμαντος. Ὁ νεοσωκρατικὸς σύγχρονος φιλόσοφος Γκαμπριέλ Μαρσέλ ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν ἐκπληξή».

Ὅλες οἱ παραπάνω ἐπιστῆμες λέγονται *εἰδικές*, γιατί χωρίζουν ἓνα εἶδος ἀντικειμένου μέ σκοπὸ γνωστικόν. Χαρακτηριστικά αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν εἶναι: α) ὅτι τὰ εἰδικὰ ἀντικείμενά τους εἶναι δοσμένα εἴτε ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐμπειρία εἴτε ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἐμπειρία, β) ὅτι βασίζονται σέ «ὑποθέσεις» καὶ ἰσχύουν σ' αὐτές νόμοι, ὅπως ὁ νόμος τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος, καὶ γ) ὅτι ὡς «διδακτικὸ ὕλικό» τὸ ἀντικείμενό τους ἀναπτύσσεται ἀδιάλειπτα καὶ ἀπλώνεται σέ καινούριους κλάδους.

Προϋπόθεση τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ λογικὴ. Ἀκόμη καὶ ἐννοίες ὅπως τὸ τυχαῖο, τὸ συμπτωματικόν, τὸ «μὴ ὀριστικόν» ἀνήκουν στὸ χωρὸ τῆς λογικῆς τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ τυχαῖο π.χ. ἡ σύγχρονη Φυσικὴ προσπαθεῖ νὰ τὸ συλλάβει, νὰ τὸ προσδιορίσει ἐντάσσοντάς το σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, τὴ λογικὴ τῶν πιθανότητων.

Ἡ ἀλήθεια τῆς Ἐπιστῆμης εἶναι λογικὴ-τυπικὴ καὶ ἐμπειρικὴ. Εἶναι δηλαδὴ ἡ ἐπιστῆμη σύστημα κρίσεων πού προκύπτουν συμπερασματικά ἀπὸ ὀρισμένα ἀξιώματα, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει· ἐξάλλου οἱ θέσεις τῆς ἐπιδέχονται ἐπαληθεύσεις ἢ διαψεύσεις, πειραματικὸ ἔλεγχο, ἐπικυρώσεις μέ τὴν ἐπιτυχία.

Ἡ ἐπιστῆμη ξεκινᾷ ἀπὸ ἐννοίες ἢ προτάσεις («ὑποθέσεις»), ὅπου ἡ ἀλήθεια θεωρεῖται αὐταπόδεικτη: ὁ φυσικὸς π.χ. χρησιμοποιοῖ τὴν ἐννοία τῆς *δυνάμεως*, ὁ βιολόγος τῆς *σκοπιμότητας*

«Τό παιδί είναι ανοικτό σ' ό,τι του φέρνει ή ζωή, αισθάνεται, βλέπει κι έρωτā για τὰ πράγματα» (Karl Jaspers).

κατά τήν κοινή έκδοχή, χωρίς νά τίς έξετάζουν, καί, ακολουθώντας όρισμένη μεθοδική πορεία, προχωροῦν στήν ανακάλυψη νέων προτάσεων, στή συναρμολόγηση σέ σύστημα τών στοιχείων πού ανακαλύπτουν.

Ὡς σύστημα κρίσεων, ὅπου χρησιμοποιεῖται αὐστηρή γλώσσα καί ὀρισμένη μέθοδος, ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀντικειμενικό κύρος (π.χ. τὰ Μαθηματικά ἰσχύουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐκείνους πού τὰ γνωρίζουν) καί εἶναι διαδόσιμη ἢ διδακτὴ.

Ἡ ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας δὲν εἶναι μία, ὅπως καί τὸ ἀντικείμενό της δὲν εἶναι ἓνα ἐπὶ μέρους, ἀλλὰ τὸ ὅλο, γι' αὐτὸ καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου ἐπὶ μέρους δὲν ἰσχύει ἐδῶ γενικά γιὰ ὅλους, ὅπως ἰσχύει ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀλήθειες δηλαδὴ τῆς Φιλοσοφίας, τὰ νοήματά της δὲν ἐπιβάλλονται, ὅπως π.χ. οἱ νόμοι τῆς Φυσικῆς. Ἡ ἀλήθεια ἐδῶ κρίνεται ἀνάλογα μέ τίς προϋποθέσεις πού ἡ ἴδια ἡ Φιλοσοφία, τὸ ἐκάστοτε σύστημα θέτει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι κάθε σύστημα ἔχει μιάν αὐτάρκεια πού τὸ κάνει νά συγγενεῦει μέ τὸ καλλιτέχνημα. Ἐτσι ἡ ἀλήθεια ἔχει καί μιὰ βιωματικὴ ἄποψη, εἶναι ἀπόλυτη γι' αὐτόν πού τὴ ζεῖ μέ ὅλο τὸ εἶναι του, ὅπως καί ἡ ἀξία ἐνός ἔργου τέχνης ἰσχύει ἀπόλυτα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν καλλιτέχνη δημιουργό της. Ἡ ἀλήθεια ἐξάλλου καί ἡ ἀξία της στὴ Φιλοσοφία μᾶλλον δεῖχνονται παρά ἀποδεῖχνονται.

Στὴ Φιλοσοφία δὲν ἔχει κύρος μόνο ἡ λογικὴ, ἡ τουλάχιστον αὐτὴ ἰσχύει ὡς πρωταρχὴ (ὅπως καί στὴν ἐπιστήμη) στὴν ὀρθολογικὴ Φιλοσοφία, πού εἶναι ὅμως μόνο μιὰ μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μέ τὴ Φιλοσοφία γίνεται φανερό ὅτι τὸ κριτήριο τῆς λογικῆς τῆς συγκεκριμένης ἐπιστήμης δὲν εἶναι καί κριτήριο τῆς λογικότητας γενικά. Οἱ ἀρχές π.χ. τῆς ἀποφευκτέας ἀντιφάσεως καί τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς ἐιδικῆς ἐπιστήμης δὲν ἰσχύουν ὅπωςδήποτε καί γιὰ τὴ Φιλοσοφία. Ἡ Φιλοσοφία δὲν ξεκινᾷ ἀπὸ ἀξιώματα, ἀλλὰ εἶναι δυνατό νά προχωρήσει καί πέρα ἀπὸ κάθε ὑπόθεση, ὡς τὸ «ἀνυπόθετον» (Πλάτων). Ἡ Φιλοσοφία δέχεται καί αὐτὸ πού δὲν ἀνάγεται στὴ λογικὴ, τὸ παράλογο, ὡς «ὑπέρ-λογον» ἢ ἐξωλογικό.

Ἐτσι, ἐνῶ ὁ Σπινόζα π.χ. ἀναρωτιέται «σέ ποιόν βωμό θά μπορούσε νά προσευχηθεῖ ἐκεῖνος πού ἐξευτελίζει τὴ μεγαλειότητα τοῦ λόγου», ὁ Κίρκεγκωρ, ὁ Μπερξόν, ὁ Νίτσε, οἱ φιλόσοφοι τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.ἄ. δὲν ταυτίζουν τὴν ἀλήθεια μέ τὴ λογικὴ. Ἡ Φιλοσοφία καταφεύγει συχνά καί στὴ φαντασία, χρησιμοποιεῖ

τό μύθο για να παραστήσει έποπτικά καί συμβολικά τά νοήματά της, άντλεῖ από τό συναίσθημα ἢ βασίζεται καί στήν έμπειρία. Στήν Ἀγγλία μάλιστα από τόν Λώκ καί τόν Χιούμ επικράτησε ἡ γνώμη ὅτι σκοπός τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ εφαρμογή τῆς έμπειρικής Ψυχολογίας πάνω στά γνωστικά καί ἠθικά προβλήματα.

Ἀπό τά παραπάνω συνάγεται καί ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο τά φιλοσοφικά συστήματα, ἐκτός από τήν περίπτωση ὀρισμένων ὀπαδῶν τους (Σχολές, «ἐξηγηταί» κ.λπ.), δέν ἔχουν οἰκουμενικότητα. Ἰσχύουν μάλιστα περισσότερο ὡς πρός ὅ,τι ἀρνοῦνται παρά ὡς πρός ὅ,τι παραδέχονται. Τά δογματικά συστήματα, ὅπου ὅλα ἐξηγοῦνται μέ γενικά σχήματα, ὅπου ἀπλώνεται ἡ σκέψη πάνω στήν κλίνη τοῦ Προκρούστη, δέν μποροῦν νά ἱκανοποιήσουν τό κριτικό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φιλοσοφική σκέψη εἶναι διαλεκτική στήν ὑφή της. Τά φιλοσοφικά συστήματα εἶναι γιά τοῦτο συνεχῆς διάλογος ἐνῶ ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, πού δέν ὀλοκληρώθηκε ποτέ, παραμένει **ὁδύσσεια πνευματική**.

Γ' Φιλοσοφία καί Ἐπιστήμη. Σχέσεις

1. Ἡ Φιλοσοφία μελετᾷ ἡ ἴδια τόν ἑαυτό της, εἶναι «αὐτή αὐτήν θεωρητική». Ὄταν μία εἰδική ἐπιστήμη ζητεῖ νά γνωρίσει τή φύση τῆς γνώσεώς της, νά ἀποδείξει τό λόγο τῆς ὑπάρξεώς της, ἢ ὅταν ἐρευνᾷ καί ζητεῖ νά θεμελιώσκει κριτικά τίς γενικές ἀρχές πού χρησιμοποιοῦ καί τόν ἰδιαίτερο τρόπο, μέ τόν ὁποῖο πλησιάζει τό ἀντικείμενό της, λέμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτή ἔχει τή φιλοσοφία της ἢ ὅτι ἡ ἐπιστημονική συνείδηση, ἀναλαμβάνοντας καθοδηγητικό ρόλο, γίνεται φιλοσοφική συνείδηση.

Εἰδικότερα ὡς πρός τό πρόβλημα τῶν ἀρχῶν εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστήμη συναντᾷ τή Φιλοσοφία: πρώτη ὕλη, πρώτα στοιχεία, πρώτη δύναμη, σχέση νόμων καί ἀριθμῶν εἶναι προβλήματα κοινά στή φυσική ἐπιστήμη καί στή Φιλοσοφία.

Τό κύρος ἐξάλλου τῶν γνώσεων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν, ὁ σκοπός τους καί ἡ σημασία τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν τους ἀνήκουν στά προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Φιλοσοφία δηλαδή δέ σταματᾷ ἐκεῖ ὅπου φτάνει ἡ εἰδική ἐπιστήμη, ἀλλά γίνεται ἐπο-

πτεύουσα αρχή της έπιστήμης. Στα όρια της ειδικής έπιστήμης αρχίζει έντονότερος καί ούσιαστικότερος προβληματισμός. 'Η ειδική έπιστήμη είναι έλεύθερη από κάθε αξιολόγηση. Στή γνωστική της ενέργεια αναστέλλεται ή αξιολογική δραστηριότητα του πνεύματος. 'Η Φιλοσοφία δέν είναι μόνο γνώση, αλλά στοχασμός πάνω στίς γνώσεις μέ τή δημιουργία σκοπών. 'Η φιλοσοφία ένδιαφέρεται καί γιά τή βούληση του ανθρώπου, έρμηνεύει τά διάφορα θρησκευματα, τά πολιτικά συστήματα κ.λπ.

"Ετσι ή Φιλοσοφία αποτελεί τήν προϋπόθεση τών έπιστημών, αλλά καί προχωρεί πέρα από τίς έπιστήμες στήν προσπάθειά της νά συλλάβει τό νόημα του κόσμου στο σύνολό του. Αυτό δηλαδή τό τελευταίο δέν ισχύει μόνο ιστορικά, (όπως ήθελε ό "Εγελος, ό όποιος έλεγε ότι ή Φιλοσοφία είναι ή γλαύκα της 'Αθηνάς πού έρχεται τό σούρουπο), αλλά καί ούσιαστικά.

2. 'Η ίδια εξάλλου ή Φιλοσοφία, γιά νά μήν είναι μύθος, άστοχος καί άβαθος στοχασμός, όφείλει κάθε φορά νά ένημερώνεται σχετικά μέ τίς κατακτήσεις τών έπιστημών στά διάφορα πεδία του έπιστητου καί τή μέθοδό τους. «Τό φιλοσοφείν», λέει ό Γιάσπερς, «πού δέν είναι βέβαια όνειροπόληση, μά ζήτηση της αλήθειας, πρέπει νά υίοθετεί τήν έπιστημονική στάση του πνεύματος ή τόν έπιστημονικό χαρακτήρα του σκέπτεσθαι. 'Επιστημονική στάση είναι ή γνώση μιάς μεθόδου».

Αυτό δέν ισχύει μόνο σήμερα, όπου είναι πολλές οι έπιστημονικές γνώσεις καί αλματώδης ή έπιστημονική εξέλιξη· είναι κανόνας γιά τή Φιλοσοφία, ως πνευματική δραστηριότητα πού ζητεί τήν *ένότητα* της γνώσεως, δηλαδή βλέπει τό πραγματικό ως όλο. 'Η έπίθεση του Πασκάλ «ένάντια σ' όσους έμβαθύνουν ύπερβολικά στίς έπιστήμες» δέν μπορεί νά γίνει όλότελα αποδεκτή, έφόσον ή Φιλοσοφία νοείται ως καθολικός προβληματισμός, κύκλος από νοήματα, όπου περιέχονται καί τά πορίσματα τών έπιστημών.

'Ως έρμηνευτική στάση ή Φιλοσοφία, καί όταν αναλύει, δέ διασπᾶ, αλλά διαχωρίζει γιά νά συνθέσει τίς γνώσεις, όπως τούς κρίκους μιάς αλυσίδας. 'Ο Σωκράτης, καταπολεμώντας τή μονομέρεια, παρατηρεί στόν 'Ιωνα, στόν όμώνυμο πλατωνικό διά-

λογο: «Σ' όλους είναι φανερό ότι δεν μπορείς να μιλάς για τον Όμηρο χρησιμοποιώντας τα μέσα μιας μόνο τέχνης και μιας έπιστήμης».

Από τη σκοπιά μόνο αυτή μπορεί να δεχτεί κανείς τον όρισμό του Βούντ, ότι η φιλοσοφία, ως γενική έπιστήμη «οφείλει να συνδέει τις γνώσεις των ειδικών έπιστημών». Ο σκοπός όμως δεν είναι να προκύψει ένα λογικό σύστημα απαλλαγμένο από αντιφάσεις, όπως στον όρισμό του Βούντ, αλλά να συζευχθούν οι θεωρητικές κατακτήσεις και οι πρακτικές εφαρμογές τους με κατευθυντήριες αρχές κατά τρόπο ώστε να σώζεται ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας της έπιστήμης.

3. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η αξία της φιλοσοφίας

1. Η Έπιστήμη και η φιλοσοφία, όταν αναπτύσσονται ως άφιλοκερδείς θεωρητικές δραστηριότητες, ως εκδηλώσεις δηλαδή πνευματικής περιέργειας, είναι για τον άνθρωπο αποδείξεις *έλευθερίας*. Ο Σόλων, ο Θαλής, ο Πυθαγόρας και όλοι εκείνοι οι πρώτοι Έλληνες «σοφοί», που ταξίδευαν για να γνωρίσουν, για χάρη της «θεωρίας» της πραγματικότητας, (μέ την αρχαία σημασία του όρου), έγιναν παραδείγματα αυτής της έσωτερικής έλευθερίας. Ο Πλάτων εξέτασε διεκρίνει τον έπιστήμονα-φιλόσοφο από τον τεχνίτη με τό γνώρισμα της έλευθερίας, που απέδιδε μόνο στον πρώτο. Και ο Άριστοτέλης, στον οποίο η όντολογία είναι ταυτόσημη με την έπιστήμη, έλεγε ότι σκοπός της έπιστήμης είναι μόνο η αλήθεια, που είναι δείγμα έλευθερίας.

Η φιλοσοφία γεννήθηκε και υπάρχει από την ανάγκη που έχει ο άνθρωπος να τοποθετηθεί απέναντι στον κόσμο και να δικαιωθεί, προσανατολίζοντας ο ίδιος τη ζωή του. Η σημασία της φιλοσοφίας φαίνεται και από τη διαρκή παρουσία της στις παροιμίες, στους μύθους και στις αντιλήψεις των λαών. Και μέσα στην τέχνη υπάρχει η φιλοσοφία. Τά όρια της έπιστήμης, εξέτασε,

όπως είδαμε, τὰ ὑπερβαίνει ὁ φιλοσοφικός μόχθος τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά καί ὅταν ἀπορρίπτει κανεῖς τή Φιλοσοφία, φιλοσορεῖ εἴτε τό ξέρει εἴτε ὄχι, ἐπιτελεῖ φιλοσοφική πράξη, ἀφοῦ παίρνει στάση ἀπέναντι στοῦ στοχασμοῦ μέ τόν ἴδιο βέβαια τό στοχασμό.

Ἡ Μεταφυσική ἐξάλλου μπορεῖ νά ἀμφισβητήθηκε, γιά διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, ὅπως ἔγινε μέ τούς Κάντ, Κόντ καί Μάρξ καί περισσότερο ἀπό τό θετικιστικό πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας· ἡ μεταφυσική ὅμως ἀνησυχία ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, καί αὕτη ἡ ἀντίσταση εἶναι ἀπόδειξη τῆς νομιμότητος τῆς Φιλοσοφίας ὡς Μεταφυσικῆς.

Ἡ σύγκρουση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ἀνήκει οὐσιαστικά στοῦ ἥθους τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ σύγκρουση μπορεῖ νά εἶναι *κριτική στάση* (προσωπική, ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση προβλημάτων) ἢ ἱστορική κρίση, μέ τήν ὁποία ἀπορρίπτονται οἱ ἄγορες ἀπόψεις καί γνώμες.

Ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ἱστορία της, ὑπῆρξε συνεχῆς ἀντίρρηση στή στασιμότητα τῶν ἰδεῶν, στή θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἀμετάβλητου. Κάθε μεγάλος φιλόσοφος ἔγινε ἐνσάρκωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ ἀνυποψίαστου πλήθους ἢ τῆς προσωπικῆς θέσεως ἔναντι τῆς ἀνωνυμῆς, ἀβασάνιστης γνώμης. Ἡ Φιλοσοφία, ὡς μέθοδος σκέψεως, ὑπῆρξε καί εἶναι ἀντίπαλος τοῦ δογματισμοῦ καί τοῦ φανατισμοῦ. Μιά κριτική, πού δέν εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιάσπερς, «αἰώνιο στριφογύρισμα πολεμικῆς, ἡ ὁποία δέν ὁδηγεῖ ποτέ σέ συνεννόηση, ἀλλά δραστική κριτική, πού ἀκολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα τήν ἀλήθεια», εἶναι πραγματικά φιλοσοφική στάση.

2. Ἡ μορφή πού ἀποδίδεται συνήθως στή Φιλοσοφία εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ εἶδος *ἀναχωρητικοῦ ἰδεαλισμοῦ*. Τό γεγονός ὅτι ἡ Φιλοσοφία ὡς γραπτὸς καί ὡς προφορικός λόγος εἶναι *ἐπικοινωνία* καί ὅτι κάθε θέση πού ἐκφράζει προσφέρεται στοῦ κοινὸ καθιστᾷ τή Φιλοσοφία πράξη ἰδιότυπη. Σ' ἐκείνους πού παραθεωροῦν τή λειτουργική αὕτη πλευρά τῆς Φιλοσοφίας θά φέρουμε ὡς παράδειγμα τόν Πλάτωνα: ὁ Πλάτων δέν ἀρνήθηκε τήν πράξη, ἀλλά προέταξε σ' αὐτήν τή θεωρητική ἐρμηνεία καί κατανόηση. Τό διαλεκτικό-φιλόσοφο ἤθελε ὁ Πλάτων παιδαγωγό καί ἀγωνιζό-

μενο για τη «σωτηρία ὅλης τῆς πόλεως». Καί για τόν κυβερνήτη ἤθελε ἢ νά εἶναι φιλόσοφος ἢ νά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος κυβερνήτης. Ὁ Πλάτων μέ ὅλη τή φιλοσοφία του ἐπιδίωξε νά καταπολεμήσει τήν ἀπνευματίστη ζωή καί ἔκανε πράξη τό λόγο τοῦ Σωκράτη, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο κανένας δέν εἶναι κακός μέ τή θέλησή του, ἀλλ' ἀπό ἄγνοια. Αὐτό παρέλαβε στούς νεώτερους χρόνους ὁ Καρτέσιος, πού δίδαξε ὅτι «καθένας πού σφάλει, τό κάνει ἀπό ἄγνοια», γιά τοῦτο καί εἶναι ἀνάγκη νά καλλιεργήσῃ τό λογικό του καί νά προστατεύσῃ τό πνεῦμα του ἀπό τίς δογματικές προκαταλήψεις.

Καί στή μυστική ἀκόμη φιλοσοφία δέν ὑπάρχει πλήρης ἀρνηση τῆς ζωῆς: ἐκεῖνο πού προτείνεται εἶναι νά ζήσει κανεῖς τή ζωή του ἐδῶ κάτω ἔτσι πού νά ἀξίζει τήν ἄλλη ζωή, τήν ἀπόλυτη. Ὁ Πλωτῖνος, ὁ κατ' ἐξοχήν μυστικός τῆς ἀρχαιότητος, ἀπαγόρευσε, ἀκολουθώντας στό σημεῖο αὐτό τόν Πλάτωνα, τήν αὐτοκτονία ὡς λύση, γιατί δέν καθαίρει τήν ψυχή. Στούς χρόνους μας ὁ Μαρσέλ συνέλαβε τή φιλοσοφία ὡς συγκεκριμένη, ὅχι ἀφηρημένη διανοητική κατασκευή, καί ἀνέλαβε νά τήν ὑπερασπιστεῖ ἐνάντια στούς ἐπικριτές της γενικά καί εἰδικά ἀπέναντι σ' ἐκείνους πού τή θεωροῦν ἀπόκοσμη ἀπασχόληση.

3. Ἡ ὕπαρξη ἐξάλλου πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων μέ διαφορετικές προϋποθέσεις καί ἀντικρουόμενες ἀπόψεις δέ μειώνει τήν ἀξία τῆς σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας γιά τούς ἐξῆς λόγους:

α) Ἡ Φιλοσοφία εἶναι προσωπική προσπάθεια ἐνοποιήσεως τῶν γνώσεων καί διαμορφώσεως τῆς προσωπικότητος. Ἐφόσον τά φιλοσοφικά συστήματα δέν εἶναι ἀποκάλυψη, ἀλλ' αὐτοπροσανατολισμός στόν κόσμον δέν εἶναι δυνατό παρά νά εἶναι ὑποκειμενικά.

β) Ὁ ὑποκειμενικός χαρακτήρας τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δέ μειώνει τήν ἀξία τῆς σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία δέν εἶναι ἀπλῶς διδασχὴ, ἀλλ' ἀσκηση τοῦ πνεύματος.

Ὅ,τι μαθαίνει κανεῖς ἀπό τή Φιλοσοφία εἶναι ἡ τέχνη νά θέτει ἐρωτήματα, νά ἐμβαθύνει στά προβλήματα, ν' ἀγαπᾷ τήν ἀλήθεια καί νά μήν κάνει, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, κανένα συμβιβασμό, προκειμένου νά κατορθώσει νά τήν πλησιάσῃ ὅσο γίνεται περι-

Gabriel Marcel. Ο φιλόσοφος της δημιουργικής πιστότητας

σότερο. Από την άποψη ακριβώς αυτή οι Πλατωνικοί Διάλογοι είναι ύψηλή τέχνη του λόγου. Η άμφιβολία, ή μείωση της βεβαιότητας, που προκύπτουν από τη διαπίστωση των διαφορών μεταξύ των συστημάτων, είναι βέβαια δυνατό να οδηγήσουν μερικούς στο σκεπτικισμό και σ' ένα είδος «μισολογίας». Τούς πνευματικά όμως ανδρείους και καρτερικούς δεν αποθαρρύνουν οι αντιθέσεις που υπάρχουν στα διάφορα σχήματα, τά όποια παίρνει η σκέψη μέσα στην ιστορική της πορεία, γιατί αυτές ακριβώς οι αντιθέσεις είναι μέσα στην ουσία της ζωής. Έξάλλου σ' αυτούς η διαπίστωση των αντιθέσεων έπαιξάνει την κριτική ικανότητα, την έλεγκτική διάθεση και προσωπικής τοποθετήσεως μέσα στον κόσμο.

γ) Τό άμεσο κέρδος της φιλοσοφικής άσκήσεως, μέ τη σπουδή της Φιλοσοφίας ή μέ τό διάλογο (πού γίνεται ανάμεσα σέ ώριμους ανθρώπους και άνώριμους ή ανάμεσα σέ φίλους), είναι ή *αυτοσυνείδηση*, ή ικανότητα του πνεύματος νά προσδιορίζει τίς έσωτερικές του άρχές. Η Φιλοσοφία, λένε, μειονεκτεί, γιατί δέν προτείνει λύσεις, όπως οί άλλες έπιστήμες· αυτό όμως συμβαίνει γιατί οί λύσεις έδω δέ μαθαίνονται, προκύπτουν από την τριβή της συνειδήσεως μέ τά προβλήματα.

δ) Η μελέτη της Ιστορίας της Φιλοσοφίας μπορεί νά γίνει έργαστήρι γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό, όταν πραγματοποιείται μέ τη συνείδηση ότι κάθε φιλοσόφημα είναι άποτέλεσμα του συγκερασμού των τάσεων μιās έποχής και των κλίσεων αυτού

πού τό δημιούργησε. Κάθε φιλοσόφημα συγγενεύει μέ τό ἔργο τῆς τέχνης, γιατί προϋποθέτει ἀφομοίωση καί μεταμόρφωση μιᾶς ἱστορικής πραγματικότητας. Γι' αὐτό καί δέν εἶναι ἡ φιλολογική καί ἀρχαιογνωστική μέθοδος κατάλληλες γιά τή μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ πρόσληψη τῆς Φιλοσοφίας εἶναι οὐσιαστική, ἐφόσον γίνεται μέ σκοπό τήν ἐξαγωγή ἀπό τήν πείρα τοῦ παρελθόντος νοημάτων γιά τό παρόν.

Ἡ ἐποχή μας καί ἡ Φιλοσοφία

Γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τό θέμα τῆς σημασίας τῆς Φιλοσοφίας, θά ἐξετάσουμε τή θέση της μέσα στό σημερινό κόσμο.

Ἡ ἐποχή μας χαρακτηρίζεται ἀπό καταπληκτική πρόοδο τῆς τεχνικῆς, σύγχρονη μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Φυσικῆς, ἀφοῦ ἡ τεχνική ἀποτελεῖ ἐφαρμογή τῶν θεωρητικῶν κατακτήσεων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτή τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσεως ὁ ἄνθρωπος πέτυχε νά μειώσει σημαντικά τό μόχθο τῆς ἐργασίας, νά ἐκμηδενίσει ἀποστάσεις καί νά ἐνώσει – μέ τήν οἰκουμενικότητα, τήν κοινή χρήση τῶν τεχνικῶν κατασκευῶν – λαούς πού διαφέρουν σέ πολλά σημεῖα μεταξύ τους. Ἐξάλλου μέ ὀρισμένα τεχνικά ἐπιτεύγματα, ὅπως οἱ μηχανές, ὁ ἠλεκτρονικός ὑπολογιστής, οἱ πύραυλοι, τά διαστημόπλοια, ὁ ἄνθρωπος ἀπέδειξε ὅτι ἡ σημερινή τεχνολογία ξεπέρασε καί αὐτή τή φαντασία ἄλλων ἐποχῶν.

Τό πρόβλημα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἡ φιλοσοφική σκέψη ἀφορᾷ στή σημασία ὅλης αὐτῆς τῆς προόδου γιά τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο. Ἐνῶ ὁ παραδοσιακός ἀνθρωπισμός διαχωρίζει τίς κλασσικές σπουδές ἀπό τίς σύγχρονες, ἡ κριτική φιλοσοφική σκέψη δέν μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά παραθεωρήσει τήν ἀξία τῆς τεχνικῆς, ἐφόσον αὐτή εἶναι συντελεστής τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπό ὀρισμένες βιοτικές ἀνάγκες. Γιά νά ἀξιολογήσουμε ὅμως τήν τεχνική, θά πρέπει νά ἐξετάσουμε πόσο ἀνταποκρίνεται στήν ὄντολογική σημασία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀπόδειξη ὅτι ἡ εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά ἄλλα ὄντα ἔγκεται στό ὅτι αὐτός δέν εἶναι σειρά

από «φυσικές» μόνο λειτουργίες, ότι δεν έχει άπλη ζωικότητα, αλλά «βίον», όπως έλεγαν ο Πλάτων και ο Άριστοτέλης. Όντας ένα σκεπτόμενο όν, ο άνθρωπος ζει κιόλας τό γεγονός ότι σκέπτεται, δηλαδή γνωρίζει τή διαφορά ύποκειμένου και αντικειμένου. Τά πράγματα, πού δημιουργεί ο άνθρωπος μέ τήν τεχνική του, είναι *αντι-κείμενα*, μέ τήν έτυμολογική σημασία πού έχει ο όρος. Καί κάθε αντικείμενο ύπάρχει πάντα ως πρός ένα ύποκείμενο πού σκέπτεται και πού δεν αντικειμενοποιείται. Τά αντικείμενα τής τεχνικής είναι μέσα, ενώ ο άνθρωπος, πού τά δημιουργεί, δεν μπορεί νά είναι μέσο, είναι «έντελέχεια» (όν πού έχει τό σκοπό μέσα του).

Ή υπερτροφία όμως τής τεχνικής ή όποία χαρακτηρίζει τήν έποχή μας άνέτρεψε, όπως είναι φανερό, αυτή τήν τάξη, πού ανταποκρίνεται στή φύση του ανθρώπου: οί τεχνικές κατασκευές έγιναν σκοποί, τά τεχνικά όργανα εξανδραπόδισαν τόν άνθρωπο, ή εργασία αποπνευματώθηκε μέ τήν όμοιομορφοποίηση.

Ένα σύγχρονο φιλοσοφικό ρεύμα, ή ύπαρξιακή φιλοσοφία, όφείλει εκτός των άλλων τή γέννησή του στήν ανάγκη αντιδράσεως στή μηχανοποίηση του ανθρώπου, στό σφετερισμό, όπως λέει ο Γιάσπερς, των πραγμάτων πάνω στά πρόσωπα. Ή φιλοσοφία, ως κριτική τής τεχνολογίας, δεν επιτίθεται στήν τεχνική μέ σκοπό τήν κατάργηση των τεχνικών μέσων, αλλά σκοπεύει στήν όντολογική αποκατάσταση του ανθρώπου, στήν καταπολέμηση τής κακής χρήσεως των μέσων και τής αυτολατρείας του ανθρώπου τής τεχνικής, στήν απόδειξη τής σημασίας τής προτεραιότητας τής καθοδηγητικής δυνάμεως του πνεύματος και τής αξίας τής ίδιας τής ζωής. Ειδικοί έπιστήμονες προτείνουν βέβαια και συγκεκριμένες λύσεις, όπως π.χ. τή δίκαιη κατανομή τής εργασίας γιά τήν αποφυγή τής αποξενώσεως του ανθρώπου από τή μηχανή ή τήν προστασία του περιβάλλοντος από τίς υπερβολές τής τεχνικής. Ό Άϊνστάιν μάλιστα χαρακτήρισε ήδη τήν έποχή μας ως έποχή των τέλειων μέσων και των συγκεχυμένων σκοπών. Τά άρνητικά εξάλλου αποτελέσματα από τήν αδιάκοπη εξειδίκευση, πού επικρατεί στήν έποχή μας, κατέδειξαν τόσο έπιστήμονες, όπως π.χ. ο Όππενχάιμερ, όσο και φιλόσοφοι.

Ὁ ρόλος ὅμως τῆς Φιλοσοφίας σήμερα εἶναι κατ' ἐξοχήν καθοδηγητικός: Ἡ Φιλοσοφία ὀφείλει νά ἐπιμείνειν στή σημασία τῆς συνεργασίας ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπίσης καί τῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων γενικά ἢ φιλοσόφων καί ἐπιστημόνων εἰδικά, γιά νά συμβαδίζει ἡ ἀνθρώπινη δημιουργία μέ τή γνώση τῶν σκοπῶν. Ἡ Φιλοσοφία γεννιέται καί ὠριμάζει, ὅταν ὑπάρχουν προβλήματα· καί σήμερα ἐκεῖνο πού τή δικαιώνει εἶναι νά καταδείξει τήν ἀνάγκη νά ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος ἐσωτερική ζωή, πού νά θεμελιώνεται πάνω σέ ἀξίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Βάλ Ζάν, Εἰσαγωγή στίς φιλοσοφίες τοῦ ὑπαρξισμοῦ, μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτση, Δωδώνη, 1970.
2. Γιάσπερς Κάρλ, Ὑποστασιακή Φιλοσοφία, μετάφρ. Π. Κανελλόπουλου, Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν 3, 1938.
3. Γιάσπερς Κάρλ, Φιλοσοφικά καί Πολιτικά Δοκίμια, μετάφρ. Ἀχ. Βαγενά, Ἀναγνωστίδης.
4. Θεοδωρακόπουλου Ι. Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία τ. Α καί Β, 1974.
5. Θεοδωρακόπουλου Ι. Ν., Φιλοσοφία καί Ζωή. Μικρά φιλοσοφικά κείμενα, 1967.
6. Παναγιωτόπουλου Ι. Μ. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, 1966.
7. Τατάκη Β., Σκέψη καί Ἐλευθερία, 1975.
8. Χάιζενμπεργκ Β., Φυσική καί Φιλοσοφία, μετάφρ. Κ. Κωνσταντίνου, 1971.
9. Wiener N., Κυβερνητική καί κοινωνία, μετάφρ. Ἰ. Ἰωαννίδη, Παπαζήσης, 1970.

Β' ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

“Όταν κανείς αντικρύζει τό πέλαγος, ἔχει τήν ἐντύπωση ὅτι βλέπει μιὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἐν κατά τύχη ὅμως ἰδεῖ νά ἔρχεται ἀπό μακριά ἓνα πλοῖο, θά διαπιστώσει, ὅτι στήν ἀρχή φαίνεται μόνο ὁ ἰστός του, ἐνῶ τό κυρίως σκάφος ἀρχίζει νά φαίνεται ἀργότερα. Κάτι τέτοιο βέβαια δέ θά συνέβαινε, ἂν τό πέλαγος ἦταν ἐπίπεδη καί ὄχι κυρτή ἐπιφάνεια. Γιά τόν πιστό ὁποιασδήποτε θρησκείας ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ εἶναι γεγονός τόσο βέβαιο ὅσο καί ἡ ὑπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὅμως γιά τούς ἀθεϊστές ὅλων τῶν ἐποχῶν εἶναι μιὰ ἀναπόδεικτη ὑπόθεση.

Μέ ποιό κριτήριο ἀπορρίπτομε ὡς ψευδή τόν πρῶτο ἰσχυρισμό, ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας εἶναι ἐπίπεδη καί ἐγκρίνομε τό δεύτερο; Ποίος μᾶς βεβαιώνει ὅτι τή μιὰ φορά βρισκόμαστε σέ πλάνη, ἐνῶ τήν ἄλλη ἔχομε ἀληθινή γνώση; Ποιά εἶναι ἡ αἰτία πού διαφοροποιεῖ ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο τήν πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ; Παρόμοια ἐρωτήματα ἔκαναν τόν ἄνθρωπο συχνά νά ἀναρωτιέται: εἶναι ἄραγε δυνατή ἡ ἀληθινή γνώση;

μπορεί ο άνθρωπος με τις ψυχοδιανοητικές δυνάμεις πού διαθέτει νά αποκτήσει βέβαιη γνώση, ή μήπως είναι καταδικασμένος νά αγωνίζεται πάντα χωρίς αποτέλεσμα; νά πιστεύει κάθε φορά ότι επιτέλους βρήκε την αλήθεια, ενώ με μιά άλλη νεώτερη ανακάλυψη ή μ' ένα νέο συλλογισμό νά αποδεικνύονται όλα τά προηγούμενα πλάνες; Πολλοί φιλόσοφοι υιοθέτησαν κατά κατηγορίες τέτοιες απαισιόδοξες απόψεις. Κι όμως, αρκεί νά φέρει κανείς στο νου του τις μαθηματικές επιστήμες καί τις εφαρμογές τους, γιά νά πεισθεί ότι πραγματικά υπάρχει έγκυρη γνώση. Ποιός π.χ. θά άμφισβητήσει την αλήθεια ενός άπλου μαθηματικού συλλογισμού όπως $2 + 2 = 4$; ή ποιός θά φέρει αντίρρηση ότι ή άρχή του 'Αρχιμήδη είναι μιά βέβαιη γνώση, πού μάλιστα έπαληθεύεται από την καθημερινή ζωή;

Πρόβλημα λοιπόν είναι όχι μόνο, άν είναι δυνατή ή γνώση γενικά, πράγμα πού άμφισβητούν οί σκεπτικιστές όλων των έποχών, αλλά κυρίως σέ ποιά πεδία είναι δυνατή. Είναι δυνατή τόσο στή φυσική (α' παράδειγμα) όσο καί στή μεταφυσική (β' παράδειγμα); 'Ακόμα, μέχρι πού φτάνουν τά όριά της; Είναι άπερίοριστες ή περιορισμένες οί γνωστικές μας δυνάμεις; Τέλος έγείρεται άδυσώπητο **τό πρόβλημα των πηγών της γνώσεως**: πώς φθάνομε στην άληθινή γνώση; μέσω ποιās γνωσιοθεωρητικής πηγής; Είναι ο νους ή οί αισθήσεις πού μās την προσπορίζουν; 'Η όραση π.χ. μās πληροφορεί ότι ο ουρανός ένώνεται με την άκρη της θάλασσας ή με την κορυφή του βουνού, ο νους μας όμως μās έμποδίζει νά δεχθούμε αυτή τή γνώμη ως άληθινή. Τί συμβαίνει λοιπόν; μήπως όλος **ο έξωτερικός κόσμος**, έτσι όπως μās τόν παρουσιάζουν οί αισθήσεις, είναι διαφορετικός άπ' ό,τι στην πραγματικότητα; μήπως είναι ένα φαινόμενο πού πίσω του υπάρχει κάτι άλλο ή μήπως τέλος δέν υπάρχει καθόλου; Όλα αυτά είναι έρωτήματα πού άπασχολούν τή γνωσιολογία. Όμως ή γνωσιολογία έχει ακόμα μιά άποστολή: νά κάνει αντικείμενο έρευνας ό,τι γιά τις ειδικές επιστήμες θεωρείται προϋπόθεση της έρευνας. 'Η γνωσιολογία προσπαθεί νά σκεφτεί τό πρόβλημα της γνώσεως όσο γίνεται χωρίς προϋποθέσεις. 'Η μαθηματική επιστήμη π.χ. προϋποθέτει ως άναμφισβήτητο **τό κύρος** των λεγόμενων αξιωμάτων, χωρίς νά έρωτά από πού τό άντλούν. Αυτό

ἀκριβῶς ἐρευνᾶ ἢ γνωσιολογία. Ποῦ στηρίζεται τό κύρος τῶν μαθηματικῶν ἀξιωμάτων; ἐρωτᾶ. Εἶναι ἡ ἀλήθεια τους κάτι «ἐμφυτο», δεδομένο στόν ἄνθρωπο ἢ κάτι πού κατακτᾶται μέ τήν ἐμπειρία; Ἀκόμα, οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες προϋποθέτουν ὅτι τά ἀντικείμενα πού ἐρευνοῦν εἶναι πραγματικά καί προσπαθοῦν νά τά κατατάξουν καί νά τά ἐρμηνεύσουν. Ἄν τά πραγματικά αὐτά ἀντικείμενα εἶναι καί κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι φαίνονται στή συνειδήσή μας, ἢ τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ὑπάρχουν, ὅτι εἶναι πραγματικά δέν τό ἐξετάζουν, γιατί βέβαια, ἂν τό ἐξήταζαν, θά ἔκαναν φιλοσοφία κι ὄχι εἰδική ἐπιστήμη. Ἔργο τους εἶναι νά προχωρήσουν θεωρώντας ὀρισμένες γνώσεις αὐτονόητες. Αὐτές τίς αὐτονόητες γνώσεις καί τό κύρος τους ἔρχεται νά ἀμφισβητήσει καί νά ἐρευνήσῃ ἡ γνωσιολογία.

Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως λοιπόν ἢ γνωσιολογία, ὅπως ἀπό τό 17ο περίπου αἰῶνα λέγεται, εἶναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας πού ἀναλύει καί ἐρμηνεύει ὄχι κάποια ὀρισμένη γνώση, ἀλλά τό ἴδιο τό φαινόμενο πού λέγεται γνώση. Μέ τή γνωσιολογία ὁ νοῦς «ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν» καί αὐτοαναλύεται. Δέν προβληματίζεται πάνω σέ κάποιο ἀντικείμενο, ἀλλά κάνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του πρόβλημα. Ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἡ νόηση, πού μέ τίς ἄλλες ἐπιστήμες πορεύεται πρὸς ἓνα ἀντικείμενο – μέ τίς εἰδικές πρὸς ἓνα εἰδικό καί συγκεκριμένο, μέ τίς φιλοσοφικές πρὸς ἓνα γενικό – μέ τή γνωσιολογία ἀναλύει τό ἴδιο της τό εἶναι. Μέ τή γνωσιολογία ἡ νόηση προσπαθεῖ νά καταλάβει τή δομή της, τοὺς τρόπους λειτουργίας της. Προσπαθεῖ νά ἐκτιμήσῃ τίς δυνατότητες καί τά ὅριά της.

Στά ἐπόμενα κεφάλαια θά ἀσχοληθοῦμε μέ τά σπουδαιότερα ἀπό τά προβλήματα, πού ἐπισημάναμε. Ἐκτός ἀπό τό γενικό πρόβλημα τί εἶναι γνώση καί ποιοί εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι γιά τήν πραγματοποίησή της ὅροι, θά μᾶς ἀπασχολήσουν τρία ἀκόμα προβλήματα: τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, τῆς πραγματικότητας τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου καί τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Τά προβλήματα αὐτά θά τά ἐξετάσουμε ἱστορικά, δηλαδή συζητώντας τίς σχετικές ἀπόψεις διαφόρων φιλοσόφων καί τά σχετικά φιλοσοφικά ρεύματα. Ἐτσι ἡ ἱστορία κάθε προβλήματος θά μᾶς βοηθήσῃ νά καταλάβουμε τήν οὐσία του, καί ἀντίστροφα, ἡ οὐσία

του θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε ὡς ἓνα σημεῖο τήν ἱστορική του ἐξέλιξη. Γιατί τελικά ὅλα τά ἀνθρώπινα ἔργα – καί ἡ φιλοσοφία – δημιουργοῦνται, «γίνονται» μέσα στό ἱστορικό «γίνεσθαι», μέσα στήν ἱστορία. Καί τά φιλοσοφικά προβλήματα λοιπόν, μόνο ἂν τοποθετηθοῦν μέσα στό χῶρο καί τό χρόνο πού δημιουργήθηκαν καί ἐξελίχθηκαν, μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν σωστά.

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ ἀνάλυση καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος τῆς γνώσεως, δηλ. τοῦ τί εἶναι γνώση, σέ τί συνίσταται τό γεγονός τῆς γνώσεως, εἶναι ἀπό τά κύρια προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καί εἰδικότερα τῆς γνωσιολογίας. Γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τίθεται τό ἐρώτημα: τί εἶναι γνώση, *τί ἐστίν ἐπιστήμη*, στό διάλογο τοῦ Πλάτωνα *Θεαίτητος*. Ὁ διάλογος αὐτός¹ θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τήν πρώτη γνωσιολογική μελέτη. Καί λέμε «θά μπορούσαμε νά ποῦμε», γιατί, ἐνῶ ἡ θεωρητική ἔρευνα γιά τή γνώση εἶναι τόσο παλιά ὅσο σχεδόν καί ἡ φιλοσοφία, ὁ ὅρος γνωσιολογία εἶναι ἄγνωστος στήν ἀρχαιότητα. Καθιερώθηκε, ὅπως εἶπαμε, περίπου ἀπό τό 17ο αἰ. Ἄλλο μεγάλο ἔργο τῆς ἀρχαιότητας, μέσα στό ὁποῖο μελετᾶται καί ἀναλύεται τό γεγονός τῆς γνώσεως, εἶναι τὰ *Μετά τά φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη².

Ἡ νόηση καί τό νόημα. Ἡ πρώτη γνωστική ἐπαφή μας μέ τόν ἔξω κόσμο εἶναι τό αἶσθημα. Τό αἶσθημα ὅμως δέν εἶναι γνώση ἀλλά βίωμα, ἄμεση θέα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, εἶναι ἀκουσμα, ἴδωμα κ.λπ. Εἶναι ἀπλῶς τό σκαλοπάτι γιά τήν ἀπόκτηση γνώσεως. Τά αἰσθήματα εἶναι, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, *παρακλητικά τῆς διανοίας*, παρακινοῦν δηλ. τή νόηση πρὸς τή γνώση. Ἡ παράσταση ἐξάλλου εἶναι ἡ εἰκόνα πού διατηρῶ στή συνείδησή μου εἴτε γιά αἰσθήματα, ἄμεσα δηλ. βιώματα, εἴτε γιά ἀντι-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 27 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 30 ἐπ.

κείμενα καί καταστάσεις, πού ποτέ δέν ἔγιναν ἀντικείμενα αἰσθήματος. Ἡ ἔννοια τέλος εἶναι σύμβολο. Μέ τήν ἔννοια παραμερίζω καί συνοψίζω, ἐκλέγω ἕνα πολύ μικρό μέρος ἀπ' ὅσα αἰσθάνομαι ἢ ἔχω στήν παράστασή μου.

Αἰσθήματα ἔχει καί τό νήπιο, δέν ἔχει ὅμως γνώση. Ὅταν βλέπει τή φωτιά, ἔχει ἕνα αἶσθημα ὅπωςδῆποτε, γιατί ἡ ὄρασή του λειτουργεῖ, δέν ἔχει ὅμως γνώση γιά τό τί εἶναι φωτιά. Γι' αὐτό καί ἀπλώνει τό χέρι του νά τήν πιάσει. Μόνο ὅταν καεῖ μιᾷ ἡ περισσότερες φορές καί σχηματίζει μέσα του τήν παράσταση ἡ καί τήν ἔννοια τῆς φωτιᾶς καί ἀφοῦ συσχετίζει τήν ἔννοια τῆς φωτιᾶς μέ τήν ἔννοια τοῦ πόνου πού αἰσθάνθηκε, μόνο τότε καταλήγει στήν κρίση: ἡ φωτιά καίει. Κρίση εἶναι ἀκριβῶς ὁ λογικός συσχετισμός δύο ἐννοιῶν ἡ παραστάσεων καί ἡ ἀπόδοση ἡ μή τῆς μιᾶς στήν ἄλλη. Ἡ οὐσία τῆς κρίσεως ἔγκειται ἀκριβῶς σ' αὐτό τό λογικό συσχετισμό τοῦ κατηγορουμένου μέ τό ὑποκείμενο τῆς κρίσεως. Σ' αὐτόν ἐξάλλου ἔγκειται καί ἡ γνώση γενικά, γιατί σέ τελευταία ἀνάλυση γνώση σημαίνει κρίση.

Τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε λογικό συσχετισμό; πῶς συντελεῖται μέσα στή συνείδησή μας; Πῶς ὀργανώνονται τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων, ὥστε νά ἐξαχθεῖ ὡς συμπέρασμα ἡ κρίση; Μήπως ὁ λογικός αὐτός συσχετισμός γίνεται αὐτόματα, μόλις σχηματιστοῦν στή συνείδηση αἰσθήματα καί παραστάσεις ἡ μήπως εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμμετοχή τῆς νοήσεως γιά τό σχηματισμό του¹; Γιατί π.χ. ὅταν «εἴμαστε ἀφηρημένοι», δηλ. ὅταν δέ συμμετέχει ἡ νόησή μας, τά αἰσθήματα ἔρχονται καί παρέρχονται, χωρίς νά μπορούμε νά σχηματίσουμε κρίση, χωρίς νά μπορούμε «νά καταλάβουμε» ὅ,τι βλέπομε ἢ ἀκοῦμε; Ὅλα αὐτά ὅμως τά προβλήματα, πού θά τά συζητήσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια. Αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι νά διακρίνουμε σαφῶς τά δύο βασικά στοιχεῖα, ἀπό τά ὅποια ἀποτελεῖται ἡ κρίση: τό νόημα καί τή νόηση.

Ἡ νόηση εἶναι ψυχικό φαινόμενο, εἶναι ἡ ψυχική ἐνέργεια μέ τήν ὁποία πραγματοποιεῖται ἡ κρίση. Τό νόημα εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς, εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς κρίσεως. Τό νόημα εἶναι ὅ,τι στή

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 29-30.

Λογική ονομάζομε απλῶς κρίση, ὅ,τι ἐννοοῦμε λέγοντας: ἔστω ἡ κρίση $1 + 1 = 2$. Ἡ ψυχική ἐνέργεια τῆς νοήσεως εἶναι κάτι τελειῶς διαφορετικό ἀπό τό ἀποτέλεσμά της, τό νόημα. Ἡ ψυχική ἐνέργεια ἐνδιαφέρει τήν ψυχολογία, τό νόημα τῇ φιλοσοφία. Ἐξάλλου μόνο τό νόημα εἶναι ἀληθές ἢ ψευδές, ἐνῶ ἡ ψυχική ἐνέργεια εἶναι ἕνα γεγονός ψυχικό, πού δέν ἐπιδέχεται τούς προσδιορισμούς ἀληθές καί ψευδές, εἶναι ἄ-λογο, δηλ. δέν ἔχει σχέση μέ τή λογική, ἄρα εἶναι γνωστικά οὐδέτερο. Ποτέ ἡ ψυχική ἐνέργεια τῆς νοήσεως δέν ταυτίζεται μέ τό νόημα. Ἡ ψυχική νοητική ἐνέργεια ἔχει καί παρέρχεται μέσα στήν ἀκολουθία τοῦ χρόνου, ἐνῶ τό νόημα μένει σταθερό καί εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τή χρονικότητα. Ἡ κρίση $2 \times 5 = 10$ περιέχει μίαν ἀλήθεια, ἕνα νόημα, πού τό συλλαμβάνει ὁ καθένας μέ μιά νοητική ἐνέργεια. Μπορεῖ νά εἶναι ἄπειρα τά ὑποκείμενα πού συλλαμβάνουν τό νόημά της καί ἀντίστοιχα ἄπειρες οἱ νοητικές τούς ἐνέργειες. Μπορεῖ οἱ νοητικές ἐνέργειες τῶν διαφόρων ὑποκειμένων νά εἶναι ὅμοιες, μπορεῖ ὅμως νά εἶναι καί διαφορετικές, ἄλλος π.χ. νά φτάσει στό ἀποτέλεσμα πολλαπλασιάζοντας τούς ἀριθμούς, ἄλλος προσθέτοντάς τους. Ποτέ ὅμως οἱ ἐνέργειες αὐτές δέ θά ἔχουν ἐνότητα καί ταυτότητα, ὅπως ἔχει τό νόημα. Ἐξάλλου κάθε ψυχική ἐνέργεια ὑπάρχει, ἐφ' ὅσον τήν πραγματοποιεῖ κάποιο ὑποκείμενο, ὅταν παύσει νά πραγματοποιεῖται, παύει καί νά ὑπάρχει, ἐνῶ τό νόημα πού συλλαμβάνει ὁ καθένας μέ τή νοητική του ἐνέργεια ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἢ μᾶλλον νά ἰσχύει – γιατί τά νοήματα δέν ὑπάρχουν, ἀλλά ἰσχύουν – καί ἀφοῦ παύσει ἡ νοητική ἐνέργεια. Ἡ ἀλήθεια δηλ. μιᾶς κρίσεως δέν εὐσταθεῖ μόνο ἐφ' ὅσον τήν σκεπτόμαστε, ἀλλά καί ὅταν παύσουμε νά τήν σκεπτόμαστε. Τό κύρος της εἶναι ἀντικειμενικό καί συνεπῶς ἀνεξάρτητο ἀπό τή νοητική μας ἐνέργεια. Θά ἴσχυε τό ἴδιο καί ἂν δέν τήν εἶχαμε καθόλου σκεπτεῖ.

Τῇ βασική αὐτή διαφορά μεταξύ νοήσεως καί νοήματος παραγνωρίζει ἡ φιλοσοφική τάση πού λέγεται «ψυχολογισμός». Κατά τόν ψυχολογισμό, ἐφ' ὅσον τό νόημα εἶναι προϊόν τῆς νοήσεως ρυθμίζεται ἀπό τούς ψυχολογικούς νόμους, οἱ ὅποιοι διέπουν τή νόηση ὡς ψυχικό φαινόμενο. Τό νόημα δέν ἔχει ἀντικειμενικότητα, ἰσχυρίζεται ὁ ψυχολογισμός, γιατί ἐξαρτᾶται ἀπό

τήν εκάστοτε ψυχολογική κατάσταση του υποκειμένου πού τό σχηματίζει. Έκτός αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον τό νόημα καί κατ' ἐπέκταση οἱ νόμοι τῆς νοήσεως, οἱ λογικές ἀρχές κ.λπ. θεμελιώνονται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νόμων τῆς ψυχολογίας, ἔπεται ὅτι οἱ ψυχολογικοὶ καί ὄχι οἱ λογικοὶ νόμοι ρυθμίζουν τὴ γνώση μας. Τόν πρῶτο λόγο δηλ., σχετικὰ μέ τό γεγονός τῆς γνώσεως, τόν ἔχει ἡ ψυχολογία καί ὄχι ἡ λογική.

Ἄν ὅμως τό νόημα δέν μπορεῖ νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ψυχικῶν φαινομένων καί ἐνεργειῶν, παρ' ὅλο πού μέσω αὐτῶν κατακτᾶται, πολύ περισσότερο δέν εἶναι δυνατό νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ὑλικῶν σωμάτων. Δέν ἔχει οὔτε ἔκταση οὔτε χρῶμα οὔτε βάρος, γι' αὐτό ἀκριβῶς τό χαρακτηρίζομε ὡς νοητό, δηλ. ἔξω-πραγματικό. Ἐξω-πραγματικό ὅμως δέ σημαίνει ἀνύπαρκτο. Ἀντίθετα σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόστασή του εἶναι νοητή καί τήν προϋποθέτει ὁ καθένας, ὅταν μιλάει καί κρίνει. Ὅλα τὰ νοήματα τῶν ἐπιστημονικῶν κρίσεων εἶναι ἔξω-πραγματικά, ἰσχύουν ὅμως καί ἀφοροῦν τήν πραγματικότητα, μέ τήν ὁποία σχετίζονται οἱ ἐπιστημονικές κρίσεις. Μέ τίς κρίσεις λοιπόν ἀνοίγεται ὁ χώρος τῶν νοημάτων, δηλ. ὁ νοητός κόσμος. Ἄν δέν ὑπῆρχε, δηλ. δέν ἴσχυε ὅ,τι ὀνομάζομε νόημα, δέ θά ὑπῆρχε οὔτε ἐπιστήμη οὔτε ἀλήθεια, οὔτε θά ἦταν δυνατό ἡ συνεννόηση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Συνεννόηση ἄλλωστε σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι δύο ἢ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐννοοῦν τό ἴδιο νόημα.

Μιά τρίτη αὐτονόητη διάκριση πρέπει νά κάνουμε ἀνάμεσα στό νόημα τῆς κρίσεως καί στά ὑλικά σύμβολα, μέ τὰ ὁποία αὐτό παριστάνεται, δηλ. στά γλωσσικά σύμβολα. Τά γλωσσικά σύμβολα, οἱ λέξεις, εἴτε γράφονται εἴτε προφέρονται, εἶναι πάντα κάτι διαφορετικό ἀπό τό νόημα πού συμβολίζουν. Οἱ λέξεις «γυράσκουν», ἡ γλώσσα μεταβάλλεται, τὰ νοήματα ὅμως, πού μ' αὐτήν συμβολίζονται, παραμένουν. Ἀπόδειξη ὅτι μπορούμε νά ἐκφράσουμε τό ἴδιο νόημα σέ διαφορετικές γλώσσες ἢ ἀκόμα καί στήν ἴδια γλώσσα «μέ ἄλλες λέξεις». Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό συμβολισμό τῶν ἀριθμῶν. Ἡ ἐννοια τοῦ ἀριθμοῦ παραμένει ἀναλλοίωτη, εἴτε μέ ἀραβικούς εἴτε μέ λατινικούς ἀριθμούς τόν συμβολίσω.

Ύποκειμένο καί ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως, γιά νά πραγματοποιηθεῖ, προϋποθέτει δύο ὄρους: τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο¹. Τό ὑποκείμενο γνωρίζει, τό ἀντικείμενο γνωρίζεται. Τό ἀντικείμενο, ὅπως δείχνει καί τό ὄνομά του, κεῖται ἀπέναντι σέ κάποιο ὑποκείμενο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τό σημεῖο ἀναφορᾶς του. Χωρίς ἓνα ὑποκείμενο πού γνωρίζει, δέ νοεῖται οὔτε ἓνα ἀντικείμενο, δέν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν.

Τό ὑποκείμενο τῆς γνώσεως ὅμως δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τό ὑποκείμενο τῆς κρίσεως. Ἀκριβῶς τό ὑποκείμενο τῆς κρίσεως εἶναι ὁ,τι ὀνομάζομε ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Στήν κρίση π.χ. ὁ οὐρανός εἶναι γαλάζιος, τό ὑποκείμενο οὐρανός εἶναι ἀντικείμενο γνώσεως κάποιου ἀνεξάρτητου ἀπό τόν οὐρανό ὄντος, κάποιας συνειδήσεως πού ἀντιλαμβάνεται, κρίνει καί ἀποδίδει στήν ἐννοια οὐρανός τό κατηγορήμα γαλάζιος. Τό ἀνεξάρτητο ἀπό τό ἀντικείμενο αὐτό ὄν εἶναι ἡ συνειδήσή μου, εἶναι τό ὑποκείμενο τῆς γνώσεως, τό γνωσιοθεωρητικό λεγόμενο ὑποκείμενο.

Ἀντικείμενο τῆς γνώσεώς μου μποροῦν νά γίνουν καί οἱ συνάνθρωποι μου μέ ὅλο τόν ψυχικό κόσμο τους. Μπορῶ ἐπίσης ἐγώ ὁ ἴδιος καί ὡς σωματική καί ὡς ψυχοδιανοητική ὕπαρξη νά γίνω ἀντικείμενο γνώσεως ἐκ μέρους ἄλλων συνανθρώπων μου, ἄλλων γνωσιοθεωρητικῶν ὑποκειμένων, καί νά μοῦ ἀποδοθοῦν ἐκ μέρους των διάφορα κατηγορήματα. Μπορῶ π.χ. νά ἀποφανθῶ ὅτι ὁ Γιάννης εἶναι ἔξυπνος ἢ ὁ Γιάννης νά ἀποφανθεῖ γιά μένα ὅτι ὁ Γιώργος εἶναι ἐργατικός. Ὁλος λοιπόν ὁ ἐξωτερικός κόσμος καί οἱ συνάνθρωποι μου μέ τόν ψυχικό καί πνευματικό τους κόσμο μποροῦν νά εἶναι ἀντικείμενα τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναί. Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός μου, τόσο ὡς σῶμα ὅσο καί ὡς ψυχή, ἐφ' ὅσον στρέφω πρὸς αὐτόν τή νοητική μου ἐνέργεια καί τοῦ ἀποδίδω ἓνα κατηγορήμα, ὅτι π.χ. ἀγαπῶ τή μουσική, μπορεῖ νά εἶναι ἐπίσης ἀντικείμενο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναί.

Τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως βρίσκονται σέ συνεχή ἀναφορά καί μόνο μέ τήν ἀναφορά αὐτή τοῦ ἑνός

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ. 32-36.

πρός τό άλλο υπάρχουν καί εἶναι νοητά. Ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἓνα ἀντικείμενο δέν ὑπάρχει ποτέ ἀνεξάρτητα ἀπό ἓνα ὑποκείμενο πού τό παρατηρεῖ καί τό γνωρίζει. Ἀντίθετα τό ὑποκείμενο μόνο μέ τήν ὑπαρξη τοῦ ἀντικειμένου ἀποκτᾷ λόγο ὑπάρξεως, ὑπάρχει. Ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο ἢ ἡ γνώση καί τό ἀντικείμενό της – γιατί βέβαια ἐννοοῦμε τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καί ὄχι τό ὅποιοδήποτε – εἶναι πάντα συνδεδεμένα καί συγχρόνως χωριστά. Ὅταν ἀκριβῶς σκεφτόμαστε ὅτι τό ἓνα συνυπάρχει μέ τό άλλο, τότε σκεφτόμαστε ὅτι τό ἓνα εἶναι κάτι χωριστό ἀπό τό άλλο. Ἡ γνώση λοιπόν προϋποθέτει δύο παράγοντες: τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο. Γι' αὐτό καί στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως δύο δρόμοι ἀνοίχτηκαν: ὁ ὑποκειμενικός καί ὁ ἀντικειμενικός. Ὁ ἓνας προχωρεῖ πρῶτα στήν κατανόηση τῆς οὐσίας τοῦ ὑποκειμένου, ὁ ἄλλος στρέφεται πρῶτα στό ἀντικείμενο.

Εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανεῖς ποιός ἀπό τοὺς δύο δρόμους μᾶς ὁδηγεῖ πιό κοντά στήν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει σημασία, ὅποιον καί ἂν ἀκολουθήσει κανεῖς, εἶναι νά μήν παραμελήσει κατὰ τήν ἔρευνα τοῦ προβλήματος οὔτε τό ἀντικείμενο οὔτε τό ὑποκείμενο, νά μήν παραγνωρίσει τή συμβολή κανενός, ἀντίθετα νά τονίσει τήν ἀναφορά τοῦ ενός πρὸς τό άλλο, γιατί χωρίς αὐτήν εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγήσουμε τή γνώση. Περισσότερο οἰκείος φαίνεται σήμερα ὁ δρόμος πού ξεκινᾷ ἀπό τόν ὑποκειμενικό παράγοντα, γιατί τό ὑποκείμενο μοιάζει, τουλάχιστο στήν ἀρχή, ὡς κάτι γνωστό, ἀφοῦ βέβαια τό ὑποκείμενο εἴμαστε ἐμεῖς, τό Ἐγώ μας. Ἀπ' αὐτό ξεκινᾷμε, γιά νά βροῦμε τό ἀντικείμενο καί νά τό κατακτήσουμε μέ τή γνώση.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅμως ὅτι κατὰ τήν ἀρχαιότητα καί τό μεσαίωνα ἡ φιλοσοφική σκέψη ξεκίνησε ἀπό τή θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Εἶναι, ἐνῶ κατὰ τή νεώτερη ἐποχή ἀπό τό ὑποκείμενο. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία εἶναι κυρίως ὄντολογία, δηλ. ἔρευνα τοῦ ὄντος στίς διάφορες μορφές του. Ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος, θαμπωμένος ἀπό τό θαῦμα τοῦ κόσμου, καταπιάνεται μέ πολλή ὁρμή νά τό γνωρίσει, ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, ὁ νεώτερος ἀντίθετα στρέφεται στό ὑποκείμενο. Ἡ στροφή συντελέστηκε οὐσιαστικά μέ τόν Descartes

(Ντεκάρτ). Τό *cogito ergo sum* είναι ή άφετηρία της νεώτερης εύρωπαϊκής φιλοσοφίας καί συγχρόνως ή πρώτη στροφή πρός τό ύποκείμενο. 'Ο Descartes ξεκίνησε μέ τή ριζική άμφιβολία: *de omnibus dubitandum est*. Γιά ένα μόνο δέν μπόρεσε νά άμφιβάλλει, γιά τό ότι αυτός ως ύποκείμενο άμφιβάλλει. 'Η άμφιβολία όμως είναι σκέψη, καί ή σκέψη προϋποθέτει τήν ύπαρξη. "Ετσι από τό *dubito ergo cogito* πέρασε στό *cogito ergo sum*. "Ετσι αύτοβεβαιώθηκε γιά τήν ύπαρξή του, τήν ύπαρξη του σκεπτόμενου ύποκειμένου. 'Ο Berkeley (Μπέρκλεϋ) μέ τόν ύποκειμενικό καί ό Kant μέ τόν κριτικό ιδεαλισμό συνέχισαν ό,τι άρχισε ό Descartes.

2. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.

'Ορθολογισμός καί έμπειρισμός. Τό πρόβλημα τών πηγών της γνώσεως είναι από τά πιό παλιά καί επίμαχα. 'Ορθολογισμός καί έμπειρισμός είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα πού καθένα διεκδικεί γιά τόν έαυτό του τό προνόμιο ότι λύνει τό πρόβλημα της γνώσεως. Οι ρίζες τους βρίσκονται στην προσωκρατική φιλοσοφία. "Εκτοτε «ζοϋν» άλληλοσυγκρουόμενα καί άλληλοσυμπληρούμενα, πράγμα πού ίσως αποδεικνύει ότι καί τά δύο έχουν μέσα τους πυρήνα αλήθειας.

'Ο όρθολογισμός ή ρασιοναλισμός από τό λατινικό *ratio* = λόγος) αποθεώνει τό νοϋ. Κατά τόν όρθολογισμό όλες οι άληθινές καί βέβαιες γνώσεις μας κατάγονται από τή νόηση καί είναι ανεξάρτητες από τήν έμπειρία. Στηρίζονται σέ λογικές άρχές καί έννοιες, οι όποιες ένυπάρχουν στό πνεϋμα μας καί ισχύουν πρίν έπαληθευθούν από τήν έμπειρία, πράγμα πού δέν τό έχουν καν άνάγκη. Τέτοιες άρχές καί έννοιες πού κατά κάποιο τρόπο «άναβλύζουν» από τή νόησης μας είναι οι λογικές καί μεταφυσικές έννοιες, οι λογικοί νόμοι, τά μαθηματικά κ.λπ. Τά μαθηματικά είναι γιά τούς όρθολογιστές ή κατ' έξοχήν έπιστήμη. Οι γνώσεις μας λοιπόν πού βασίζονται στό νοϋ είναι αύταπόδεικτες καί όλοφάνερες, οι γνώσεις πού μάς προσφέρει ή έμπειρία χρειάζονται έπαλήθευση.

Ὁ ἐμπειρισμός διακηρύσσει ἀντίθετα ὅτι πηγή τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἐμπειρία, ἡ ἄμεση δηλ. ἀντίληψη ἀντικειμένων καί φαινομένων μέσω τῶν αἰσθήσεων. Ἀρνεῖται κάθε «ἐμφυτη» ἔννοια καί ἀντιλέγει στόν ὀρθολογισμό ὅτι, ἂν ὑπῆρχαν ἐμφυτες ἀρχές καί ἔννοιες, ἔπρεπε νά τίς ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, πολιτισμένοι καί ἀπολίτιστοι, καί βέβαια καί τά παιδιά. Ὅλες οἱ γνώσεις μας, κατά τόν ἐμπειρισμό, δημιουργοῦνται ἢ μᾶλλον ἐγγράφονται στή συνειδησή μας ἐκ τῶν ὑστέρων, μέ τήν ἐμπειρία. Μέ τήν ἐπανάληψη ἐξάλλου συμπληρώνονται καί διορθώνονται. Ἀποχρώσεις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀκραίων ἀπόψεων ὑπάρχουν πολλές. Ὑπάρχουν ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπειρισμοῦ πού δέχονται ὥς ἓνα σημεῖο τό ρόλο τοῦ νοῦ, καί ἐκπρόσωποι τοῦ ὀρθολογισμοῦ πού παραδέχονται τό ρόλο τῶν αἰσθήσεων. Σημασία ὅμως ἔχει, σέ ποιά ἀπό τίς δύο αὐτές πηγές τῆς γνώσεως δίνει κανεῖς τό προβάδισμα.

Τή φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητος δέν μπορούμε νά τήν κατατάξουμε ἀποκλειστικά οὔτε στό ἓνα οὔτε στό ἄλλο ρεῦμα, παρ' ὅλο πού τά σπέρματα τῆς πάλης ὀρθολογισμοῦ καί ἐμπειρισμοῦ βρίσκονται, ὅπως ἤδη εἴπαμε, στήν προσωκρατική φιλοσοφία. Ἡ θέση πού παίρνει ὁ Πλάτων στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως συνδέεται μέ τόν πυρήνα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, τή θεωρία τῶν ἰδεῶν. Ἡ ἰδέα γιά τόν Πλάτωνα εἶναι κάτι ἀνάλογο μέ ὅ,τι στή λογική ὀνομάζομε ἔννοια, μέ τή σημαντική διαφορά ὅτι ἡ ἰδέα δέ σχηματίζεται μέ λογική ἀφαίρεση, οὔτε προέρχεται ἀπό τήν παρατήρηση πολλῶν ὁμοειδῶν ἀντικειμένων, ἀπλῶς εἶναι δεδομένη στή νόηση. Καί εἶναι δεδομένη, γιατί ἀκριβῶς εἶναι ὄντοτητα ἀνεξάρτητη ἀπό μᾶς καί τόν αἰσθητό κόσμο. Ἡ ἰδέα «ζεῖ» στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν. Ἐκεῖ κάποτε, πρίν ἐνσωματωθεῖ, τή γνώρισε καί ἡ ψυχὴ μας. Γι' αὐτό τώρα πού ἡ ψυχὴ βρίσκεται μέσα στό σῶμα καί περιβάλλεται ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἀπείκασμα τοῦ νοητοῦ, τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, κάθε φορά πού βλέπει κάτι ὁμορφο ἢ δίκαιο ἀνάμεσα στά αἰσθητά, «θυμάται» τήν ἰδέα τῆς ὁμορφιάς ἢ τῆς δικαιοσύνης, καί μέ μέτρο αὐτήν διαπιστώνει ὅτι πραγματικά αὐτό εἶναι ὁμορφο ἢ δίκαιο, σχηματίζει δηλ. τήν κρίση πού λέει ὅτι αὐτό τό κορίτσι εἶναι

ὁμορφο ἢ αὐτὴ ἢ πράξη εἶναι δίκαιη. Τὰ αἰσθητά πράγματα ποὺ εἶναι ὁμορφα ἢ δίκαια τὰ ἀναγνωρίζει ἡ ψυχὴ ὡς ὁμορφα ἢ δίκαια, ἐπειδὴ ἔχει μέσα της τὴν ιδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ὁμορφιάς. Αὐτὴ εἶναι ἡ γνωσιολογικὴ σημασία τῆς ιδέας καὶ μέ αὐτὴν λύνει ὁ Πλάτων τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως¹. Τὰ αἰσθήματα εἶναι *παρακλητικά τῆς διανοίας*, κατὰ τὸν Πλάτωνα, παρακινοῦν τὴ διάνοια «νά θυμηθεῖ». Ἡ «ἀνάμνηση» εἶναι ἡ μυθικὴ διατύπωση τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Τὸ λογικὸ της νόημα εἶναι ὅτι ὁ νοῦς ἔχει μέσα του τίς αἰώνιες ἀρχές, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἀποκτᾷ τὴ γνώση. Γνώση ἔχομε, λέει ὁ Πλάτων, ὅταν ἡ ψυχὴ, *αὐτὴ δι' αὐτῆς*, ἀφοῦ ἔχει πάρει ἀφορμὴ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, διαπιστώνει τὸ *ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν* τῶν πραγμάτων, ὅταν δηλ. ὁ νοῦς σχηματίζει τὴν κρίση ποὺ λέει ὅτι κάτι ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει.

Ὁ Ἀριστοτέλης πολέμησε τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ δασκάλου του. Δέ δέχεται ὅτι ὑπάρχουν ιδέες ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ αἰσθητά, οὔτε ἰδιαίτερος κόσμος τῶν ιδεῶν, τῶν νοημάτων. Ἡ ιδέα, *τό εἶδος*, ὅπως τό εἶπε, βρίσκεται μέσα στοῦ συγκεκριμένο πράγμα, *στό τόδε τι*. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλ. ἔβαλε τίς πλατωνικές ιδέες μέσα στὰ αἰσθητά πράγματα. Γι' αὐτό καὶ παραδέχεται ὡς πηγὴς τῆς γνώσεως τόσο τὴν αἴσθηση ὅσο καὶ τὴ νόηση: τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι ὅπως μᾶς τὰ παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις καὶ ὁ νοῦς. Ἀφετηρία βέβαια γιὰ τὴ γνώση εἶναι τὸ αἶσθημα, ἢ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ἀλλὰ ὁ νοῦς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα τῆς γνώσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης θεμελιώνει τὴ γνώση ἐπάνω στοὺς λογικοὺς νόμους, οἱ ὅποιοι ὅμως κατ' αὐτόν εἶναι καὶ νόμοι τῆς πραγματικότητας. Οἱ περίφημες λογικὲς κατηγορίες του² εἶναι συγχρόνως καὶ προσδιορισμοὶ τοῦ ὄντος, *ιδιότητες* δηλ. τῆς πραγματικότητας. Ἡ πρώτη, ἡ κατηγορία τῆς οὐσίας, ἀναφέρεται στοῦ συγκεκριμένο. ὄν, *στό τόδε τι*. Τὸ συγκεκριμένο αὐτό ὄν, ὁ Σωκράτης π.χ., μοῦ γίνεται ἀντιληπτὸ μέσω τῶν αἰσθήσεων, ὁ νοῦς μου ὅμως καταφάσκει πάντοτε ὅ,τι ἡ αἴσθηση μοῦ προσφέρει ὡς *τόδε τι*, ὡς

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 63-64

Σωκράτη. Οί επόμενες κατηγορίες αναφέρονται σε καταστάσεις της ουσίας, στο ποσόν, στο ποιόν κ.λπ., είναι τα *συμβεβηκότα* της ουσίας, αλλά συγχρόνως είναι και λογικοί τρόποι με τους οποίους σκεφτόμαστε την ουσία. "Όταν σκέφτομαι ότι ο Σωκράτης είναι άσχημος, σκέφτομαι βέβαια μία ιδιότητα του Σωκράτη, τό ποιόν της μορφής του, τό όποιο μου γίνεται προσιτό μέσω της αισθήσεως. "Όμως ο νοϋς μου έχει μέσα του την κατηγορία του ποιοϋ, την ικανότητα δηλ. νά σκέφτεται τό ποιόν τών όντων, και γι' αυτό μπορεί και συλαμβάνει άμέσως αυτό πού ή αίσθηση του προσφέρει ως ιδιότητα ενός όντος.

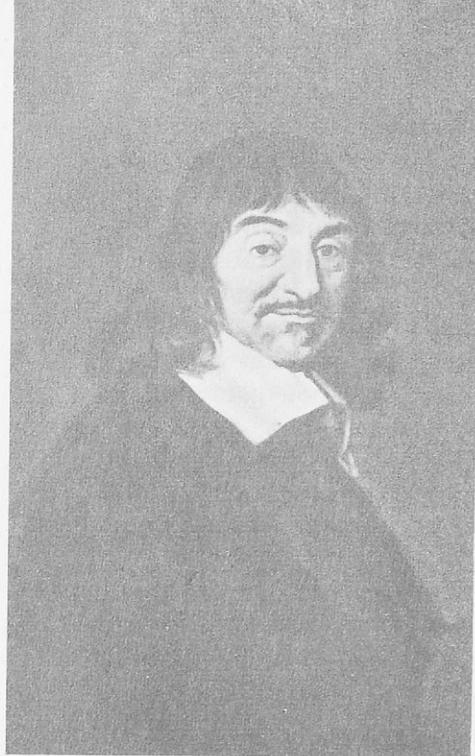
Κατά τό Μεσαίωνα έδέσποζε ο όρθολογικός τρόπος σκέψεως, και μάλιστα χρησιμοποιήθηκε από τή φιλοσοφία για νά στηριχτεί λογικά ή πίστη στο Θεό και στις άνωθεν δοσμένες αλήθειες και αξίες. Γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε ή μεσαιωνική φιλοσοφία ως «θεραπαινίς της θεολογίας» *Ancilla Teologiae*).

'Ο γάλλος René Descartes' είναι εκείνος πού κατ' ουσίαν έδημιούργησε ό,τι στη νεώτερη εποχή όνομάζομε όρθολογισμό. 'Η βασική παραδοχή του Descartes σχετικά με τό πρόβλημα τών πηγών της γνώσεως είναι ή λεγόμενη θεωρία τών έμφυτων ιδεών. Στηρίζεται στο έπιχείρημα ότι υπάρχει για ώρισμένες γενικές θεωρητικές και πρακτικές αρχές και έννοιες όμοφωνία. 'Η όμοφωνία αυτή αποδεικνύει, κατά τόν Descartes, ότι υπάρχουν εκ καταβολής κοινές έμφυτες έννοιες στο νοϋ του ανθρώπου. Τέτοιες έννοιες είναι ή έννοια της αλήθειας, της δικαιοσύνης, του αριθμού, του Θεοϋ κ.λπ. 'Ο Spinoza και ο Leibniz² (Σπινόζα, Λάιμπνιτς) συμπληρώνουν την ομάδα τών όρθολογιστών του 17ου αιώνα. 'Ο Spinoza δέν απομακρύνεται σχεδόν καθόλου από τόν Descartes ως προς τό θέμα τών έμφυτων ιδεών. 'Ο Leibniz όμως πιστεύει ότι τό ανθρώπινο πνεϋμα έχει μέσα του «δυνάμει» όρισμένες έννοιες και αρχές, οι όποιες του γίνονται συνειδητές, όταν στρέψει την προσοχή του προς αυτές.

Γενικά ο όρθολογισμός είναι ή αποθέωση της ratio, ή όποια

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 36 έπ.

2. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 41 έπ.

René Descartes.

μέ τις τότε προόδους τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν δικαιώνεται, θριαμβεύει καί ἐπιβάλλει τήν ἀπολυταρχία της στή γνώση. Ἀπό τήν ratio, δηλ. τόν ὀρθό λόγο, πηγάζουν οἱ αἰώνεις ἀρχές καί ἀλήθειες, οἱ λογικοί καί φυσικοί νόμοι. Ἀποτέλεσμα τῶν νόμων αὐτῶν εἶναι ἡ ἀπαρασάλευτη τάξη πού ἐπικρατεῖ στόν κόσμο. Ἡ πρώτη αἰτία ὅμως ἀπ' τήν ὁποία πηγάζουν καί οἱ νόμοι καί οἱ ἐννοιες καί ὁ ἴδιος ὁ ὀρθός λόγος εἶναι ὁ Θεός. Ὁ κόσμος εἶναι τό ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μέ τις ἀπόψεις τῶν ὀρθολογιστῶν.

Μέ τόν Francis Bacon (Βάκωνα) ἐγκαινιάζεται πολύ νωρίς, ἤδη στό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, μιά μακρά σειρά ἀπό ἀγγλους ἐμπειρικούς φιλοσόφους, ἡ ὁ-

ποία φτάνει ὡς τις μέρες μας. Ἡ Ἀγγλία εἶναι τό προπύργιο τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Τό πιό γνωστό ἔργο τοῦ Bacon εἶναι τό περίφημο «Novum organum». Τό ὄνόμασε ἔτσι γιά νά τό ἀντιπαραθέσει στό «Ὀργανον» τοῦ Ἀριστοτέλη (= τά λογικά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὁποία οἱ μεταγενέστεροι ὀνόμασαν ἔτσι), πού ἐδέσποζε στή μέχρι τότε φιλοσοφία, καί νά δείξει τήν ἀντίθεσή του πρὸς τήν ἐννοιολογική σχολαστική μέθοδο. Τό «νέο ὄργανο» ἐγίνε ἐτσι σύμβολο τοῦ πνεύματος, τό ὁποῖο ἄρχισε νά πνέει στήν Εὐρώπη, τοῦ πνεύματος πού ζητοῦσε νά λυτρωθεῖ ἀπό τις αὐθεντίες τοῦ Μεσαίωνα.

Ὁ John Locke (Λόκ) ὅμως εἶναι ἐκεῖνος πού ἄνοιξε διάλογο μέ τούς ὀρθολογιστές. Ἀντιτάχθηκε ζωηρά στή θεωρία τῶν ἐμ-

φυτων ἰδεῶν τοῦ Descartes. Προσπάθησε ν' ἀποδείξει ὅτι δέν ὑπάρχει καμμία ὁμοφωνία ὡς πρὸς τίς λεγόμενες γενικές ἔννοιες, ἀλλά καί ἂν ἀκόμα ὑπῆρχε, δέν θά ἦταν ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχουν «ἐκ καταβολῆς» στό πνεῦμα μας. Οἱ λογικές ἀρχές ἐξάλλου, ὅπως ἡ ἀρχή τῆς ταυτότητος καί τῆς ἀντιφάσεως, δέν εἶναι ἔμφυτες, ἰσχυρίζεται ὁ Locke, ἀφοῦ δέν εἶναι προσιτές οὔτε στά παιδιά οὔτε στούς ἀπλοϊκοὺς ἀνθρώπους¹. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς ἠθικές ἀρχές καί ἔννοιες (καλό, κακό κ.λπ.). Ἡ ὁμοφωνία πού ἐπιτυγχάνεται τόσο στίς ἠθικές ὅσο καί στίς λογικές σχέσεις ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο καί ἀπό λαό σέ λαό προέρχεται ἀπό μιὰ κοινωνική

John Locke.

ἀνάγκη: τῆς εὐημερίας καί τῆς συννενοήσεως. Ἡ παιδεία καί τὰ ἥθη δημιουργοῦν αὐτές τίς κοινές ἠθικές καί λογικές ἀρχές, δέν εἶναι καθόλου ἔμφυτες. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πιστεῦει ὁ Locke, εἶναι μιὰ ἄγραφη πλάκα (tabula rasa). Μέ τὴν ἀγωγή χαράσσονται πάνω τῆς καί οἱ λογικές καί οἱ ἠθικές καί ὅποιεςδήποτε ἄλλες γενικές ἀρχές. Ἡ περίφημη αὐτὴ θεωρία τῆς tabula rasa, πού τόση ἐντύπωση ἔκανε καί ἐγινε τό σύμβολο τοῦ ἐμπειρισμοῦ, εἶναι ἀρκετά παλιά, εἶναι ἀποψη τῶν Στωικῶν. Ὁ Locke μέ αὐτὴ του τὴ θεωρία δέν ἔχει τὴν πρόθεση νά ἀμφισβητήσῃ τὴν ἔμφυτη ἱκανότητα τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ νοῦ νά γνωρίζει, ἀπλῶς ἀμφισβητεῖ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ νοῦς ἔχει ἐκ καταβολῆς ὀρισμένες ἔμφυτες βασικές ἀρχές καί ἔννοιες, καί καταλήγει στό δόγμα: «οὐδέν ἐν τῇ νοήσει, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει», δόγμα πού κατάγεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 43-44.

Ο Leibniz γράφει ένα ολόκληρο έργο για ν' αντικρούσει τόν Locke (Nouveaux essais sur l'entendement humain) και συμπληρώνει τό παραπάνω δόγμα του Locke μέ τή φράση: έκτός από τήν ίδια τή νόηση, δηλ. ότι όλα μπορεί νά κατάγονται από τίς αίσθήσεις, έκτός από τήν ίδια τή νόηση, ή όποία είναι ανεξάρτητη και αυτόνομη λογική δύναμη. Έτσι έπαληθεύεται γιά μιά ακόμα φορά ή γνώμη, ότι ή αληθινή φιλοσοφία είναι ζωντανός διάλογος.

Οί George Berkeley και David Hume. (Μπέρκλεϋ και Χιούμ) μένουν πιστοί στην παράδοση πού ήδη υπήρχε στην πατρίδα τους Βρετανία. Ο Berkeley συμφωνεί μέ τόν Locke ότι δέν υπάρχουν έμφυτες έννοιες, και προχωρεί ως εξής: ή γενική έννοια άνθρωπος ή ή γενική έννοια τρίγωνο δέν υπάρχει εκ των προτέρων. Έχομε μόνο συγκεκριμένες παραστάσεις, τήν παράσταση ενός συγκεκριμένου ανθρώπου ή τριγώνου. Τίς παραστάσεις αυτές τείνομε, μετά από πολλές επαναλήψεις, νά τίς γενικεύουμε, έτσι φτάνομε στην παραδοχή γενικών έννοιων. Αντί γιά γενικές έννοιες ό Berkely δέχεται γενικές παραστάσεις. Δέν υπάρχει κατ' αυτόν γενική έννοια: κινούμενο σώμα, αλλά μόνο ή παράσταση ενός συγκεκριμένου κινούμενου σώματος. Είναι αδύνατο, λέει, νά συλλάβω μιά αφηρημένη έννοια ή νά σχηματίσω τήν έννοια τής κινήσεως χωρίς ένα κινούμενο σώμα. Μιά παράσταση μερική και συγκεκριμένη γίνεται γενική, όταν τή χρησιμοποιήσει κανείς γιά νά εκπροσωπήσει όλες τίς άλλες του αυτού είδους.

Ριζικότερος όμως είναι ό Hume¹. Μοναδική πηγή και κριτήριο τής γνώσεως θεωρεί ό,τι ό ίδιος όνόμασε έντυπώσεις, δηλ. τά άμεσα δεδομένα των αισθήσεων, τά αισθήματα. Ό,τι κυρίως τόν ενδιαφέρει είναι νά δείξει ότι κάθε παράσταση είναι αντίγραφο έντυπώσεων. Η παράσταση είναι σύνθεση έντυπώσεων, δηλ. στοιχείων πού μās δίνουν οί αισθήσεις. Τό επόμενο βήμα είναι νά δείξει ότι όχι μόνο οί παραστάσεις αλλά και οί νόμοι, λογικοί και φυσικοί, κατάγονται από τήν έμπειρία. Κυρίως ασχολήθηκε μέ τόν νόμο τής αιτιότητας, τόν όποιο και ανάγει στην έμπειρία: όταν εμφανίζονται μέσα μας παραστάσεις πού έχουν

1. Βλ. Άνθολόγιο σελ. 45 επ.

κάποια σχέση μεταξύ τους, τότε αυτές συνδέονται κατά τό νόμο του συνειρμού των παραστάσεων, καί μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο ώστε, όταν καί στο μέλλον εμφανιστεί μέσα μας ή μιά, περιμένουμε άμέσως καί τήν άλλη. Έχομε τήν τάση νά περιμένουμε από όμοειδή αίτια όμοειδή αποτελέσματα. Η συνήθεια, ή φαντασία καί ο μηχανισμός του συνειρμού μάς παρακινούν, όταν έχουμε στη συνείδησή μας μιά παράσταση, νά τή συνδέουμε μέ μιά άλλη πού κάποτε είχε συσχετιστεί μαζί της, καί νά τούς αποδίδουμε αίτιοκρατική σχέση. Δέν υπάρχει ούτε λογικότητα σ' αυτή τή σχέση, ούτε θεωρητικό κύρος. Άλλά καί γενικότερα κατά τόν Hume δέν υπάρχει αντικειμενική γνώση, αλλά πιθανότητα. Πιστεύουμε, λέει, ότι υπάρχει ο αντικειμενικός κόσμος, επειδή τουτο μάς βοηθά νά ρυθμίσουμε τά της ζωής μας. Κατ' ουσίαν δέν υπάρχει ούτε αντικειμενική τάξη της πραγματικότητας ούτε αντικειμενικός κόσμος.

Είναι ν' άπορεϊ κανείς πώς τό ανθρώπινο πνεῦμα, πού μέ τόν Descartes καί τούς όρθολογιστές είχε αποθεώσει τή λογική τάξη καί αντικειμενικότητα του κόσμου τώρα μέ τούς έμπειριστές καί τόν Hume άγωνίζεται νά καταλύσει ό,τι πρίν δημιούργησε. Χαλαρώνει τούς άρμούς πού συγκρατούν τό κόσμο, άρνεϊται τήν αντικειμενικότητά του καί τό σπουδιαότερο, μεταφέρει σιγά-σιγά τό κέντρο του βάρους από τό Θεό στόν άνθρωπο, άφου άνάγει καί τούς φυσικούς νόμους στην ανθρώπινη ψυχική έμπειρία. Άξίζει ακόμα νά παρατηρήσουμε τή σταδιακή ύποκειμενικοποίηση των «γενικών έμφυτων ιδεών» του Descartes. Ο Locke καταργεί τήν ιδιότητά τους νά είναι έμφυτες, ο Berkeley τίς κάνει από έννοιες παραστάσεις, ένω τέλος ο Hume τίς θέλει άμεσα δεδομένα των αισθήσεων, δηλ. αισθήματα.

Η κριτική φιλοσοφία του Kant. Μέ τόν Kant τό ανθρώπινο πνεῦμα «ξαφνιασμένο» από τίς άκρότητες, στίς όποιες έφτασε, προσπαθει νά θέσει καί νά κρίνει εξαρχής όλα τά προβλήματα της φιλοσοφίας. Η μέθοδος πού εγκαινιάζει ο Kant είναι ή λεγόμενη υπερβατολογική, *transzedental*. Κατ' ουσίαν συμπίπτει μέ ό,τι όνομάζομε κριτικό τρόπο σκέψης, γι' αυτό ή φιλοσοφία του είναι γνωστή ως υπερβατολογική ή κριτική φιλοσοφία.

Μεγάλη σημασία είχε για τον Kant η γνωριμία του με το έργο του Hume. Ο ίδιος όμολογεί ότι η σκέψη του Hume τον αφύπνισε από το δογματικό του λήθαργο και ότι η δόξα για τη θεμελίωση του προβλήματος της αιτιότητας ανήκει κατά μέγα μέρος στον Hume. "Όπως είδαμε, ο Hume μετέθεσε το πρόβλημα της αιτιότητας από τον εξωτερικό κόσμο στο έσωτερικό του ανθρώπου, και το έρμηνευσε ψυχολογικά. Ο Kant τώρα το ερμηνεύει λογικά. Στη φύση δεν υπάρχει πουθενά αίτια και αποτέλεσμα, λέει ο Kant. Ούτε καν χρονική ακολουθία υπάρχει. Υπάρχει το συννεφο και η βροχή, υπάρχει ο κεραυνός και η αστραπή. Τά ίδια τά φαινόμενα όμως δέ μας λένε τίποτε για τη σχέση τους, εμείς είμαστε εκείνοι που διαπιστώνουμε την αιτιοκρατική τους σχέση ή τη χρονική τους αλληλουχία. Έμεις διαπιστώνουμε ότι το σύννεφο και ο κεραυνός είναι αίτια και προηγούνται χρονικά, ενώ η βροχή και η αστραπή είναι αποτελέσματα και ακολουθούν. Διαπιστώνουμε όμως σημαίνει, για τον Kant, αποδίδουμε στα πράγματα κάτι που υπάρχει μέσα μας και που δεν τό έχουν τά ίδια. Σημαίνει, προβάλλουμε προς τά έξω νόμους και τρόπους δικούς μας, άρα επιβάλλουμε στη φύση τούς νόμους της λογικής μας και τούς τρόπους της έποπτείας μας.

Μέ τον όρο έποπτεία πρέπει νά έννοήσουμε την παραστατική δύναμη της συνειδήσεώς μας, ή όποία έχει την ικανότητα νά σχηματίζει παραστάσεις και συγχρόνως νά τίς τοποθετεί μέσα στη διάσταση του χώρου και του χρόνου. Ο χώρος και χρόνος δέν είναι ιδιότητες τών πραγμάτων, δέν κατάγονται από τά πράγματα, αλλά από την παραστατική ενέργεια της συνειδήσεώς μας, ή όποία ανοίγει την προοπτική του χώρου και του χρόνου και τοποθετεί μέσα της τίς παραστάσεις. Ο χώρος και ο χρόνος είναι τρόποι έποπτείας, δηλ. τρόποι μέ τούς όποιους έποπτεύει ή συνείδηση τό άμορφο και άλογο ύλικό που της προσφέρουν οί αισθήσεις. Δέν υπάρχει, κατά Kant, ένας απόλυτος χώρος, μιά άκίνητη ή έστω κινούμενη και όμοιόμορφη πραγματικότητα, ούτε ο χρόνος είναι μιά απόλυτη και όμοιόμορφα ρέουσα κίνηση. Ούτε ο χώρος ούτε ο χρόνος έχουν αντικειμενική ύπόσταση, είναι και οί δύο ύποκειμενικοί όροι του αντίλαμβάνεσθαι.

Οί λογικοί νόμοι εξάλλου είναι λογικοί τρόποι, μέ τούς οποί-

ους ή διάνοια κατατάσσει καί συντάσσει τό πλήθος τῶν ἐποπτευ-
ῶν. Εἶναι οἱ γνωστές μας ἀπό τόν Ἀριστοτέλη κατηγορίες.
Ὑπάρχει ὅμως μία οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στίς ἀριστοτελι-
κές καί στίς καντιανές κατηγορίες. Οἱ ἀριστοτελικές κατηγορίες
εἶναι κυρίως ιδιότητες τῶν πραγμάτων, εἶναι τρόποι μέ τοὺς
ὁποίους ὑπάρχουν τά πράγματα (ποσόν, ποιόν κ.λπ.), ἐνῶ οἱ
καντιανές εἶναι τρόποι μέ τοὺς ὁποίους λειτουργεῖ ή διάνοιά
μας. Οἱ κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη δηλώνουν τήν τάξη τοῦ
κόσμου καί τῶν πραγμάτων, ἐνῶ οἱ καντιανές ἐκφράζουν τήν
τάξη, πού ή ἴδια ή διάνοια δίνει στά πράγματα. Οἱ λογικοί νόμοι
λοιπόν ή οἱ κατηγορίες τοῦ Kant εἶναι τρόποι μέ τοὺς ὁποίους ή
διάνοια κρίνει καί κατατάσσει, συνδέει καί χωρίζει τά ἐμπειρικά
δεδομένα. Ἐνας ἀπό τοὺς βασικούς αὐτοὺς τρόπους εἶναι καί ή
αιτιότητα, ἄλλος εἶναι ή ποιότητα, ή ποσότητα κ.ο.κ.

Ἄν ξαναφέρουμε στό νοῦ μας τό παράδειγμα τοῦ μικροῦ παι-
διοῦ πού καταλήγει στήν κρίση: ή φωτιά καίει, πρέπει νά ὁμολο-
γήσουμε ὅτι τό παιδί πρέπει πρῶτα νά βάλει τά αἰσθήματά του σέ
χρονική ἀκολουθία (προηγείται ή θέα τῆς φωτιᾶς, ἔπεται τό αἰ-
σθημα τοῦ πόνου), πρέπει νά τά συνδέσει αἰτιοκρατικά (ή φωτιά
εἶναι ή αἰτία, τό αἶσθημα τοῦ πόνου τό ἀποτέλεσμα), γιά νά μπο-
ρέσει νά καταλήξει στήν κρίση: ή φωτιά καίει. Ἄν δέ λειτουρ-
γήσει δηλ. αὐτόματα μέσα του ὁ ἐποπτικός τρόπος τοῦ χρόνου
καί ὁ λογικός νόμος τῆς αιτιότητας, ἂν τό παιδί μείνει μόνο μέ τά
βιώματα – τό αἶσθημα τῆς φωτιᾶς καί τό αἶσθημα τοῦ πόνου –
τότε θά ἐξακολουθήσει νά βάζει τό χέρι του στή φωτιά, γιατί δέ
θά ἔχει σχηματίσει τήν κρίση, τή γνώση, ὅτι ή φωτιά καίει. Ἀκρι-
βῶς ὅμως ἐπειδή καί ὁ ἐποπτικός τρόπος καί ὁ λογικός νόμος
λειτουργοῦν αὐτόματα μέσα μας εἶναι δύσκολο νά συνειδητο-
ποιήσουμε ὅτι εἶναι λειτουργίες τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου καί
ὄχι ἔτοιμη προσφορά ἐκ μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τά δεδομένα λοιπόν τῶν αἰσθήσεων, τό ἄμορφο καί ἄλογο
αὐτό ὑλικό, παίρνουν μορφή καί συντάσσονται σύμφωνα μέ τοὺς
τρόπους τῆς ἐποπτείας, χῶρο καί χρόνο καί σύμφωνα μέ τοὺς
νόμους τοῦ λογικοῦ. Οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ
λογικοῦ ἀποτελοῦν τά λογικά, τά προεμπειρικά – προϋπάρχοντα
τῆς ἐμπειρίας –, τά *a priori*, μέ τό λατινικό ὄρο, στοιχεῖα τῆς

Es ist allem zu Rath, Nachlasszettel zu schreiben,
 Jollen einzufassen, zu quittieren, die Nachlass
 in einer Geldsumme zu haben und die zur Verthei-
 lung so zu verwalten, wie es am angemessen-
 sten ist. Es liegt bey der Vertheilung allem je-
 dem Nachlass die Befugung ab und wird die Ver-
 theilung so wie es am besten ist, oder, in
 Ermangelung dessen wie es am besten zu sein scheint,
 zu stellen. Dasselbe, was in der Vertheilung mit Vertheil
 nicht anstehen) in meinem Testamenten eine Exe-
 cutori-Beauftragung zu geben, so soll ich das in
 demselben angegebenen Geld behalten und an,
 wenn es der Diaconus Wajarski für mich
 findet, mit diesem gemeinschaftlich theilen lassen.

Das ist meine letzte und ausschließliche Verfügung,
 nach meiner Willen.

Königsberg den 19ten December 1801.

Immanuel Kant.

Χειρόγραφο του Kant.

γνώσεως. Τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα, εἶναι τά ἐμπειρικά, τά *a posteriori* στοιχεῖα τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τά λογικά, τά *a priori*, ὅσο καί ἀπό τά ἐμπειρικά, τά *a posteriori* στοιχεῖα. Ἐδῶ ἐγκείται ἡ σύνθεση, πού ἐπιχειρεῖ ὁ Kant, καί ἡ προσφορά του στόν τομέα τῆς γνωσιολογίας. Καταργεῖ τήν ἀπολυταρχία ὀρθολογισμοῦ ἢ ἐμπειρισμοῦ καί ἀποδεικνύει ὅτι καί ἡ αἴσθηση καί ἡ νόηση συμβάλλουν οὐσιαστικά στή συγκρότηση τῆς γνώσεως¹.

Ὅπως εἶδαμε, κατά τόν Kant, δέ νοεῖται ἀντικειμενική γνώση ἑνός πράγματος χωρίς τή συμμετοχή τῆς ἐποπτείας καί τοῦ λογικοῦ. Τό δεδομένο τῆς ἐμπειρίας – ὅσο σημαντική θέση καί ἂν κατέχει στή διαδικασία πού λέγεται γνώση – θά ἔμενε ἀπλό βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὁλοκλήρου μέ τό ὑποκείμενο, ἂν δέν εἶχαμε τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας καί τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τό ἄμεσο βίωμα πού μοῦ προσφέρει ἡ ὄραση, ἡ θέα τοῦ τραπεζιοῦ π.χ., πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἐκ μέρους μου τουλάχιστο στή διάσταση τοῦ χώρου, δηλ. νά ἐποπτευθεῖ ἀπό μένα, τό ὑποκείμενο, μέ τήν προοπτική τοῦ χώρου, γιά νά γίνει ἀντικείμενο, γιά νά πῶ ὅτι τό τραπέζι ὑπάρχει. Αὐτό ἀκριβῶς τό προβάδισμα – ἄς τό ὀνομάσουμε ἔτσι – πού δίνει ὁ Kant στό *a priori* στοιχεῖο, γιατί βέβαια ἡ ἐποπτεία εἶναι *a priori* στοιχεῖο, ἔδωσε λαβή νά τόν κρίνουν καί νά τόν ἐπικρίνουν, ὅτι ἐνῶ ἡ πρόθεσή του ἦταν νά γεφυρώσει τό χάσμα ὀρθολογισμοῦ καί ἐμπειρισμοῦ, ἐκκλινε τελικά κι αὐτός πρὸς τόν ὀρθολογισμό.

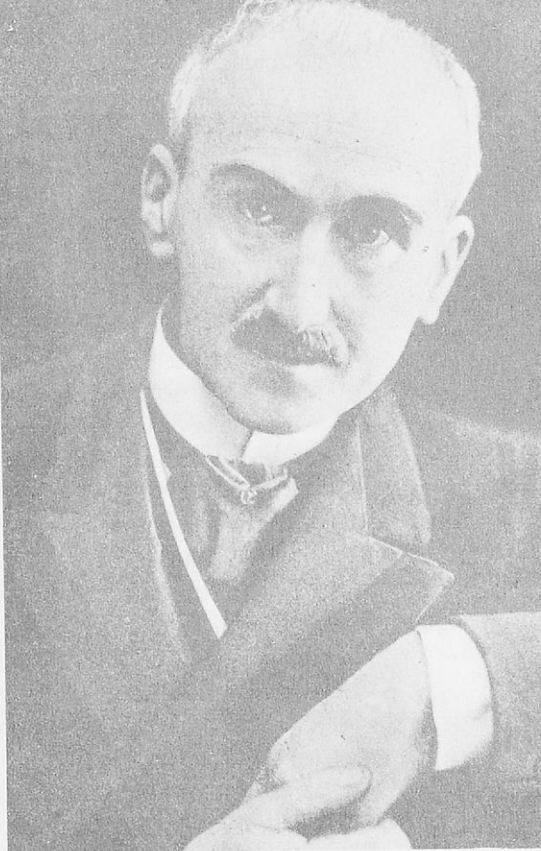
Immanuel Kant.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 47 ἐπ.

Ἡ ἐνόραση. Μία ἄλλη πηγή γνώσεως εἶναι ἡ ἐνόραση. Δέ στηρίζεται οὔτε στίς αἰσθήσεις οὔτε στή νόηση. Ἀποτελεῖ ἀντίδραση πρὸς αὐτοὺς τοὺς τρόπους γνώσεως, καί κυρίως ἀντίδραση πρὸς τὴν ἀπολυταρχία τοῦ νοῦ. Εἰσηγητὴς τοῦ ἐνορατικοῦ τρόπου γνώσεως στή νεώτερη ἐποχὴ εἶναι ὁ γάλλος Henri Bergson (Μπερξόν). Ἡ γνωσιοθεωρητικὴ ἀφετηρία τοῦ Bergson εἶναι ὅτι μεταξύ διανοίας καί διαισθήσεως ἡ ἐνοράσεως ὑπάρχει ριζικὴ διαφορά. Οἱ διανοητικοὶ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, ὅπως ἡ αἰτιότητα, ὁ σκοπὸς κ.λπ., εἶναι τρόποι πολὺ γενικοὶ καί ἀφηρημενοί, ἀλλὰ ἐπίσης δυσκίνητοι, δὲν μποροῦν νὰ συλλάβουν τὴν οὐσία τῶν ὄντων καί τὴν «ἀναβλύζουσα πηγὴ τῆς ζωῆς». Στὴ διάνοια ὡς γενικὴ καί ἀφηρημένη σκέψη, ἡ ὁποία μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ ζωὴ καί τὴν πραγματικότητα, ἀντιτάσσει ὁ Bergson τὴ διαίσθηση ἢ ἐνόραση, ἡ ὁποία μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στὸ βάθος τῶν πραγμάτων.

Γιὰ νὰ φωτίσουμε τὴν ἔννοια τῆς ἐνοράσεως, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ εἰσηγητὴς τῆς Bergson εἶναι ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τοῦ ρεύματος, πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Τό ρεῦμα αὐτὸ ζητᾷ, νὰ φτάσει ὁ καθένας μέσα του στὴν πλήρη βίωση τῆς ζωῆς, καί μέ τὰ προσωπικά του βιώματα νὰ διεισδύσει ἔπειτα μέσα στὸ γενικὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς. Ὅλα αὐτὰ βέβαια θὰ γίνουν ὅχι μέ τὴ λογικὴ ἀλλὰ μέ τὴ διαίσθηση καί μέ ἐξωλογικὰ βιώματα, μέ ἐξωλογικὲς γνώσεις. Τό κατ' ἐξοχὴν ὅμως ἐξωλογικὸ στοιχεῖο στὸν ἄνθρωπο εἶναι τὸ ἐνστικτο. Ὁ Bergson πιστεύει γιὰ τὸ ἐνστικτο ὅτι εἶναι κάτι τὸ πρωταρχικόν, μιά ἀσυνείδητη συμπαθητικὴ σχέση μέ τὰ πράγματα καί μέ τοὺς ὁργανισμούς. Ἡ ἐνόραση, δηλ. ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἰσχωρεῖ στὸ βάθος τῶν πραγμάτων καί τῆς ζωῆς, εἶναι μιά ἀνώτερη μορφή ἐνστίκτου. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς πρῶτος εἶχε εἰσαγάγει στὴ φιλοσοφία τὴ «συμπαθητικὴ σχέση» καί εἶχε πεῖ ὅτι μόνο σ' αὐτὴ στηρίζεται ἡ ἀληθινὴ γνώση: τὸ ὅμοιο μόνο ἀπὸ τὸ ὅμοιο εἶναι δυνατό νὰ γνωσθεῖ. Ἡ ζωὴ δηλ. μόνο ἀπὸ τὴ ζωὴ εἶναι δυνατό νὰ γνωρισθεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ζητᾷ καί ὁ Bergson μέ τὴν ἐνόραση: ἐπεὶδὴ εἴμαστε οἱ ἴδιοι ζωή, γι' αὐτὸ καί εἶναι δυνατό νὰ συλλάβουμε τὴν οὐσία τῆς ζωῆς. Ὅχι ὅμως μέ τὸ νοῦ ἀλλὰ μέ τὴν ἐνόραση.

Ἡ ἐνόραση εἶναι τό εἶδος ἐκεῖνο τῆς βίωσης, μέ τήν ὁποία μπαίνομε στό ἐσωτερικό ἑνός ἀντικειμένου, γιά νά συναντήσουμε ἐκεῖ τό μοναδικό καί ἀνέκφραστο πού τό χαρακτηρίζει, λέει ὁ Bergson. Ἐνῶ ὁ νοῦς μέ τίς κρίσεις, τοὺς συλλογισμούς καί τήν ἀφηρημένη σκέψη γενικά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τή ζωή καί τήν πραγματικότητα, ἡ ἐνόραση μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στό βάθος τῆς πραγματικότητας. Ὁ νοῦς βλέπει τά πράγματα ἀπ' ἔξω, τά περιγράφει, ὑφαίνει γύρω τους ἰστούς, ἡ ἐνόραση εἰσχωρεῖ μέσα τους, στήν οὐσία τους. Εἶναι ἓνα εἶδος πνευματικῆς ἀκροάσεως πού ἀκούει τήν ψυχή τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πρέπει ἀκριβῶς τοῦτο νά ἐπιδιώκει, πῶς μέ τήν ἐνόραση θά μπεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ ἀντικειμένου, γιατί μό-

Henri Bergson.

νον ἐκεῖ μέσα ὑπάρχει τό ἀπόλυτο. Ἡ γνώση μας αὐτή γιά τό ἀπόλυτο πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἐνορατική γνώση πιθανόν νά ἔχει χάσματα, ἰσχυρίζεται ὁ Bergson, ὅμως δέν εἶναι ἐξωτερική, ὅπως ἡ γνώση πού ἔχομε μέ τή νόηση. Ἡ διάνοια, λέει ὁ Bergson, ὑπολογίζει, μετράει, συνδυάζει, ἐνῶ ἡ ἐνόραση μᾶς χαρίζει πραγματική, ζωντανή γνώση. Ἔτσι φτάνομε στό παράδοξο ἡ γνώση νά κατακτᾶται μέ τά ἄλογα στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεώς μας¹.

Ὅμως ὁ ἐνορατικός αὐτός τρόπος γνώσεως, πού ὁ Bergson εἰσάγει, δέν εἶναι κάτι ἐντελῶς νέο, συγγενεῦει μέ πολλά προηγούμενα στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Schelling (Σέλλινγκ)

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 50 ἐπ.

είχε εισαγάγει την «πνευματική-θέα», και είναι φανερό ότι επέδρασε στον Bergson. Η πνευματική αυτή θέα (intellektuelle Anschauung) του Schelling είναι μιά άμεση νοητική αποκάλυψη, μέ την οποία ο νοῦς θεάται την αλήθεια, χωρίς τή μεσολάβηση επισημονικῶν αποδείξεων. Ἀλλά καί τοῦ Schelling ἡ «πνευματική θέα» ὑπάρχει στήν ἑλληνική φιλοσοφία, εἶναι ἔννοια πλατωνική. Ὁ Πλάτων πολλές φορές στούς διαλόγους του εἰσάγει, μετά τή δύσκολη πορεία τῆς διαλεκτικῆς, ἕνα εἶδος πνευματικῆς θέας τοῦ ὑπό συζήτηση ἀντικειμένου. Ἡ θέα ὅμως αὐτή ἔρχεται ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περί τό πράγμα αὐτό... καί ἐξαίφνης, οἷον ἀπό πυρός πηδῆσαντος ἐξαφθέν φῶς...¹ Ἀφοῦ δηλ. ο νοῦς ἔχει περιζῶσει λογικά τό ἀντικείμενο, καί ἀφοῦ ἔχουν ἐξαντληθεῖ ὅλοι οἱ τρόποι λογικῆς προσεγγίσεως, ἔρχεται ἐξαίφνης καί ἀπό τήν πολλή λογική συνάφεια, πού ἔχει προηγηθεῖ, ἡ διείσδυση στήν οὐσία τοῦ πράγματος, ἔρχεται ἡ ἐνορατική θέα, ὅπως θά ἔλεγαν οἱ σύγχρονοι. Ὅμως ὁ Πλάτων ποτέ δέν ἀπολυτοποιεῖ τή θέα αὐτή, ὥστε νά τήν κάνει μοναδική πηγή γνώσεως. Τό βῆμα αὐτό πρός τήν ἀπολυτοποίηση γίνεται λίγους αἰῶνες ἀργότερα μέ τό νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πλωτῖνο. Μέ ἀπίθανα πλούσια χρώματα περιγράφει στίς Ἑννεάδες του ὁ Πλωτῖνος, πῶς ἡ ψυχή, σέ στιγμές ἐξαιρετικές, φτάνει σέ ἄμεση θέα τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας, πού γι' αὐτόν εἶναι τό Ἐν ἢ ὁ Θεός. Ἡ συναισθησις τοῦ Πλωτῖνου εἶναι, θά μπορούσαμε νά πούμε, ἕνα «πλησίασμα» τῆς ψυχῆς τοῦ ὑποκειμένου πρός τό ἀντικείμενο τόσο ἄμεσο, ὥστε τό ὑποκείμενο «εἰσχωρεῖ» πλέον μέσα στό ἀντικείμενο καί τό θεάται. Γιά νά φτάσει ὅμως ὁ ἄνθρωπος στή θέα αὐτή πρέπει νά ξεπεράσει ὄχι μόνο τίς πληροφορίες πού τοῦ δίνουν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλά καί τήν ἐπιστήμη: *ὑπέρ ἐπιστήμην... δεῖ δραμεῖν καί ... ἀποσιῆναι δεῖ καί ἐπιστήμης καί ἐπιστητῶν*. Ὅ,τι ὅμως κανεῖς θεάται δέν ἀνακοινώνεται μέ λόγια. Μπορεῖ ἀπλῶς κανεῖς νά ἐγκαρδιῶσει ἐκεῖνον πού θέλει νά ἔχει αὐτή τή θέα, ἀλλά ἡ θέα ἡ ἴδια εἶναι ἔργο τοῦ *ἰδεῖν βουλομένου*, κατά τόν Πλωτῖνο.

Ἡ φαινομενολογία. Μιά νέα φιλοσοφική μέθοδο, τρόπο δηλ. ἔρευνας, εἰσάγει ὁ Edmund Husserl (Χοῦρσελ). Ξεκινᾷ ἀπό τή διαπίστωση ὅτι ἡ μέχρι τότε φιλοσοφία ἀπέτυχε, δέν πλησίασε

1. Ζ'. Ἐπιστολή 341 σσ

κάν τό σκοπό της. Ἡ φιλοσοφία πρέπει, κατά τόν Husserl, νά εἶναι αὐστηρή ἐπιστήμη. Νά μήν ἀναλίσκεται σέ θεωρητικές ἀναζητήσεις, ἀλλά νά ἐπιστρέψει «στά ἴδια τά πράγματα» καί νά τά περιγράψει ἀπλά καί λιτά. Πραγματική καί γνήσια εἶναι ἡ ἐπιστήμη μόνο ὅταν τή βάση της τήν ἀποτελοῦν κρίσεις, πού τό κύρος τους πηγάζει ἄμεσα ἀπό τή «θέα». Ἡ ἄμεση θέα, λέει ὁ Husserl, εἶναι ἡ πηγή γιά κάθε λογικό ἰσχυρισμό. Ἡ θέα εἶναι ἡ ὁδός τῆς γνώσεως. Ἡ θέα ὅμως αὐτή δέ νοεῖται, ὅπως στόν ἐμπειρισμό, ὡς θέα τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου, θέα διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλά ὡς θέα τῆς «οὐσίας», τοῦ «εἶδους» (ὁ ὅρος εἶναι ἀριστοτελικός), πού ἐνυπάρχει στό κάθε συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ἡ οὐσία ἢ τό εἶδος εἶναι, κατά τόν Husserl, ἓνα ἰδιότυπο ἀντικείμενο γνώσεως, καί μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνο μέ ἓναν ἐπίσης ἰδιότυπο τρόπο ἢ μάλλον μέ μιά ἰδιότυπη θέα. Ἡ ἔννοια αὐτή τῆς θέας συνδυασμένη μέ τή θεωρία περί τῆς οὐσίας τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς φαινομενολογίας. Ὅπως ἡ ἐμπειρική θέα εἶναι ἡ συνείδηση ἑνός ἀτομικοῦ, συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἔτσι ἡ θέα τῆς οὐσίας εἶναι συνείδηση τῆς καθαρῆς οὐσίας. Ἡ θέα αὐτή μᾶς δίνει τήν αὐτουσία τῶν πραγμάτων.

Γιά νά συλλάβω τήν οὐσία τοῦ δένδρου π.χ., πρέπει βέβαια νά ξεκινήσω ἀπό τά συγκεκριμένα δένδρα στίς διάφορες μορφές καί ποικιλίες τους. Γιά νά φτάσω ὅμως σ' αὐτό πού ἡ φαινομενολογία ὀνομάζει ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, δηλ. στήν οὐσία ἢ τό εἶδος, πρέπει νά ἐφαρμόσω ὅ,τι ὁ Husserl ὀνόμασε «ἐποχή» (ὁ ὅρος προέρχεται ἀπό τούς ἀρχαίους σκεπτικούς φιλοσόφους στούς ὁποίους σημαίνει: ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη). Πρέπει δηλ. νά παραμερίσω τήν ὕπαρξη τοῦ συγκεκριμένου δένδρου, τά ἐμπειρικά καί ἀτομικά στοιχεῖα του, πού εἶναι ἄστατα καί ρευστά, νά τά βάλω ὅλα αὐτά σέ «παρένθεση» καί νά ἀσκήσω «ἐποχή». Ἐτσι θά μπορέσω νά φτάσω στό σταθερό καί πρωταρχικό, στήν οὐσία, στό εἶδος τοῦ δένδρου. Καί παρ' ὅλο πού ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία στηρίζεται στή θέα τῶν ἐπί μέρους, τῶν πολλῶν συγκεκριμένων δένδρων, δέ φτάνω στήν οὐσία τοῦ δένδρου μέ λογική ἀφαίρεση, ὅπως γίνεται μέ τίς ἔννοιες, ἀλλά μέ τήν ἄμεση θέα, πού στήν περίπτωση αὕτη – ἐπειδὴ ἔχω πολλά ἐπί μέρους – λέγεται

γενικεύουσα θέα. Ἡ φαινομενολογική μέθοδος λοιπόν εἶναι καθάρᾳ περιγραφική. Περιγράφει τήν οὐσία ὅπως ἀκριβῶς τῇ θεάζεται. Ἀφοῦ ἀσκήσει «ἐποχή» καί βάλει σέ «παρένθεση» τήν ὑπαρξη, τῇ φυσική ὑπόσταση τοῦ ἀντικειμένου, προχωρεῖ βῆμα-βῆμα πρὸς τῇ διαφώτιση τῆς οὐσίας μέσω τῆς θέας.

Ἀντίθετα μέ τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο, πού (μέσω τῆς ὁράσεως) εἶναι δεδομένο τῶν αἰσθήσεων, ἡ οὐσία, τό εἶδος (μέσω τῆς θέας) εἶναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Husserl λέει νά ἐπιστρέψουμε «στά ἴδια τά πράγματα», ἐννοεῖ νά ἐπιστρέψουμε σέ ὅ,τι εἶναι ἀπλά, δηλ. ἄμεσα – μέ τήν ἄμεση θέα – δεδομένο στή συνείδησή μας ἢ σέ ὅ,τι «βλέπομε» νά ἐμφανίζεται ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς μας. Τά δεδομένα αὐτά τῆς συνειδήσεως τά ὀνομάζει ὁ Husserl «φαινόμενα», ἐπειδὴ ἀκριβῶς παρουσιάζονται, «φαίνονται» ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, καί τῇ φιλοσοφία του ἡ μάλλον τῇ μέθοδῳ του «φαινομενολογία», ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀσχολεῖται καί προσπαθεῖ νά γνωρίσει αὐτά τά φαινόμενα. Φαινόμενο λοιπόν στή φιλοσοφία τοῦ Husserl δέ σημαίνει οὔτε τό φυσικό φαινόμενο, οὔτε αὐτό πού ἀπλῶς φαίνεται καί πού μπορεῖ πίσω του νά ὑπάρχει κάποιο νοούμενο, σημαίνει αὐτό πού ἀπλῶς φαίνεται στή συνείδηση, πού εἶναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Προϋποτίθεται βέβαια ὅτι δεδομένο τῆς συνειδήσεως εἶναι μόνο ἡ οὐσία, καί μόνος τρόπος προσεγγίσεώς της ἡ θέα. Ἡ φαινομενολογία λοιπόν δέν ἐνδιαφέρεται, ἂν πέρα ἢ πίσω ἀπό τό φαινόμενο ὑπάρχει κάτι ἄλλο, ἀλλά καταγίνεται ἀποκλειστικά μέ τό δεδομένο τῆς συνειδήσεως ὡς φαινόμενο, ὡς κάτι πού φαίνεται στή συνείδηση, χωρίς νά ρωτᾷ ἐν αὐτό εἶναι πραγματικότητα ἢ ἀπλή ἐμφάνεια. Ἡ φαινομενολογική μέθοδος δέν εἶναι οὔτε ἀπαγωγική οὔτε ἐπαγωγική, θέλει νά δια φωτίσει πλήρως, ν' ἀποδείξει – ἀλλά ὄχι μέ συλλογισμούς – ὅ,τι εἶναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Δέν ἐξηγεῖ τά φαινόμενα μέ νόμους οὔτε ἐξάγει συμπεράσματα ἀπό ἀρχές πού θέτει, ἀλλά θέλει νά ἰδεῖ, νά θεασθεῖ ὅ,τι ὑπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως. Τήν ἐνδιαφέρει ὅ,τι γνωρίζομε ἢ ἀγαπᾶμε ἢ μισοῦμε ἢ ἐκεῖνο γιά τό ὅποιο ἀμφιβάλλομε, δηλ. ὅ,τι ὑπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, τό δεδομένο¹.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 52 ἐπ.

Μαθητής του Husserl είναι ο γερμανός Martin Heidegger (Χάιντεγκερ), του οποίου τό όνομα είναι στενά συνδεδεμένο μέ τό φιλοσοφικό ρεύμα του ύπαρξισμού. Ό ύπαρξισμός γεννήθηκε στόν 20ο αιώνα, μετά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, άπλώθηκε όμως εύρύτερα κατά τό δεύτερο. Κατά τό σχηματισμό του δέχτηκε τήν επίδραση τόσο τής «φαινομενολογίας» του Husserl όσο καί του ρεύματος πού λέγεται «φιλοσοφία τής ζωής». Κατάγεται όμως κατευθείαν άπό τό Δανό φιλόσοφο του περασμένου αιώνα Sören Kirkegaard (Κίρκεγκωρ). Έκτός άπό τόν Heidegger άλλος γερμανός εκπρόσωπος του ύπαρξισμού είναι ο Karl Jaspers (Γιάσπερς). Είναι αυτός πού «έξέθαψε» καί έρμήνευσε συστηματικά στά μαθήματά του τόν Kierkegaard. Στή Γαλλία τέλος, όπου είναι εύρύτατα διαδεδομένος, αντιπροσωπεύεται ο ύπαρξισμός κυρίως άπό τούς Gabriel Marcel (Μαρσέλ) καί Jean-Paul Sartre (Σάρτρ). Όλοι σχεδόν οί ύπαρξιστές χρησιμοποιούν τή φαινομενολογική μέθοδο, είναι «φαινομενολόγοι». Αντίποδα αυτών άποτελούν οί «άναλυτικοί φιλόσοφοι», πού ή μέθοδός τους κατάγεται άπό τό θετικισμό (βλ. έπόμενο κεφάλαιο). Φαινομενολογία καί άναλυτική φιλοσοφία είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τής έποχής μας.

3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ήδη στήν είσαγωγή άνέκυψε άπό τή συζήτησή μας τό πρόβλημα τής πραγματικότητας του έξωτερικού κόσμου. Έξωτερικός λέγεται όλος ο φυσικός κόσμος, ό,τι βλέπομε, άγγίζομε ή άκούμε. Μέσα σ' αυτόν συγκαταλεγόμαστε κι έμείς οί ίδιοι ως φυσικά όντα, ως οργανισμοί. Έξαίρεση πάντοτε άποτελεϊ ό,τι ονομάζομε στόν άνθρωπο γνωσιοθεωρητικό συνειδέναί, ό,τι δηλ. άποτελεϊ τό ύποκείμενο τής γνώσεως. Μόνο αυτό δέν κατατάσσεται ποτέ στό λεγόμενο έξωτερικό κόσμο.

Ό κόσμος λοιπόν αυτός, ο έξωτερικός, πού γιά τήν άπλή καθημερινή ζωή είναι ό,τι πιό άληθινό καί αύτονόητο, έγινε πολύ νωρίς πρόβλημα γιά τή φιλοσοφία, καί ιδιαίτερα τή γνωσιολογία.

“Όπως είπαμε ήδη στο πρώτο κεφάλαιο, οί ὅροι τῆς γνώσεως εἶναι δύο: τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο. Μεγάλη σημασία ἔχει νὰ καταλάβουμε τὴ σχέση ἀναφορᾶς τοῦ ἐνός πρὸς τὸν ἄλλο. “Ότι δηλ. τὸ γνωσιοθεωρητικὸ ὑποκείμενο ἢ συνειδέναι, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ λέγεται, δὲ νοεῖται, δέν ὑπάρχει χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποιον ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐνώπιόν του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ γνωρίσει. Εἶναι βέβαιο λοιπὸν ὅτι, ἐφ’ ὅσον ὑπάρχει τὸ ὑποκείμενο, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, π.χ. ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, τὸν ὁποῖον τὸ ὑποκείμενο συλλαμβάνει μὲ τὴ γνώση του. Τὸ ἀντικείμενο τίθεται μαζί μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο καὶ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς του. Εἶναι αὐτονόητο ἐπομένως ὅτι γιὰ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ὑπάρχει κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπὸ μένα, πρέπει νὰ ἔχω γι’ αὐτὸ κάποια γνώση. Μὲ τὸν ἰσχυρισμό: ὑπάρχει ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, συνυπονοῶ ὅτι ἔχω καὶ κάποια γνώση γι’ αὐτόν. Τὸ «ὑπάρχειν» δηλ. ἔχει μέσα του πάντοτε καὶ τὸ «εἰδέναι». Ἐφ’ ὅσον ὅμως τὸ ὑπάρχειν ἔχει μέσα του καὶ τὸ εἰδέναι, δηλ. τὰ δύο βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση καὶ ἀλληλοεξάρτηση, τίθεται τὸ ἐρώτημα: ὑπάρχει τὸ ἓνα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἄλλο; ὑπάρχει ἓνα ὑπάρχειν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἓνα εἰδέναι; Ἀπλούστερα: ὑπάρχει ἓνας ἐξωτερικὸς κόσμος ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑποπίπτει ἢ ὄχι (ὡς ἀντικείμενο) στὴ συνειδήσή μου;

Ὁ ἀπλοϊκὸς ρεαλισμὸς εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα ποῦ διερμηνεύει τὴν ἀντίληψη τῆς ἀπλῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κατ’ αὐτόν τὰ ὑλικά σώματα καὶ οἱ ιδιότητές τους ὑπάρχουν ἀπέναντί μας, κι ἐμεῖς μὲ τίς αἰσθήσεις μας «τά ψαύομε» ἄμεσα, καὶ διαπιστώνομε ὅτι εἶναι τόσο πράσινα ἢ κόκκινα, τόσο μεγάλα ἢ μικρά ὅσο τὰ αἰσθανόμαστε. Βέβαια μέσα στὴ συνειδήσή μας σχηματίζονται αἰσθήματα καὶ παραστάσεις γιὰ τὰ πράγματα, ὅμως οὔτε τὰ αἰσθήματα οὔτε οἱ παραστάσεις «ἐπηρεάζουν» τὰ πράγματα, τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεώς μας. Τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ παραστάσεις ἀπλῶς ἀπεικονίζουν, ἀντικατοπτρίζουν τὰ πράγματα. Εἴτε ἔχομε αἴσθημα εἴτε ὄχι, τὸ ἀντικείμενο ὑπάρχει καὶ ἔχει τίς ιδιότητές του. Ἐνα ἄνθος π.χ. ἔχει τὸ χρῶμα του καὶ τὴν εὐωδιά του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἐγὼ εἶμαι τυφλὸς καὶ δέν τὸ βλέπω ἢ μοῦ

συμβαίνει κάτι άλλο και δέν αισθάνομαι τή μυρωδιά του. Ὑπάρχει πρίν τό αισθανθῶ και ἀφοῦ παύσω νά τό αισθάνομαι. Τό ὑποκείμενο και τό ἀντικείμενο νοοῦνται, ἀπό τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό, ὁλωσδιόλου χωριστά και ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο. Τό ἀντικείμενο ὑπάρχει πρίν και ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὑποκείμενο. Τό ὑποκείμενο ἀπλῶς ἀνακαλύπτει τήν ὑπαρξη και τίς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ κόσμου πού τό περιβάλλει. Τόσο ὁ κόσμος ὅσο και οἱ ιδιότητές του ὑπάρχουν σταθερά και ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν τό ὑποκείμενο τίς αισθάνεται ἤ ὄχι. Ἡ γνώση πού ἀποκτᾷ τό ὑποκείμενο ἐγκτεται στή συμφωνία τῶν παραστάσεών του μέ τά πράγματα. Ἄρα τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεως εἶναι και μέτρα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ γιά νά ἐπαληθευθοῦν οἱ παραστάσεις, πρέπει νά συγκριθοῦν μέ τά ἴδια τά πράγματα.

Αὐτή περίπου εἶναι και τοῦ **διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ** ἡ στάση, μέ τή διαφορά ὅτι ἐδῶ τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ ὕλικότητα τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὅσο και τοῦ ὑποκειμένου. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ἰσχυρίζεται ὁ διαλεκτικός ὕλισμός, ἀποτελεῖται ἀπό ὕλη, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ διαρκή κίνηση, μετασχηματίζεται ἀπό τή μία μορφή στήν ἄλλη. Ὁ ὕλικός φυσικός κόσμος εἶναι τό θέατρο αὐτῶν τῶν μεταβολῶν. Κι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἐπίσης προϊόντα τῆς φύσεως, εἴμαστε μία ἀπό τίς μορφές τῶν μεταβολῶν. Σέ ὅλες ὁμως τίς μορφές και περιπτώσεις ἡ ὕλη εἶναι τό πρωταρχικό. Ἡ ἀνθρώπινη συνειδηση πού ἀντιλαμβάνεται εἶναι τό δευτερεῦον. Ἄλλωστε και ἡ ἴδια ἡ συνειδηση εἶναι ὕλη ὁργανωμένη σέ ἄνωτερο ἐπίπεδο. Καί ἡ συνειδηση και ἡ νόηση εἶναι ἄνωτερα προϊόντα τῆς ὕλης, ὁργανωμένης μέ ὀρισμένο τρόπο. Γνώση ἐξάλλου ἔχομε, κατά τό διαλεκτικό ὕλισμό, ὅταν ἡ ὕλη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐρεθίζοντας τά αἰσθητήρια ὀργανά μας προκαλεῖ τό αἶσθημα. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος μᾶς γίνεται γνωστός μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ἡ ὕλη ὁμως εἶναι ἐκείνη πού ἐπιδρᾷ στά αἰσθητήρια ὀργανά μας. Τό αἰσθήματα πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν ἐπίδραση αὐτή ἀπλῶς ἀντανακλοῦν, ἀπεικονίζουν τήν ἐξωτερική πραγματικότητα, δηλ. αὐτό πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Σπουδαιότεροι θεωρητικοί τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ εἶναι οἱ Karl Marx

(Μάρξ), Ludwig Feuerbach (Φόϋερμπαχ), Friedrich Engels (Ένγκελς) καί Vladimir Lenin (Λένιν).

“Ας ξαναγυρίσουμε στόν τρόπο σκέψεως τοῦ ρεαλισμοῦ καί ἄς παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τόν ἀπλοϊκό στόν **κριτικό ρεαλισμό**: “Αν πέσω στή θάλασσα νά κολυμπήσω μετά ἀπό μισή ὥρα ἡλιοθεραπείας, τό νερό θά μοῦ φανεῖ κρύο, ἐνῶ, ἂν δέν ἔχω μείνει καθόλου στόν ἥλιο, τό νερό θά μοῦ φανεῖ χλιαρό. Τό νερό δηλ. αὐτό καθαυτό δέν εἶναι χλιαρό τή μία φορά καί ψυχρό τήν ἄλλη, ἀλλά ἔχει ἀπλῶς μία κάποια θερμοκρασία, ἡ ὁποία προκαλεῖ στό σῶμα μου τή μία φορά τό αἶσθημα τοῦ ψυχροῦ καί τήν ἄλλη τό αἶσθημα τοῦ χλιαροῦ. Τό σῶμα μου δέ δέχεται παθητικά τήν ἀντικειμενικά ὑπάρχουσα ποιότητα τοῦ νεροῦ, ἀλλά ἔχει ἓνα αἶσθημα, τό ὁποῖο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐρεθισμοῦ πού δέχτηκε καί τῆς καταστάσεως στήν ὁποία βρισκόταν, ὅταν τό δέχτηκε. “Αν ἐγώ δέν εἶχα μείνει στόν ἥλιο, δέ θά μοῦ φαινόταν τό νερό κρύο, δηλ. τό νερό δέ θά εἶχε αὐτή τήν ιδιότητα, ἂν δέν τοῦ τήν εἶχα ἀποδώσει. Ἐπομένως τά ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἔχουν κάποιες ιδιότητες, δέν εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτές πού τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο τούς ἀποδίδει. Τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο δέ δέχεται παθητικά τήν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τῶν ιδιοτήτων του, ἀλλά συμμετέχει στό σχηματισμό της. Τό ὑποκείμενο ἀποδίδει κάποιες ιδιότητες στά πράγματα. Αὐτές δέν εἶναι βέβαια ὑποκειμενικές κατασκευές, οὔτε ὅμως καθρεφτίζουν τίς ἀντικειμενικά ὑπάρχουσες ιδιότητες τῶν πραγμάτων. Οἱ ιδιότητες πού ἀποδίδει τό ὑποκείμενο στά πράγματα, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐρεθισμῶν πού δέχτηκε καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ὡς ὑποκείμενο ἀντέδρασε. Αὐτή εἶναι ἡ ὀπτική γωνία τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ.

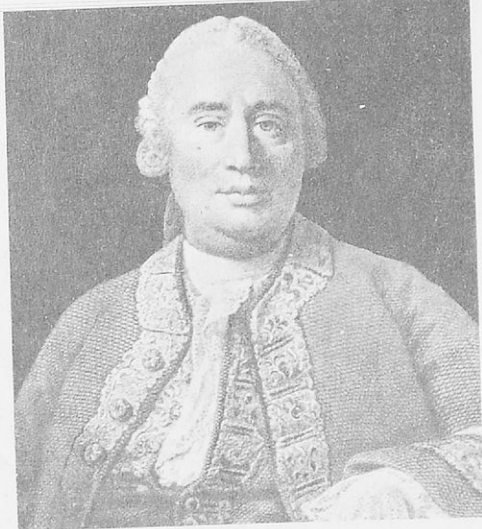
Ὁ **ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός** εἶναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού ἀναπτύσσει, ὡς τίς ἄκρες συνέπειές τους, τά σπέρματα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, πού ὑπάρχουν στόν κριτικό ρεαλισμό: “Ὅταν ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μένα, σημαίνει ὅτι τόν φέρνω στήν παράστασή μου, τόν κάνω ἀντικείμενο τοῦ συνειδέναί μου καί συγχρόνως ἰσχυρίζομαι ὅτι ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου. “Αν δέν τόν φέρω

στή συνείδησή μου, δέν μπορώ νά ισχυρισθῶ ὅτι ὑπάρχει, ἄρα κατ' οὐσίαν δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τή συνείδησή μου. Τά πράγματα ὑπάρχουν μόνο ὡς αἰσθήματα καί παραστάσεις. Δέν εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω ἂν ὑπάρχουν πράγματα ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου, γιατί, γιά νά πῶ ὅτι ὑπάρχουν, πρέπει νά ἔχουν γίνει περιεχόμενο τῆς συνειδήσεώς μου. Τό ὑπάρχειν συμπίπτει μέ τό συνειδέναι, *esse est percipi*, σύμφωνα μέ τό λατινικό ὄρο. "Ἐνα ἀντικείμενο ὑπάρχει μόνο ὅταν ἕνα ὑποκείμενο ἔχει κάποιο αἶσθημα γι' αὐτό. Γιά νά ὑπάρξει προϋποθέτει μιὰ συνείδηση πού τό αἰσθάνεται, καί τελικά δέν ὑπάρχει παρά μόνο μέσα στή συνείδηση πού τό ἀντιλαμβάνεται.

George Berkeley.

Βλέπω αὐτό ἐδῶ τό κεράσι, λέει ὁ Berkeley, ὁ ἰδρυτής τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τό γεύομαι, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι δέν εἶναι δυνατό οὔτε νά ἰδῶ, οὔτε νά γευτῶ, οὔτε νά ἀγγίξω κάτι πού δέν ὑπάρχει. Συνεπῶς τό κεράσι εἶναι πραγματικό. "Ἄν τώρα ἀφαιρέσω τά αἰσθήματα τοῦ μαλακοῦ, τοῦ ὑγροῦ, τοῦ ἐρυθροῦ κ.λπ. τότε δέν ὑπάρχει πιά κεράσι, γιατί τό κεράσι δέν εἶναι μιὰ οὐσία χωριστή ἀπ' αὐτά τά αἰσθήματα, εἶναι ἡ σύνθεση τῶν αἰσθητῶν ἐντυπώσεων ἢ ἰδεῶν. Μέ τόν ὄρο «ἰδέα» ὁ Berkeley δέν ἐννοεῖ ἕνα ἀντικειμενικό νόημα, ὅπως ὁ Πλάτων, ἀλλά τήν ὑποκειμενική, τήν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ὅ,τι κανεῖς βλέπει ἢ ἀκούει, τό ἴδωμα, τό ἄκουσμα κ.λπ. Κατά τόν Berkeley, ὅ,τι ὀνομάζομε συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἢ, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, *τόδε τι*, δέν εἶναι παρά μιὰ σύνθεση παραστά-

David Hume.

σεων ή αισθημάτων, ιδεών. Δηλαδή όλα όσα νομίζουμε ότι υπάρχουν είναι παράγωγα του πνεύματός μας¹. «Υπάρχουν μόνο πνεύματα και ιδέες» ισχυρίζεται ο Berkeley. Κάτι ανάλογο έδίδαξε και ο Schopenhauer (Σοπενχάουερ), ότι δηλ. ο κόσμος είναι παράσταση, ότι δεν υπάρχει υποκείμενο χωρίς αντίκείμενο, μόνο πού γι' αυτόν ο κόσμος εκτός από παράσταση είναι και βούληση.

Ο Hume βρίσκεται επίσης πολύ κοντά στον Berkeley. "Ο,τι από την εποχή του Άριστοτέλη ονομάστηκε ουσία και συνδέθηκε με την πραγματικότητα του έξωτερικού κόσμου θεωρείται τώρα από τον Hume ως προϊόν του συνειδέναι μας. Ούτε η πείρα ούτε η διάνοια, ισχυρίζεται ο Hume, είναι ικανές να μας πείσουν για την πραγματικότητα του ύλικου κόσμου². Η παραδοχή αυτού του κόσμου είναι πόρισμα της σκέψώς μας. Παρ' όλα αυτά δέχεται ο Hume ότι, ενώ είναι αδύνατο να αποδειχτεί επιστημονικά ή έννοια της ουσίας, όμως ο άνθρωπος από πρακτικούς λόγους θά πιστεύει πάντοτε ότι υπάρχει απέναντί του τό σταθερό αντικείμενο, πού ο Άριστοτέλης ονόμασε ουσία, γιατί χωρίς αυτό δε μπορεί ούτε να ζήσει ούτε να ενεργήσει πρακτικά. Τέλος, τόσο ο Berkeley όσο και ο Hume καταλήγουν στον ψυχολογισμό, δηλ. στην αντίληψη ότι όλη ή πραγματικότητα αναλύεται σέ ψυχικά δεδομένα, σέ βιώματα, και ότι καμμία επιστημονική γνώση δεν είναι αντικειμενική.

Άκρότατη μορφή του υποκειμενικού ιδεαλισμού είναι ο λεγόμενος Solipsismus (= solus ipse). Στή γλώσσα μας θά μπορούσαμε να τον αποδώσουμε με τον όρο «έαυτολογία» (ώς όρος εισάγεται από τον Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο). Για τον έαυτολόγο

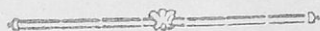
1. Βλ. Άνθολόγιο σελ. 55 έπ.

2. Βλ. Άνθολόγιο σελ. 45 έπ.

υπάρχει μόνο η συνείδησή του και τό περιεχόμενό της, ούτε καν οί συνειδήσεις τῶν συνανθρώπων του. Μόνο ἡ δική του συνείδηση καί τό περιεχόμενό της εἶναι κάτι τό πραγματικό, γιά ὅλα τὰ ἄλλα δέν ἔχει καμία ἀπόδειξη ὅτι υπάρχουν. Μόνο ὅ,τι αἰσθάνεται καί σκέπτεται αὐτός εἶναι ἀληθινό, καί μάλιστα μόνο κατά τή διάρκεια πού τό σκέπτεται ἢ τό αἰσθάνεται. Πρίν γεννηθεῖ, ὁπότε δέ σκεπτόταν οὔτε αἰσθανόταν, ὁ κόσμος δέν ὑπῆρχε, οὔτε θά συνεχίσει νά ὑπάρχει, ὅταν αὐτός πεθάνει. Οἱ συνάνθρωποι του, τὰ ζῶα καί τὰ ἀντικείμενα πού τόν περιβάλλουν, υπάρχουν μόνο ἐφ' ὅσον αὐτός τὰ αἰσθάνεται ἢ τὰ σκέφτεται. Τό νά ἰσχυρίζεται κανεῖς ὅτι αὐτά υπάρχουν καί ὅταν δέν τὰ αἰσθάνεται, εἶναι, κατά τόν ἑαυτολόγο, μιά μεγάλη ἀπλοϊκότητα.

Ἡ κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant εἶναι μιά μεγαλοφυής πραγματικά προσπάθεια νά σωθεῖ ἡ γνωσιολογία ἀπό τίς ἀκρότητες τοῦ ρεαλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἄν πέτυχε εἶναι δύσκολο νά τό ἀποφασίσει κανεῖς. Ὅπως στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, ἔτσι καί στό πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας ὁ Kant ζητᾷ μιά μέση λύση. Βέβαια ὑπάρχει, λέει ὁ Kant, ἓνας κόσμος πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, ὑπάρχει ἓνα «πράγμα καθαυτό» (das Ding an sich), ὅμως αὐτό δέ μᾶς γίνεται ποτέ ἄμεσα γνωστό, ὅπως πιστεύει ὁ ρεαλισμός. Τό πράγμα καθαυτό δέν ἀντικατοπτρίζεται ποτέ μέσα μας, ὥστε νά τό γνωρίσουμε. Τό γνωρίζουμε σχηματίζοντας γι' αὐτό μιά γνωστική εἰκόνα, ἓνα φαινόμενο. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα πού γνωρίζουμε εἶναι φαινόμενα, δηλαδή σχηματισμοί τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως, περιεχόμενα τῶν παραστάσεών μας. Τό φαινόμενο, σέ ἀντίθεση μέ τό πράγμα καθαυτό, εἶναι προσιτό στόν ἄνθρωπο, εἶναι ὁ κόσμος πού βλέπομε καί ἀκοῦμε, ὁ ἀντικειμενικός ἐξωτερικός κόσμος. Ὅλα τὰ φαινόμενα ἔχουν ἓνα ἀντίστοιχο πράγμα καθαυτό, ἀλλά ποτέ δέν ταυτίζονται μ' αὐτό. Ἴσως δέ θά μάθουμε ποτέ τίποτε γιά τό πράγμα καθαυτό. Σάν πεπερασμένα ὄντα πού εἴμαστε μένομε πάντα σέ ὅ,τι φαίνεται: στή γνωστική εἰκόνα πού μέ τίς ψυχοδιανοητικές μας δυνάμεις εἴμαστε σέ θέση νά σχηματίσουμε. Τό σύνολο τῶν φαινομένων εἶναι ὁ αἰσθητός κόσμος, τόν ὁποῖο ἐμεῖς γνωρίζομε. Ὁ αἰσθητός ἢ φυσικός, ἀντικειμενικός

Critik der reinen Vernunft

von

Immanuel Kant

Professor in Königsberg.

M i n n a,
verlegt von Johann Friedrich Hartknoch
1 7 8 1.

Τό εξώφυλλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου.

κόσμος λοιπόν, είναι φαινόμενο, δηλ. κάτι άλλο από τό πράγματι υπάρχον. Είναι γνωστικός σχηματισμός μέ βάση τό αίσθημα, τούς τρόπους έποπτείας (χῶρο καί χρόνο) καί τούς νόμους τής λογικής. Προϋπόθεση βέβαια είναι τό ότι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχομε ἕναν κοινό αἰσθητό κόσμο. Αυτό δέν ἀποδεικνύεται ποτέ, ὅμως είναι ἀναμφισβήτητο, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦμε καί σκεφτόμαστε σάν ὁ αἰσθητός κόσμος νά είναι δεδομένος κατά τόν ἴδιο τρόπο σέ ὅλους μας.

Γιά νά ὀργανωθεῖ ὅμως ὁ γνωστικός αὐτός σχηματισμός, γιά νά ἔχομε δηλ. γνώση, συντρέχουν δύο στοιχεῖα, ἰσχυρίζεται ὁ Kant στήν «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου»: ἕνα *a priori*, δηλ. λογικό στοιχείο καί ἕνα *a posteriori*, δηλ. ἐξωλογικό ἢ προλογικό, τό ὁποῖο είναι καί τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων. Τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων είναι ἡ ἐντύπωση ἢ τό αἶσθημα, ἢ διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη. Τό αἶσθημα είναι ἡ πρώτη ὕλη καί τό πρῶτο χρονικά δεδομένο τοῦ συνειδέναι, πού, ἐφ' ὅσον λειτουργήσουν οἱ τρόποι τής ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τής λογικής, προσλαμβάνει τό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου, γίνεται φαινόμενο. Ἐτσι ἀπό τά ἀπλά καί ἄμορφα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ρυθμίζεται καί μορφώνεται, χωρίς κἀν νά τό θέλουμε καί χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε, ἡ ἀντικειμενική παράσταση τοῦ κόσμου. Ὁ σχηματισμός λοιπόν τῶν ἀντικειμένων καί τής ἐνότητας τοῦ κόσμου είναι ἔργο τοῦ συνειδέναι. Γιά νά συντελεστεῖ, λειτουργοῦν καί οἱ αἰσθήσεις καί οἱ τρόποι τής ἐποπτείας (χῶρος καί χρόνος) καί οἱ νόμοι τής λογικής, καί λειτουργοῦν αὐτόματα χωρίς ἐμεῖς νά τό γνωρίζουμε. Τά αἰσθήματα, τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἀποτελοῦν τήν ὕλη γιά τό σχηματισμό τοῦ φαινομένου, οἱ τρόποι τής ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ δίνουν τή μορφή στό φαινόμενο.

Πρέπει ὅμως νά θυμούμαστε πάντα ότι τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἡ ὕλη δηλ. τής γνώσεως δέν είναι ποτέ δημιουργημα τοῦ συνειδέναι. Τό συνειδέναι παίρνει τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τήν ὕλη αὐτή, καί τής δίνει μορφή, τήν κάνει φαινόμενο¹. Ἡ ὕλη τοῦ φαινομένου είναι *a posteriori*, είναι ἄμεσο βίωμα,

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 58

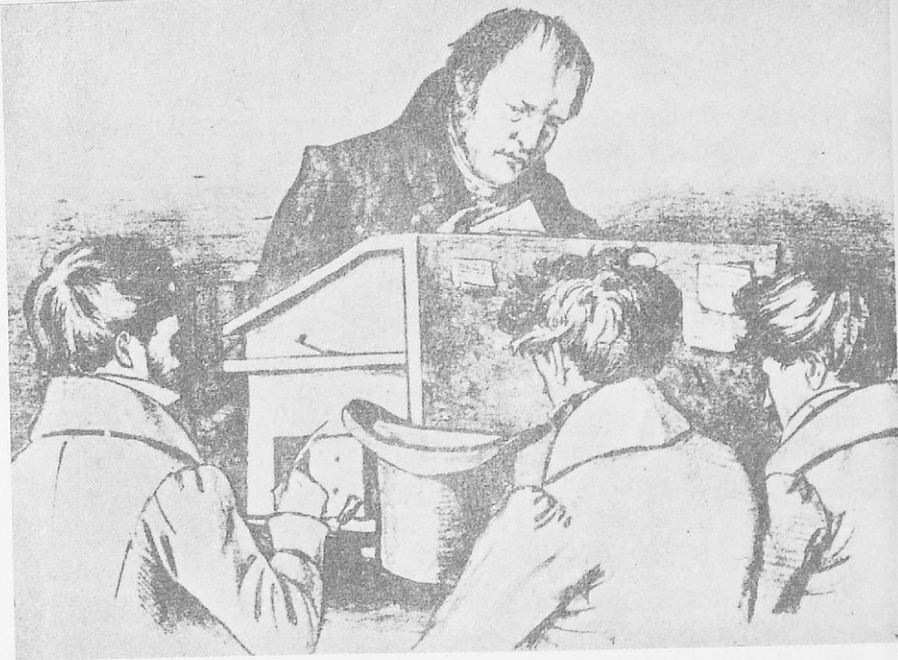
υποκειμενική κατάσταση, ή μορφή του μόνο είναι a priori και
 τήν επιβάλλει ή συνείδηση. Έδω ἔγκειται ή σύνθεση πού ἐπιχει-
 ρεῖ ὁ Kant. Βέβαια τό τελικό μόρφωμα, τό φαινόμενο καί ή
 γνώση πού ἔχομε γι' αὐτό, προσδιορίζεται ἀπό τά a priori στοι-
 χεῖα – τόν πρῶτο λόγο τόν ἔχουν πάντοτε τά a priori στοιχεῖα –,
 ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά ἀπό αὐτά. Ἄν πάλι εἶχαμε μόνο a poste-
 riori στοιχεῖα, μόνο τό ἄμεσο βίωμα, τό ἄκουσμα ἢ τό ἴδωμα, δέ
 θά μπορούσαμε ποτέ νά σχηματίσουμε ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ
 κόσμου, δηλ. φαινόμενα, οὔτε αὐτό πού ὀνομάζομε πείρα τῶν
 πραγμάτων, γιατί ἀκριβῶς ή ἐμπειρία εἶναι σύνθεση καί τῶν δύο
 στοιχείων. Ἡ ἐμπειρία προϋποθέτει τό αἶσθημα, ἀλλά τό αἶσθημα
 δέν εἶναι ἤδη ἐμπειρία, εἶναι προϋπόθεση γιά νά τή συνθέσουμε.
 Ἄν τό ὑποκείμενο εἶχε μόνο αἰσθήματα, ἄμεσα βιώματα, ὅπως
 ἰσχυρίζεται ή αἰσθησιαρχία, τότε δέ θά μπορούσε ποτέ ἀπό τήν
 υποκειμενική κατάσταση τῶν αἰσθημάτων νά προχωρήσει στήν
 ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου, στήν παραδοχή ὅτι ὑπάρχει
 ἓνας κοινός γιά ὅλους ἀντικειμενικός κόσμος. Κι ἂν πάλι τό ὑπο-
 κείμενο δέν εἶχε τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων καί μπορούσε νά
 δημιουργεῖ ὅλα τά στοιχεῖα τῆς γνώσεως μόνο του, τότε ὁ κό-
 σμος τῶν φαινομένων θά ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου δημιουργήμα τοῦ
 ὑποκειμένου, ὅπως διδάσκει ὁ Berkeley. Κατά τόν Kant ὅμως τά
 πράγματα ἔχουν ἀλλιῶς. Τό βίωμα πού λέγεται αἶσθημα ἀντικει-
 μενικοποιεῖται μέ τή βοήθεια τῆς ἐποπτείας, δηλ. τούς βασικούς
 τρόπους χρόνο καί χώρο. Ἄν δέν εἶχαμε αὐτούς τούς τρόπους
 ἐποπτείας, τό αἶσθημα θά ἔμενε ἀπλό βίωμα συγχωνευμένο ἐξ
 ὀλοκλήρου μέ τό ὑποκείμενο. Ἐκεῖνο πού προκύπτει, ὅταν συνερ-
 γάζεται ή ἐποπτεία καί ή διάνοια, εἶναι ή ἀντικειμενική ἐμπει-
 ρία, δηλ. τό σύστημα τῶν νόμων τοῦ κόσμου. Αὐτό εἶναι ὁ ἀνώ-
 τατος βαθμός ἀντικειμενικοποιήσεως πού φτάνει ὁ ἄνθρωπος.

Ποιά εἶναι ὅμως ή πηγή τῶν αἰσθημάτων; Ὁ Kant ἀπαντᾷ ὅτι
 οὔτε ή ἐποπτεία οὔτε ή διάνοια μπορεῖ νά εἶναι ή πηγή τῶν αἰ-
 σθημάτων. Γιατί ἐφόσον τό ἄμορφο ὑλικό τῶν αἰσθημάτων δια-
 μορφώνεται καί συντάσσεται ἀπό τήν ἐποπτεία καί τή διάνοια,
 δέν μπορεῖ βέβαια καί νά κατάγεται ἀπό αὐτές. Ἀντίθετα τό
 ὑλικό αὐτό τῶν αἰσθημάτων, ή δεδομένη ὕλη, εἶναι ή προϋπό-

θεση για να κινηθούν αυτές οι δύο δυνάμεις μέσα μας, είναι τα παρακλητικά της διανοίας, όπως είπε ο Πλάτων. Ούτε όμως από τα φαινόμενα προέρχονται τα αισθήματα, γιατί τότε θα είχαμε ένα φαύλο κύκλο. Γιατί όπως είπαμε, τα φαινόμενα είναι γνωστικοί σχηματισμοί με βάση τα αισθήματα, τα οποία μορφώνονται σύμφωνα με τους τρόπους της έποπτείας και τους νόμους του λογικού. Τα αισθήματα λοιπόν δεν πηγάζουν από τα φαινόμενα, απ' αυτό που συνήθως ονομάζουμε αισθητό κόσμο, γιατί αυτός ακριβώς σχηματίζεται με βάση τα αισθήματα. Τα αισθήματα είναι τα στοιχεία με τα οποία συνθέτομε αυτό που ονομάζουμε αισθητό κόσμο. Η πηγή των αισθημάτων είναι κάτι πέρα απ' ό,τι φαίνεται, κάτι το υπερβατικό, υπάρχει πριν από κάθε εμπειρία, πριν από κάθε γνώση κι έποπτεία. Είναι το υπόβαθρο κάθε έποπτείας και γνώσεως, είναι το υποκείμενο του Άριστοτέλη.

Τό υπόβαθρο όμως αυτό δεν μπορούμε να τό αισθανθούμε, ούτε να τό φέρουμε στην παράστασή μας, ούτε να τό περιλάβουμε στην αντικειμενική μας πείρα. Τό άγνωστο αυτό και μη δυνάμενο ποτέ να γνωστεί είναι τό υπερβατικό εκείνο κάτι, τό πράγμα καθαυτό. Προϋποθέτει δηλ. ο Kant ότι πρέπει να υπάρχει κάτι, που προκαλεί τις έντυπώσεις και τα αισθήματα, κάτι που κείται επέκεινα, πέρα από τη δύναμη του αισθάνεσθαι, καθώς επίσης και πέρα από τη γνωστική δύναμη της διάνοιας, γι' αυτό και δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο ούτε αισθήσεως, ούτε έποπτείας, ούτε γνώσεως. Τό νοούμενο τουτο και υπερβατικό κάτι, που είναι επέκεινα από κάθε γνωστική ικανότητα του ανθρώπου, είναι τό πράγμα καθαυτό. Τό υπερβατικό αυτό Χ είναι ή αιτία όχι μόνο των αισθημάτων μας, αλλά και όλης της γνωστικής μας δυνάμεως. Έπειδή όλα τα φαινόμενα είναι παραστάσεις και όχι αντικείμενα ανεξάρτητα από τις παραστάσεις μας, γι' αυτό ο Kant ονομάζει τό υπερβατικό αυτό Χ «άληθινό αντίστοιχο των παραστάσεών μας». Πρόκειται για την έννοια της ουσίας του Άριστοτέλη, που ή άνοχή της αποδείχτηκε πραγματικά αξιοθαύμαστη.

Έπειδή εξάλλου μόνο τα φαινόμενα είναι δυνατό να γίνουν αντικείμενο της γνώσεως και της έπιστημονικής μας πείρας, τό

Ο G. W. F. Hegel σέ ώρα μαθήματος.

ὄν αὐτό καθαυτό ἢ τό πράγμα καθαυτό χαρακτηρίζεται καί ὡς «ὄριο τῆς γνώσεώς μας», ὡς μία ἔννοια πού σχηματίζει ὁ νοῦς μας γιά ὅ,τι ὑπάρχει πέρα, ἐπέκεινα ἀπό τή γνωστική μας δύναμη. Ἡ ἔννοια ὅμως αὐτή τοῦ πράγματος καθαυτό ὡς ὀρίου τῆς γνώσεως, ὡς ὀροθετική ἔννοια, δέν παραμερίζει τήν ἔννοια τῆς οὐσίας, ἡ ὁποία ὑποκρύπτεται κάτω ἀπ' αὐτήν.

Ἀπό τούς ἀρχαίους ὁ Πλάτων εἶναι ἐκεῖνος πού κατ' ἐξοχήν θεωρεῖται ἰδεαλιστής καί εἶναι αὐτός πού καθιέρωσε τόν ὅρο «ἰδέα». Ὅμως, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἰδέα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι κάτι τελείως διαφορετικό ἀπό τήν πλατωνική. Εἶναι ἡ διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη πού ἔχομε γιά ἓνα ἀντικείμενο, ἀντίληψη πού μπορεῖ καί νά εἶναι διαφορετική στόν καθένα. Ἡ πλατωνική ἰδέα ἀντίθετα εἶναι νόημα. Εἶναι ὄντοτητα ἀνεξάρτητη ἀπό τόν καθένα, ἔχει ἀντικειμενικότητα¹. Ἔτσι ὁ πλατωνι-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ. 61 ἐπ.

κός ιδεαλισμός μπορεί να ονομασθεῖ, σέ αντιδιαστολή πρὸς τὸν ὑποκειμενικό, αντικειμενικός ιδεαλισμός. Κάτι ἀνάλογο εἶναι καὶ ὁ ιδεαλισμός τοῦ Hegel ('Εγέλου).

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξάλλου ἀντιπροσωπεύει μιὰ ρεαλιστική ἀντίληψη γιὰ τὴ γνώση, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μέ κάποια ἀπὸ τίς ἀποχρώσεις τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ ρεαλισμοῦ. Εἶναι ρεαλιστής μέ τὴν ἔννοια ὅτι δέχεται τὸν ἐξωτερικό κόσμο ὡς ἀληθινό, ὡς οὐσία. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ συγκεκριμένο πράγμα, τὸ *τόδε τι*, ἄρα καὶ ὅλος ὁ ἐξωτερικός κόσμος, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ συγκεκριμένα πράγματα, εἶναι ἡ οὐσία, εἶναι τὸ *συναμφοτέρον* μορφῆς καὶ ὕλης, τὸ ὄν. Ἡ οὐσία, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τίς ἀριστοτελικές κατηγορίες¹, εἶναι τὸ *ὑποκείμενον*, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται ὡς κατηγορήματα οἱ *ὑπόλοιπες* (ποσόν, ποιόν κ.λπ.).

Γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ ὄν διακρίνεται σέ αἰσθητό καὶ νοητό, καὶ τὸ μέν νοητό εἶναι τὸ ὄντως ὄν, ἐνῶ τὸ αἰσθητό εἶναι ἀπλό εἶδωλο. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὄν εἶναι ἓνα καὶ ἀδιαίρετο, συναποτελεῖται ἀπὸ *ὕλη* καὶ *μορφή*, τὰ ὁποῖα δὲ νοοῦνται ποτέ χωριστά τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως φαντάστηκαν ποτέ τὸ ὄν, τὸν κόσμο, ὡς ἀπλή παράσταση τῆς συνειδήσεώς μας, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅπως ὁ ὑποκειμενικός ιδεαλισμός. Οὔτε ὑποψιάστηκαν ὅτι μπορεῖ οἱ νόμοι λειτουργίας τῆς φύσεως νὰ εἶναι νόμοι σύμφωνα μέ τούς ὁποίους λειτουργεῖ ὁ νοῦς μας, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Kant. Οἱ ἀριστοτελικές κατηγορίες, πού, ὅπως εἶπαμε, θίγουν αὐτὸ τὸ πρόβλημα, εἶναι κατηγορήματα τῆς οὐσίας καὶ συγχρόνως λογικοὶ νόμοι. Ἀκόμα οἱ θεμελιώδεις ἀρχές τῆς νοήσεως (ταυτότητας, ἀντιφάσεως κ.λπ.) προϋποτίθεται, καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὅτι ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὰ πράγματα. Ὅπως δηλ. ἓνα αντικείμενο ἀποκλείεται νὰ νοεῖται ὡς ὑπάρχον καὶ ταυτόχρονα μὴ ὑπάρχον (ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως), ἔτσι ἀποκλείεται καὶ νὰ εἶναι (στὴν πραγματικότητα) ὑπάρχον καὶ μὴ ὑπάρχον ταυτόχρονα. Καὶ μάλιστα τὸ ἀδύνατο τῆς πραγματικῆς ἀντιφάσεως εἶναι ἐκεῖνο πού ὑπαγορεύει τὸ ἀδύνατο τῆς νοητι-

1. βλ. Ἀνθολόγιο σσ 63-64

κῆς ἀντιφάσεως. Γιατί ἡ νοητὴ ὕπαρξη ταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τὴν πραγματικὴ ἢ, ὅπως εἶπε ὁ Παρμενίδης, *ταῦτόν ἐστὶν νοεῖν τε καὶ εἶναι*. Γενικά λοιπόν ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἔχει ἕναν ὀντολογικὸ ρεαλισμό. Τό ὄν καὶ τό νοεῖν ἢ τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καὶ ἡ γνωστικὴ δύναμη τοῦ ὑποκειμένου βρίσκονται σέ ἄμεση σχέση καὶ ἀναφορά. Δέν ὑπάρχει ἀντικείμενο πού νά μή μπορεῖ νά γνωστεῖ ἀπό τό ὑποκείμενο, οὔτε πάλι ὑποκείμενο πού νά μή διαθέτει γνωστικές δυνάμεις ἀντίστοιχες μέ τό ἀντικείμενο πού ἔχει μπροστά του. Ἡ ἀμοιβαιότητα αὐτὴ νοήσεως καὶ πραγματικότητας εἶναι τό κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ θετικισμός ἢ θετικὴ φιλοσοφία υἱοθετεῖ ἀπόψεις τοῦ ἐμπειρισμοῦ σχετικὰ μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν καὶ ἀπόψεις τοῦ ρεαλισμοῦ σχετικὰ μέ τό πρόβλημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἰδρυτὴς του θεωρεῖται ὁ γάλλος August Comte (Κόντ) καὶ ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀντιπροσώπους ὁ ἄγγλος John Stuart Mill (Μίλλ).

August Comte

Ἡ βασικὴ θέση καὶ ἀφετηρία τοῦ θετικισμοῦ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν μόνο ἐμπειρικοὶ λόγοι, ἐμπειρικές κρίσεις γιὰ τὰ πράγματα, δηλ. κρίσεις πού βασίζονται ἀποκλειστικά στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Δέν ὑπάρχει κανένας νόμος καὶ καμιὰ ἀξία *a priori*, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. "Ὅλα αὐτά, νόμοι, ἀξίες, ἔννοιες, σχηματίζονται μέ τὴν ἐπανάληψη καὶ τὴ γενίκευση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Μποροῦν μάλιστα μέ νέες ἐμπειρίες νά συμπληρωθοῦν καὶ νά διορθωθοῦν. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ αὐτά, πού εἶναι ἀπόψεις γενικές τοῦ

ἐμπειρισμοῦ, ὁ θετικισμός τείνει νά περιορίσει τό «ἄληθινό» σέ ὅ,τι εἶναι συγκεκριμένο καί μάλιστα «χειροπιαστό». Ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε Μεταφυσική καί, τουλάχιστον ὁ ἰδρυτής του Comte, πιστεύει ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα, ἀφοῦ πέρασε τό θεολογικό καί μεταφυσικό στάδιο διανοήσεως, ἔφτασε ἐπιτέλους στό θετικό, κατά τό ὅποιο ὁ ἄνθρωπος δέν «κατασκευάζει» πιά θεούς, ὅπως τό Μεσαίωνα, ἢ μεταφυσικές ἔννοιες, ὅπως τό 17ο καί 18ο αἰῶνα, ἀλλά συλλαμβάνει καί κατανοεῖ τά συγκεκριμένα φαινόμενα σέ σχέση μέ τούς ὅρους πού τά συνιστοῦν.

Ὁ ἐμπειριοκριτικισμός θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι νεώτερη χρονικά μορφή τοῦ θετικισμοῦ. Πηγάζει ἀπό τό εὐρύ ρεῦμα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, πιστεύει ὅμως ὅτι αἶρει τήν ἀντίθεση ρεαλισμοῦ-ἰδεαλισμοῦ ὅτι βρίσκει μιά τρίτη ὁδὸ ὑπεράνω τῶν δύο. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ρεύματος αὐτοῦ εἶναι οἱ γερμανοὶ Ernst Mach (Μάχ) καί Richard Avenarius (Ἀβενάριους). Ὁ Mach ὑποστηρίζει ὅτι κάθε πραγματική, δηλ. ἄμεσα δεδομένη γνώση, ἀποτελεῖται ἀπὸ αἰσθήματα. Διευκρινίζει ὅμως ὅτι τὰ αἰσθήματα εἶναι οὐδέτερα στοιχεῖα, τὰ ὅποια μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἄλλοτε ὡς ψυχικά καί ἄλλοτε ὡς φυσικά γεγονότα. Ἀντικαθιστᾷ μάλιστα τόν ὅρο αἶσθημα μέ τόν ὅρο στοιχεῖο, ἀκριβῶς γιὰ νά τονίσει τόν οὐδέτερο χαρακτήρα του. Ὁ Avenarius προσπαθεῖ νά ἄρει τό διχασμὸ φυσικοῦ καί ψυχικοῦ, ἐξωτερικοῦ καί ἐσωτερικοῦ κόσμου. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχει ἓνα ψυχικὸ ὑποκείμενο, πού αἰσθάνεται καί ἀντιλαμβάνεται ἓνα φυσικὸ κόσμο. Στὴ θέση τοῦ ψυχικοῦ ὑποκειμένου βάζει τὸ κεντρικὸ νευρικὸ σύστημα τοῦ ἀνθρώπου, προσπαθώντας ἔτσι νά δώσει ὕλιστική χροιά στό φαινόμενο τῆς γνώσεως. Ἀποτέλεσμα εἶναι νά τόν ἐπικρίνουν οἱ ἰδεαλιστές ὡς ὕλιστὴ καί οἱ ὕλιστές ὡς ἰδεαλιστὴ. Ὁ Lenin μάλιστα ἔγραψε ἓνα ὁλόκληρο ἔργο γιὰ νά τόν ἀντικρούσει, τό περίφημο «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός».

Ὁ νεοκαντιανισμός, μέ κέντρα τίς σχολές τοῦ Marburg καί τῆς Baden, εἶναι τό γερμανικὸ φιλοσοφικὸ κίνημα, πού, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔδωσε τό σύνθημα: πίσω στὸν Kant (zurück zu

Kant). Τό σύνθημα αυτό ακούστηκε ως αντίδραση πρὸς τὸ θετικισμό καὶ τὸν ἐμπειριοκριτικισμό, πού εἶχαν κυριαρχήσει τὸ 19ο αἰῶνα στὴν Εὐρώπη. Ὁ νεοκαντιανισμός ἐμελέτησε βαθιά καὶ προεξέτεινε τὴ φιλοσοφία τοῦ Kant, καὶ γενικότερα ἀνανέωσε τὸν ἐνθουσιασμό γιὰ τὴ φιλοσοφία στὸ γερμανικὸ χῶρο. Ὅπως ὁμως συμβαίνει πάντοτε, δημιουργήθηκαν προβλήματα ἑρμηνείας στὸ ἔργο τοῦ μεγάλου δασκάλου, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἔννοια τοῦ πράγματος καθαυτοῦ. Ἄλλοι νεοκαντιανοί, ὅπως ὁ Riehl (Ρίιλ), ἀποδίδουν ρεαλισμὸ στὸν Kant γενικά καὶ θεωροῦν τὸ «καθαυτὸ πράγμα» ὡς πραγματικὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ συνειδηση ἀντικείμενο, ὡς τὴν πραγματικὴ αἰτία τοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνότητας, μέ τὴν ὁποία παρουσιάζονται τὰ φαινόμενα στὴ συνειδησή μας. Ἄλλοι τὸν θέλουν ἰδεαλιστὴ. Ὁ Cohen (Κοέν) δέχεται τὸ «πράγμα καθαυτὸ» ὡς τὸ παντοῦν ἄγνωστο, ὡς μιὰ ἰδέα, ἓνα νοούμενο, πού ὁ νοῦς ὑποθέτει ὅτι ὑπάρχει γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ φαινόμενο. Ὁ Cassirer (Κασίρερ) ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ πράγμα καθαυτὸ σημαίνει τὴ μορφή τῶν φαινομένων, ἢ ὁποία προστίθεται μόνο μέ τὴ σκέψη μας, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη μας καμιά συγκεκριμένη ὕπαρξη.

Ὁ νεοθετικισμός ἢ λογικός θετικισμός ἢ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα δείχνουν, κατάγεται ἀπὸ τὸ θετικισμό, ἔχει ὁμως ἀπομακρυνθεῖ ἄρκετὰ ἀπὸ τίς καταβολές του. Ἡ θετικότητά του ἔγκειται στὸ ὅτι θεωρεῖ ἔργο τῆς φιλοσοφίας τὴ λογικὴ ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, δηλ. τὴ διασάφησή τους μέ τρόπο θετικὸ καὶ συγκεκριμένο. Ξεκίνησε ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Κύκλο τῆς Βιέννης», πού ἦταν μιὰ ὁμάδα μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν κυρίως, μέ κεντρικὴ φυσιογνωμία τὸν πανεπιστημιακὸ δάσκαλο Moritz Schlick (Σλίκ). Στὸ ρεῦμα αὐτὸ ἀνήκουν, μέ προσωπικὲς πάντοτε ἀποκλίσεις, οἱ Karl Popper (Πόπερ), Bertrand Russell (Ράσσελ), Rudolf Carnap (Κάρναπ) κ.ἄ. Ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο εἶπαμε, ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ φαινομενολογία, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ ὑπαρξιστὲς φαινομενολόγοι, εἶναι τὰ δύο ἀντίθετα ἀλλὰ κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς σύγχρονης δυτικῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀνατολικὴ εὐρωπαϊκὴ σκέψη καλλιεργεῖ ἀποκλειστικά τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό.

4. ΤΟ ΚΥΡΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Είναι φυσικό ή αρχική στάση του ανθρώπου προς τό γεγονός της γνώσεως νά είναι θετική καί αισιόδοξη. Είναι φυσικό ό άνθρωπος νά πιστεύει, πώς ό,τι βλέπει, ακούει ή σκέφτεται είναι αληθινό καί ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα. Όσο δέν έχει αποδείξεις γιά τό αντίθετο, ό άνθρωπος μένει σ' αὐτή τήν αισιόδοξη αντίληψη. Σ' αὐτήν ἔμειναν κατά κανόνα οί προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Σχεδόν κανείς τους δέν ἀμφέβαλλε γιά τό κύρος τῶν γνώσεων πού κατεῖχε, καθένας τους πίστευε ότι ἔχει βρεῖ τήν ἀλήθεια. Τόσο τό πρόβλημα τοῦ κύρους ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ γνωσιολογία γεννήθηκαν κατ' οὐσίαν μέ τούς Σοφιστές καί τόν Πλάτωνα. Ὁ λόγος τοῦ Hegel, ότι ἡ φιλοσοφία ἔρχεται μαζί μέ τή «γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς», δηλ. ἀργά, στό δειλινό τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἰσχύει κατ' ἐξοχήν γιά τή γνωσιολογία.

Ἡ διανόηση πού δέν ταραζεται ἀπό ἀμφιβολίες σχετικά μέ τό κύρος τῆς γνώσεως, ὀνομάζεται δογματική, καί ἡ αντίληψη ότι μπορούμε νά ἔχουμε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στίς αἰσθήσεις καί τή νόησή μας ὡς πρὸς τήν ἀπόκτηση ἔγκυρης γνώσεως ὀνομάζεται **δογματισμός (Dogmatismus)**. Ὁ δογματισμός δέν τρέφει καμιά ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσεως. Ἐμπιστεύεται ἀπόλυτα στίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καί πιστεύει ότι ὅλα μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο γνώσεως, καί μάλιστα ἔγκυρης γνώσεως. Ὡς πρὸς αὐτό πλησιάζει τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό. Ὁ δογματισμός χαρακτηρίζει συνήθως τά πρῶτα στάδια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου καί τά πρῶτα στάδια τῆς διανοήσεως ἑνός πολιτισμοῦ, χωρίς αὐτό νά εἶναι βέβαια ἀπόλυτο. Ὑπάρχουν δογματικές θεωρίες πού δέ βρίσκονται καθόλου σέ τέτοιες χρονικές περιόδους. Στή νεώτερη μάλιστα ἐποχή, καί κυρίως ἀπό τόν Kant κι ἔπειτα, θεωρεῖται δογματική κάθε θεωρία πού ζητᾶ νά λύσει τά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, χωρίς νά ἐξετάζει, ἂν τό ἀνθρώπινο λογικό εἶναι ἰκανό νά τά λύσει.

Ἡ ἐμπειρία ότι οἱ ἀνθρώπινες προσπάθειες γιά γνώση πάρα πολλές φορές ἀποδεικνύονται μάταιες, ότι πέφτομε σέ σφάλμα-

τα, τὰ ὅποια μετὰ ἀπὸ πολὺ κόπο καὶ χρόνον ἀναγνωρίζομε, ὁδηγεῖ σέ μιά ἀπαισιοδοξία, κι αὐτὴ στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως, δηλ. στὸ **σκεπτικισμό (scepticismus)**. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας πρῶτος – τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι σοφιστές – ἀμφισβήτησε τὸ ἀπόλυτο κύρος τῆς γνώσεως, καὶ τόνισε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι σχετική. Καὶ ἦταν φυσικό, ἀφοῦ ὅλοι οἱ πρὶν ἀπ' αὐτόν φυσικοὶ φιλόσοφοι, προσπαθώντας νά βροῦν ἔγκυρη γνώση, κατέληξαν σέ διαφορετικά ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο συμπεράσματα. Σέ ἀπόλυτη ὁμως ἄρνηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως ἔφτασαν στὴν ἀρχαιότητα οἱ λεγόμενοι Σκεπτικοί¹ μέ ἀρχηγό τὸν Πύρρωνα τὸν Ἡλείο. Αὐτοὶ ἔδωσαν στὴ φιλοσοφική τους στάση τὸ ὄνομα «σκέψις», ὄνομα, ποὺ μέ τὸ λατινικὸ του τύπου *scepticismus* πέρασε στὴν εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία καὶ καθιερώθηκε. Κατὰ τοὺς σκεπτικούς μόνο ἡ «ἐποχὴ» ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο, τουλάχιστον τὸ φιλοσοφούμενο. Ἐποχὴ, ἀπὸ τὸ ρῆμα ἐπέχω, εἶναι ἡ ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη. Ἐπιφύλαξη νά ἀποφανθῶ, ἂν κάτι ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἢ τί εἶδους εἶναι.

Εἶπαμε ἤδη ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἱστορικά καὶ ψυχολογικά ξεκίνησε μέ τὴ δογματικὴ πίστη, ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἐφικτὴ, κατορθωτὴ, ὅτι τὸ κύρος της εἶναι αὐτονόητο καὶ δὲν ἀποτελεῖ κἀν πρόβλημα. Σιγά-σιγά ὁμως τοῦ δημιουργήθηκαν κάποιοι δισταγμοὶ καὶ ἀμφιβολίες. Ὅσο περισσότερο προχωροῦσε ὁ ἄνθρωπος στὴ γνώση, τόσο καὶ πιο πολὺ διαπίστωνε ὅτι ἡ πλάνη παραμονεύει. Συνειδητοποιοῦσε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄπιαστη, ὅτι ἀπλῶς νομίζει κάθε φορά πῶς τὴν ἀγγίζει. Στὸ τέλος ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε ν' ἀπελπίζεται καὶ ν' ἀμφιβάλλει. Οἱ δυνατότητες ὁμως τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι ἄπειρες καὶ ἄπειρες οἱ προοπτικὲς ποὺ μπορεῖ ν' ἀνοίγει. Δέν ἦταν δυνατό τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα νά μείνει στὴν ἀμφιβολία. Ἡ ἀμφιβολία ἦταν ἓνα στάδιο, τὸ ὁποῖο τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ξεπέρασε καὶ πῆγε στὸ ἐπόμενο, τὸν **κρι-**

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 64 ἐπ. ἐπίσης Ἀνθολόγιο τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

τικισμός (kriticismus). Ὁ κριτικισμός βρῆκε τήν κλασσική του διατύπωση στόν Kant. Ὅπως καί στά ἄλλα γνωσιολογικά προβλήματα ἔτσι καί στό πρόβλημα τοῦ κύρους ὁ Kant προσπαθεῖ νά βρεῖ καί νά συνδυάσει τά θετικά στοιχεία τῶν δύο ἀντίθετων ρευμάτων. Ἐξετάζει καί κρίνει τίς πηγές καί τά ὅρια τῆς γνώσεως. Δέχεται ὡς ἓνα σημεῖο τήν πραγματικότητα τῆς γνώσεως, ὅχι τῆς γνώσεως τοῦ ὄντος, τοῦ πράγματος καθαυτοῦ, ἀλλά τοῦ φαινομένου, δηλ. τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Γνωρίζομε τόν κόσμο λέει, ὅχι ὅπως εἶναι – αὐτό δέ θά μπορέσουμε ποτέ νά τό μάθουμε –, ἀλλά ὅπως φαίνεται σέ μᾶς, ὅπως ἐμεῖς μπορούμε μέ τίς αἰσθήσεις καί τή νόησή μας νά τόν πλησιάσουμε, νά τόν γνωρίσουμε. Καί ξέρομε γιατί ὁ Kant φτάνει σ' αὐτό τό συμπέρασμα. Γιατί κατ' αὐτόν, γιά νά ἔχουμε γνώση πρέπει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νά μορφώσουμε μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας καί τούς νόμους τοῦ λογικοῦ μας τό ἄμορφο ὑλικό, πού προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις, καί νά τό κάνουμε κόσμο, κόσμο μέ τήν ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως. Ὁ κόσμος δέν εἶναι κάτι δεδομένο, ἔτοιμο, ἀλλά μόρφωμα τῆς διανοίας μας, φαινόμενο πού ἐμεῖς σχηματίζομε. Γνωρίζομε λοιπόν ὅ,τι μπορούμε νά μορφώσουμε, νά μεταβάλουμε σέ φαινόμενο, ἐνῶ τό πράγμα καθαυτό μένει πάντα τό ἄγνωστο Χ ἢ τό ὅριο τῆς γνώσεώς μας. Ἔτσι ὁ Kant αἶρει τήν ἀντίθεση δογματισμοῦ - σκεπτικισμοῦ. Ἀμφιβάλλει γιά τό ἀπεριόριστο κύρος τῆς γνώσεως – καί σ' αὐτό συμφωνεῖ μέ τό σκεπτικισμό –, δέχεται ὅμως ὅτι ἐντεῦθεν τοῦ ὁρίου, δηλ. ἐντεῦθεν τοῦ καθαυτοῦ πράγματος μπορούμε νά ἔχουμε βέβαιη γνώση – καί ὡς πρός αὐτό συντάσσεται μέ τό δογματισμό.

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νά ξαναγυρίσουμε στό σκεπτικισμό, γιατί μέσα στόν τρόπο σκέψεώς του βυθίζονται οἱ ρίζες καί ἄλλων σχετικῶν ρευμάτων, ὅπως τοῦ **ὑποκειμενισμοῦ (subjectivism)** καί τοῦ **σχετικισμοῦ (relativism)**. Τόσο ὁ υποκειμενισμός ὅσο καί ὁ σκεπτικισμός ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι υποκειμενική, διαφέρει δηλ. ἀπό ὑποκείμενο σέ ὑποκείμενο, κι ἀκόμα ὅτι εἶναι σχετική, δέν ἔχει δηλ. ἀπόλυτο κύρος. Ἡ θέση τόσο τοῦ ἑνός ὅσο καί τοῦ ἄλλου μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στή φράση: καμία κρίση δέν ἔχει ἀπόλυτα ἀντικειμενική ἰσχύ, ὅλες οἱ γνώσεις

μας είναι σχετικές. Ἡ ἀρχαία (ἤδη πλατωνική) καί βασική ἀντίρρηση κατά τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι «αἶρει ἑαυτήν», ὅτι δηλ., ἂν ὅλα εἶναι σχετικά, τότε καί ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὅλα εἶναι σχετικά δέν μπορεῖ νά ἔχει γενικό κύρος. Παρ' ὅλ' αὐτά τό ρεῦμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καί σχετικισμοῦ, πού εἶναι ἀρχαιότατο, εἶχε πάντοτε πολλούς καί ἀξιόλογους ἀντιπροσώπους. Προπάντων προστατεύει τή φιλοσοφική σκέψη ἀπό διάφορους δογματισμούς καί διατηρεῖ ἄγρυπνη τή φροντίδα γιά ἔλεγχο καί κριτική τῆς γνώσεως.

Ὁ ὑποκειμενισμός καί ὁ σχετικισμός ἔχουν πολλά ἐρείσματα. Βασίζονται στό γεγονός ὅτι ἡ κρίση τοῦ καθενός μας γιά ὅτιδήποτε ἐξαρτᾶται ἀπό τή γενική ὀργανική καί ψυχοδιανοητική του κατάσταση καί ἀπό τήν ἰδιοσυγκρασία του. Ἐνα πρόβλημα ἀριθμητικῆς π.χ. εἶναι εὐκόλο γιά ἕναν «προικισμένο» μαθητή καί δύσκολο γιά κάποιον πού «ὑστερεῖ». Ὁ ἴδιος μαθητής ἐξάλλου τό λύνει εὐκολότερα, ὅταν εἶναι ὑγιής καί ξεκούραστος, ἐνῶ δυσκολεύεται, ὅταν εἶναι ἄρρωστος ἢ κουρασμένος. Ἀκόμα, ὑποκειμενισμός καί σχετικισμός στηρίζονται στό ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅτι οἱ κρίσεις, πού σχηματίζει ὁ καθένας μας γιά ὅτιδήποτε, ἐξαρτῶνται ἢ τουλάχιστο σχετίζονται ἄμεσα μέ τίς κοινωνικές συνθήκες, τήν ἐποχή μέσα στήν ὁποία καθένας ζεῖ καί τό λαό στόν ὁποῖο ἀνήκει. Γιά τίς διαφορές ὁμάδες ἀνθρώπων καί τίς διαφορές ἐποχῆς ἄλλα εἶναι τά ἰσχύοντα: ὅ,τι γιά τόν ἡμίγριο εἶναι ὠραῖο, γιά τόν πολιτισμένο μπορεῖ νά εἶναι ἄσχημο, ὅ,τι ἴσχυε γιά ἀνήθικο κατά τό Μεσαίωνα, μπορεῖ νά εἶναι ἠθικό γιά τόν ἄνθρωπο τοῦ αἰῶνα μας, τό γεωκεντρικό σύστημα στήν ἀστρονομία ἔδωσε τή θέση του στό ἡλιοκεντρικό κ.ο.κ. Ἔτσι ὁ καθένας ἄνθρωπος καί ἡ κάθε ἀνθρώπινη ὁμάδα γίνονται «μέτρον πάντων χρημάτων». Ἡ διατύπωση αὕτη ἀνήκει στό σοφιστή Πρωταγόρα¹, πού εἶναι καί ὁ πρῶτος θεωρητικός τοῦ σχετικισμοῦ καί τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Συνέχεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ ὁ μηδενισμός τοῦ Γοργία² καί ὁ ἀπόλυτος σκεπτικισμός, ἡ «ἐποχή» τοῦ Πύρρωνα.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

Τόν τρόπο σκέψεως του σχετικισμού καί τή μεγάλη επίδραση πού ἄσκησε ἡ βιολογία, μέ τά καταπληκτικά πραγματικά ἐπιτεύγματά της, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας γιά νά καταλάβουμε διάφορες νεώτερες φιλοσοφικές τάσεις, σχετικές μέ τό πρόβλημα του κύρους τῆς γνώσεως. Ὁ **πραγματισμός (pragmatismus)** εἶναι μία ἀπ' αὐτές. Ξεκίνησε ἀπό τήν Ἀμερική καί χαρακτηρίζει κυρίως τό ἀγγλοσαξωνικό πνεῦμα. Στοιχεῖα του βρίσκομε ἤδη στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Οἱ Σοφιστές, τουλάχιστον ἔτσι ὅπως μᾶς τούς παρουσιάζει ὁ Πλάτων, μέσα στό γενικό κλίμα του σχετικισμού, ὅπου ἐκινούντο, εἶχαν δείξει τάσεις πραγματιστικές.

William James.

Καί τό ὄνομα ὅμως του πραγματισμοῦ εἶναι ἑλληνικό: πράττω-πράγμα. Τό καθιέρωσε ὁ ἰδρυτής του William James (Τζαίμς).

Κατά τόν James ἀληθινό εἶναι τό χρήσιμο, τό ὠφέλιμο γιά τή ζωή. Ὡς ἀληθινές χαρακτηρίζομε τίς κρίσεις πού μᾶς εἶναι χρήσιμες, πού μᾶς βοηθοῦν νά ἱκανοποιήσουμε τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς¹. "Ο,τι ὅμως εἶναι ἀληθινό, δηλ. χρήσιμο γιά ἕνα ἄνθρωπο δέν εἶναι βέβαια καί γιά ἕνα ζῶο. Ἔτσι καί ὁ σχετικισμός ἔχει ἐδῶ τή θέση του, ἔτσι μπορούμε νά καταλάβουμε τή μετάβαση ἀπό τό σχετικισμό στόν ὠφελιμισμό: ἀφοῦ ὅλα εἶναι σχετικά καί δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, κριτήριο καί γιά τήν ἴδια τήν ἀλήθεια εἶναι ἡ ὠφελιμότητά της. Ἄν κάτι εἶναι ὠφέλιμο, ἂν μᾶς ἐξυπηρετεῖ, τότε μᾶς φαίνεται καί ἀληθινό. Οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες ἐξάλλου δέν εἶναι μιά ἀπάντηση σέ θεωρητικά ἐρωτήματα, ἀλλά

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65 ἐπ.

ένα έργαλειο, μέ τό όποίο ό άνθρωπος ίκανοποιεί διάφορες ανάγκες του καί προχωρεί σέ νέες δραστηριότητες.

Ή Ανθρωπισμό (humanismus) όνομάζει τίς πραγματιστικές του απόψεις ό άγγλος καθηγητής τής Όξφόρδης F.C.S. Schiller¹ (Σίλλερ), μελετητής καί θαυμαστής του Πρωταγόρα. Μιά γερμανική έξάλλου παραλλαγή του πραγματισμού είναι ή λεγόμενη **φιλοσοφία του ως εάν (Philosophie des als - ob)**. Εισηγητής της είναι ένας όνομαστός σχολιαστής του Kant ό Hans Vaihnger (Βέχινγκερ). Μαζί μέ τούς εκπροσώπους του πραγματισμού πιστεύει ότι οι έννοιες καί οι κρίσεις, πού σχηματίζομε, είναι τά μέσα, πού μάς βοηθοῦν νά κυριαρχήσουμε θεωρητικά καί πρακτικά τόν κόσμο. Ή αλήθεια είναι μέσον καί όχι σκοπός. Καί ό νοῦς, πού βρίσκει τήν αλήθεια, σκοπό έχει τήν επιτυχή ενέργεια καί δράση καί όχι τή θεωρητική έρευνα. Προχωρεί όμως ό Vaihnger σέ τολμηρότερες θέσεις: ό νοῦς μας δουλεύει τίς περισσότερες φορές μέ ένσυνειδήτητα ψευδείς υποθέσεις, μέ πλασματικές υποθέσεις (Fiktionen), δουλεύει μέ υποθέσεις «ως εάν αυτές ήταν αληθινές». Αυτό συγχωρεῖται καί επιβάλλεται, όταν οι υποθέσεις αυτές υπηρετοῦν καλύτερα τό σκοπό, γιά τόν όποιο δημιουργήθηκαν. Ήν π.χ. ή υπόθεση ότι υπάρχει Θεός μέ βοηθά νά ζήσω ευτυχής, τότε είναι αληθινή καί πρέπει νά τή δεχτώ. Οι περισσότερες έννοιες (οὐσία, αιτιότητα, άτομο) είναι πλασματικές, δηλ. ένσυνειδήτητα ψευδείς, παρ' όλ' αυτά είναι οι απαραίτητες βάσεις γιά τήν έπιστημονική έρευνα, πιστεύει ό Vaihnger.

Ήκόμα μία συγγενής μέ τόν πραγματισμό άποψη είναι αυτή πού ξεκίνησε από τίς ιδέες του Herbert Spencer (Σπένσερ) καί βρήκε σύμφωνους τούς έμπειριοκριτικιστές Mach καί Avenarius. Θά μπορούσαμε νά τήν κατατάξουμε μέσα στό μεγάλο ρεύμα του θετικισμού καί νά τή χαρακτηρίσουμε ως **θεωρία τής προσαρμογής**. Πιστεύει ότι ή γνώση είναι μέρος τής προσαρμογής του ανθρώπου στό φυσικό του περιβάλλον. Τονίζει ιδιαίτερα τήν οικονομική άποψη τής έπιστημονικής γνώσεως, ότι δηλ. ή γνώση

1. Βλ. Ήνθολόγιο σελ. 68

έξασφαλίζει στον άνθρωπο οικονομία δυνάμεων και αυτό κρίνει και την ίδια: όσο πιο πολλές δυνάμεις οικονομεί, τόσο πιο αληθινή είναι. 'Η έπιστήμη δεν έχει σκοπό, κατά τη θεωρία αυτή, να βρει την αντικειμενική αλήθεια, που εξάλλου δεν υπάρχει, αλλά βοηθά τον άνθρωπο να μη σπαταλά τις δυνάμεις του, τον βοηθά να κάνει οικονομία δυνάμεων κατά την προσαρμογή του στο περιβάλλον. 'Η αξία των έννοιων, των μεθόδων, των θεωριών έγκειται στο ότι με αυτές ο άνθρωπος επιτυγχάνει το μέγιστο με τον ελάχιστο κόπο. 'Όταν π.χ. ο φυσικός, ύστερ' από πολλές παρατηρήσεις, φτάνει στο συμπέρασμα, πώς ή διάρκεια της αιωρήσεως στο έκκρεμές είναι ανεξάρτητη από το πλάτος της, το συμπέρασμα αυτό είναι μία περίληψη, μία σύντομη και λιγόλογη έκφραση των πολυάριθμων παρατηρήσεών του. Αυτό είναι βέβαια οικονομία πνευματικών δυνάμεων, γιατί μ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγουμε τον κόπο να κάνουμε κάθε φορά την ίδια παρατήρηση, να παρατηρούμε δηλ. το έκκρεμές. Αυτή την έννοια έχουν όλοι οι φυσικοί νόμοι, οι κανόνες της αριθμητικής ή της γραμματικής: αντί να θυμούμαστε τις πολλές περιπτώσεις, θυμούμαστε τον έναν κανόνα. 'Η έπιστήμη λοιπόν με το σχηματισμό έννοιων και με την εύρεση νόμων μάς δίνει μία συνοπτική εικόνα της πολλαπλότητας του κόσμου και μάς βοηθά να αναγνωρίζουμε και να κατατάσσουμε εύκολα τα έκαστοτε δεδομένα των αισθήσεων, χωρίς να ξοδεύουμε κόπο και χρόνο έξαρχής για την αναγνώρισή τους. 'Επιστήμη και έπιστημονική γνώση μάς διευκολύνουν και μάς βοηθούν να οικονομούμε δυνάμεις. 'Επίσης βάζουν στην υπηρεσία μας τις φυσικές δυνάμεις κι έτσι γίνονται το μέσον της προσαρμογής και της επιβιώσεώς μας, αυτή είναι ή αξία τους και το κριτήριό τους.

Πίσω από τις ακρότητες, στις οποίες συχνά φτάνει και ο πραγματισμός και τα άλλα συγγενικά ρεύματα, κρύβεται βασικά ή ιδέα ότι ο άνθρωπος άρχισε να γνωρίζει τον κόσμο, προσπαθώντας να καλυτερεύσει τις συνθήκες της ζωής του. 'Η θεωρητική γνώση π.χ. τον απάλλαξε από τις δεισιδαιμονίες, ή γνώση του φυσικού κόσμου από το φόβο που είχε για τα στοιχεία της φύσεως, ή γεωμετρία τον έβοήθησε να βρίσκει εύκολα το χωράφι του και να το διαχωρίζει από το χωράφι του γείτονα, ή αριθμητική

τόν εξυπηρετούσε στο εμπόριο κ.ο.κ. Πίσω απ' όλ' αυτά υπάρχει ή ιδέα ότι ή έρευνα δέ γίνεται – ούτε άρχισε κάποτε νά γίνεται – γιά χάρη τής έρευνας, αλλά τής πρακτικής ζωής. 'Η ιδέα όμως αὐτή δέν μπορεί νά εξηγηθεῖ παρά ως αντίδραση πρὸς τήν αποθέωση πού γνώρισε ή θεωρητική αξία τής γνώσεως κατά τό 17ο καί 18ο αἶωνα, καί ως διαμαρτυρία κατά τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Μέ τόν πραγματισμό, πού εἶναι γέννημα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως καί μέ τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, ὑπογραμμίζεται εὐδιάκριτα ή στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος τής φιλοσοφίας ἀπό τό λογικό καί θεωρητικό στό πρακτικό μέρος τής ζωής.

Τελειώνοντας τό κεφάλαιο τής γνωσιολογίας, ἴσως ἀποκομίσαι κανεῖς τήν ἐντύπωση, ὅτι ἐδῶ γίνεται μιά ἀπεγνωσμένη πάλη ιδεῶν, ὅπου τά πιό ἀντίθετα ρεύματα ζητοῦν δικαίωση καί ἀναγνώριση. "Ἰσως καί νά ἀπογοητευθεῖ κανεῖς ἀπό τή φιλοσοφία γενικότερα. "Ὅμως τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνο πού πραγματοποιεῖ τή φιλοσοφία, αὐτό εἶναι πού δέν ἡσυχάζει σέ καμιά θέση καί δέν ἱκανοποιεῖται μέ καμιά λύση, πράγμα βέβαια πού ἀποτελεῖ καί ἐγγύηση γιά τή ζωντάνια του. Γιατί ἂν ἡσύχαζε, θά ἔφτανε στήν ἀποτελεμάτωση, στόν πνευματικό θάνατο. 'Η ἴδια ή φιλοσοφία ἐξάλλου – καί πρέπει νά τό θυμόμαστε καλά – εἶναι ἀκατάπαυστη πορεία πρὸς τή γνώση, δέν εἶναι ποτέ ή ἀπόλυτη γνώση. 'Η φιλοσοφία τρέφεται ἀπό τήν ἀσβυστη ἀπορία καί τό ἀνικανοποίητο ἐρώτημα.

Θά μπορούσαμε φυσικά κατά τή διαπραγμάτευση τῶν προβλημάτων τής γνωσιολογίας νά κάνουμε κριτική, νά ἐγκρίνουμε ἢ νά ἀπορρίψουμε τό ἓνα ἢ τό ἄλλο φιλοσοφικό σύστημα. 'Αλλά γιά νά κρίνει κανεῖς σοβαρά καί χωρίς ἐπιπολαιότητα, πρέπει νά γνωρίζει καλά τίς λεπτομέρειες, καί λεπτομέρειες ἦταν ἀδύνατο νά γνωρίσουμε μέσα στά πλαίσια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Τό σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι βασικός σκοπός μας δέν ἦταν νά κάνουμε κριτική, σκοπός μας ἦταν νά μνηθοῦμε στά γνωσιολογικά προβλήματα, νά γνωρίσουμε τίς λύσεις, πού κατά καιρούς ἔχουν σ' αὐτά δοθεῖ καί νά παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τή μία λύση στήν ἄλλη. Γιατί παρακολουθώντας τή μετάβαση, πῶς π.χ.

από τόν άπλοϊκό ρεαλισμό φτάνομε, προχωρώντας κλιμακωτά, στόν ύποκειμενικό ιδεαλισμό, καί πώς άπ' αυτόν περνάμε στόν Kant, ή, πώς από τό δογματισμό τό πνεύμα μας ώριμάζοντας περνάει στό σχετικισμό κι από κεί φτάνει στίς άκρότητες τής θεωρίας του «ώς εάν», παρακολουθούμε κατ' ουσίαν τήν πορεία του πνεύματός μας διά μέσου των αιώνων, άρα γνωρίζομε τόν έαυτό μας, πραγματοποιούμε τό σωκρατικό «γνώθι σαυτόν», πράγμα πού εΐναι άδιαφιλονίκητος σκοπός τής φιλοσοφίας. Έξάλλου ή χαρά πού προσφέρει καί ή γοητεία πού άσκει ή φιλοσοφία έγκειται καί σ' αυτό, ότι προβληματιζόμενος κανείς αισθάνεται τήν ανάγκη νά γνωρίσει καί του παρελθόντος τούς προβληματισμούς. Έτσι μεταλαμβάνει από τή σκέψη των αιώνων, παρακολουθεΐ τή διαλεκτική κίνηση του πνεύματος από τή μία ιδέα στην άλλη, καί διαπιστώνει ότι τελικά όλα τά ρεύματα καί οί θεωρίες έχουν μέσα τους πυρήνα αλήθειας, παρ' όλο πού φτάνουν συχνά σέ άκρότητες καί ύπερβολές.

Ός άτομο βέβαια κανένας μας δέν μπορεί νά αποφύγει μιά κάποια τοποθέτηση άπέναντι στα μεγάλα προβλήματα τής φιλοσοφίας, άλλως δέν μπορεί νά «σταθεΐ» στή ζωή, μένει χωρίς μεταφυσική στέγη. Η τοποθέτηση όμως αυτή πρέπει νά έρθει από μόνη της, άβίαστα, έπειτα από πολλή συναναστροφή μέ τά προβλήματα καί ώριμη σκέψη. Τό πρώτο εΐναι ή «είσαγωγή», ή μύηση στή φιλοσοφία καί τά προβλήματά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Becher Erich, Erkenntnistheorie, Lehrbuch der Philosophie II, Berlin 1925.
2. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Αί σύγχρονοι φιλοσοφικά κατευθύνσεις, Άθήναι 1973²

3. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, 'Απόψεις από την φιλοσοφίαν της εποχής μας, 'Αθήναι 1956.
4. Εὐαγγελίδης Μαργαρίτης, 'Ιστορία της θεωρίας της γνώσεως, 'Αθήναι 1885.
5. Θεοδωρακόπουλος 'Ιωάννης, Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία, Τόμος Γ': Γνωσιολογία, 'Αθήναι 1975.
6. Θεοδωρακόπουλος 'Ιωάννης, Τά σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, 'Αθήναι 1972.
7. Θεοδωρακόπουλος 'Ιωάννης, Φιλοσοφία καί Ζωή, 'Η φιλοσοφία τοῦ Καρτεσίου, 'Αθήναι 1967.
8. Θεοδωρίδης Χρήστος, Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία, 'Αθήνα 1955².
9. Meyer Hans, Systematische Philosophie I, Paderborn 1955.
10. Messer August, Einführung in die Erkenntnistheorie, Leipzig 1927.
11. Μπαγιόνας Αὔγουστος, 'Η φιλοσοφία στόν 17ο αἰώνα, 'Θεσ/νίκη 1973.
12. Παπανοῦτσος Εὐάγγελος, Γνωσιολογία, 'Αθήνα 1973³.
13. Τατάκης Βασίλειος, Σκέψη καί ἐλευθερία, 'Αθήνα 1975.

Γ' ΗΘΙΚΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Εισαγωγή: Φιλοσοφία καί φιλοσοφική 'Ηθική

Ἡ φιλοσοφία δέν καταγίνεται μέ ὀρισμένο εἶδος ἀντικειμένων, ἀλλά τό ἐρευνητικό της πεδίο εἶναι ἓνας ἀνοικτός χώρος προβλημάτων, πού ἀναφέρονται στό νόημα, τήν ἀξία καί τούς σκοπούς τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου στή σχέση του μέ τή φυσική καί ἱστορική πραγματικότητα. Ὁ φιλοσοφικός στοχασμός, ὅταν πραγματώνεται ὡς ἀναζήτηση τοῦ νοήματος μιᾶς μορφῆς τῆς συνειδήσεως ἢ μιᾶς μορφῆς σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τό πραγματικό, ἐξειδικεύεται, γίνεται Γνωσιολογία, Ἡθική, Αἰσθητική κ.ο.κ. Ὅπως ἡ Γνωσιολογία εἶναι θεωρητική κατανόηση τῆς γνώσεως (ἐξετάζει τή νόηση ὡς πρός τή σχέση πού ἔχει ἢ πρέπει νά ἔχει μέ τά ἀντικείμενα), ἡ Ἡθική ἐξετάζει τή βούληση καί τή συναφή πράξη ὡς πρός τή σχέση μέ

ἀντικείμενα ὅπου ἀναφέρονται. Ἡ Φιλοσοφία ὡς θεωρητική ἀνάλυση καί κατανόηση τῶν κινήτρων καί τῶν σκοπῶν τῆς πράξεως εἶναι λόγος «πρακτικός».

Ἡ Ἠθική ὡς φιλοσοφική ἐπιστήμη εἶναι θεωρητική θεμελίωση τῆς πράξεως, ἀσχολεῖται μέ τή διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν ἑαυτό του καί τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐνδιαφέρει κατὰ τοῦτο ἡ φιλοσοφική Ἠθική ἄμεσα τόν καθένα μας. Ἄν ἡ Φιλοσοφία εἶναι κατ' ἐξοχήν ἀνθρωπολογική ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφική Ἠθική, πού ἐπιδιώκει νά ὀρίσει τό ἠθικό νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τό κριτήριο τῆς ἠθικῆς πράξεως, εἶναι ἡ σημαντικότερη πραγμάτωσή της.

Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς

Ἄν καί ἡ φιλοσοφική Ἠθική δέν εἶναι μία, ἐφόσον ἀποτελεῖ εἰδική πραγμάτωση τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τήν κίνηση τῶν ἰδεῶν, εἶναι δυνατό νά καθορίσουμε τήν ἔννοιά της μέ ὀρισμένα στοιχεῖα της, πού τή διακρίνουν ἀκριβῶς ἀπό κάθε ἄλλη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καί τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου.

Τήν ἴδια τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφική Ἠθική, ὅπως ἡ Βιολογία, ὡς σύνολο βιολογικῶν φαινομένων πού ὑπάρχουν σέ ἀπαράβατους φυσικούς νόμους. Ἡ φιλοσοφική Ἠθική ἐπιδιώκει νά θεμελιώσει τήν πράξη τῆς ζωῆς πάνω σέ ἀξίες, τή συνδέει δηλ. μέ τή νόηση καί τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βούληση ἀκριβῶς ἐνεργεῖ ἐκεῖ ὅπου κάτι μπορεῖ νά γίνει ἔτσι ἢ διαφορετικά. Ὁ φυσικός νόμος ρυθμίζει πράγματα ἢ φαινόμενα καταναγκαστικά καί εἶναι ἐξω-ἠθικός. Μέ τόν ἠθικό νόμο, πού συνδέει τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ νέα διάσταση τῆς πραγματικότητας.

Ἐξάλλου τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφική Ἠθική ὅπως οἱ λεγόμενες Ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου (Ἱστορία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία). Οἱ ἐπιστήμες αὐτές ἔχουν συγκεκριμένα ἀντικείμενα, μελετοῦν δηλαδή τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ὡς γεγονός. Ἡ Φιλοσοφική Ἠθική

μελετᾶ τὴν πράξη ὡς πρὸς τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία της, ἀντικείμενό της δηλαδή εἶναι πάντα αἰτήματα ἢ ἀξίες ἢ ὁ βαθμὸς τῆς πραγματώσεώς τους.

Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ δὲν περιορίζει τίς ἀξίες καὶ τὰ αἰτήματά της:

α) στή θρησκευτικὴ συμπεριφορά· δηλαδή δὲν ἀντιγράφει τοὺς κανόνες μιᾶς ἐκκλησίας, ἀν καὶ μελετᾶ τὸ νόημα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς,

β) στή νομιμότητα· δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς νόμους ὁρισμένης κοινωνίας ἢ πολιτείας, ἀν καὶ καταγίνεται μὲ τίς ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὴ σημασία τῆς νομιμότητας,

γ) στὰ ἥθη καὶ ἔθιμα· ἀν καὶ ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ σχετίζεται μὲ τὰ ἥθη, ὅπου ὑπάρχει πλούσια κληρονομικὴ σοφία (τὴ σχέση ἄλλωστε δείχνει καὶ ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὅρου Ἠθικὴ: ἡ Ἠθικὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ, οἰκονομικὴ ζωὴ, ὅπως δείχνουν οἱ ὅροι ἀξία, χρηστός, χρέος κ.λπ.), δὲν ταυτίζει τὴν ἠθικότητα μὲ αὐτά.

Τὰ ἥθη ἀλλάζουν, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας ὡς αἶτημα τῆς Ἠθικῆς παραμένει. Ἐξάλλου ὑπάρχουν καὶ ἀνήθικα ἥθη. Ἡ Ἠθικὴ ἐξετάζει τὰ ἥθη ὡς πρὸς τὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ τους ἀξία, ὅχι ὡς γεγονότα, ὅπως τὰ ἐξετάζει π.χ. ἡ Κοινωνιολογία.

Τὴν ἠθικότητα, πού μπορεῖ καὶ ν' ἀνταποκρίνεται στὰ ἥθη ἐνός κοινωνικοῦ συνόλου, τὴ συνδέει πάντα ἡ Ἠθικὴ μὲ τὴ συνείδηση τοῦ ἀτόμου, μὲ τὴ νόηση, τὴν προαίρεση καὶ τὴν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ θρησκεία, ἡ κοινωνία, τὰ ἥθη ἐπιβάλλουν στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁρισμένη συμπεριφορά μὲ ἐντολές-κανόνες, νόμους, μὲ τὴ συνήθεια καὶ τὴ διδασχὴ. Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ, ὅπως στήν οὐσία της ὅλη ἡ φιλοσοφία, δὲν εἶναι κωδικοποιημένη ἐπιστῆμη ἢ ὁρισμένη μάθηση, πού σκοπεύει νὰ φρονηματίσει μὲ ἔτοιμα σχήματα κανόνων καὶ κριτήρια ἢ δογματικὲς θέσεις. Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ εἶναι θεωρητικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἠθικῆς ἐμπειρίας, μορφή τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς διάφορες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν κατὰ τὴν ἱστορικὴ της διαδρομὴ:

α) διαπιστώνει τό θεμελιακό ανθρώπινο αίτημα τής ήθικότης, δηλαδή τό γνώρισμα του ανθρώπου, ως λογικού καί βουλευτικού όντος, νά τείνει νά υπερβεί τή βιολογική του πραγματικότητα, θέτοντας ήθικούς κανόνες στή συμπεριφορά του,

β) συναρτά τήν ήθικότητα μέ τή βούληση του ανθρώπου, τή νόηση ή τό συναίσθημα, πού όμως σχετίζεται μέ τή νόηση καί τή βούληση,

γ) δείχνει στόν άνθρωπο τό νόημα καί τό μέγεθος τής έσωτερικής του αυτόνομίας, τή σημασία πού έχει γιά τή ζωή του νά κατευθύνει υπεύθυνα τίς πράξεις του μέ βάση σταθερές αρχές ή τή σημασία νά έρμηνεύει τά γεγονότα καί τίς εφαρμοσμένες γνώσεις ως πρός τήν ουσία της, δέν έχει σχέση μέ τήν 'Ηθική, είναι κατ' αρχήν ανεξάρτητη από ήθικά κίνητρα. Κίνητρό της είναι αυτή ή ίδια καί σκοπός ή λογική όρθότητα. Σήμερα όμως είναι φανερό ότι, εκτός από τά καθαρά Μαθηματικά, ή έπιστημονική δραστηριότητα έμπεριέχει όρισμένους σκοπούς, πού καθιστούν αναπόφευκτο γιά τόν άνθρωπο τόν ήθικό προβληματισμό ή ότι από τήν εφαρμογή τής έπιστήμης προκύπτουν ήθικά προβλήματα. Λογική όρθότητα καί όρθοφροσύνη δέν είναι ίδιες αξίες,

δ) τέλος καί στόν ήθικό άνθρωπο βοηθεϊ ή φιλοσοφική 'Ηθική, γιατί τόν καθιστά ικανό νά αποκτήσει περισσότερη σαφήνεια γιά τήν ουσία τής ήθικότητάς του, όπως τόν άνθρωπο πού έχει καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία δέν τόν κάνει βέβαια ή Αισθητική καλλιτέχνη, αλλά τόν βοηθεϊ στή σωστότερη απόδοση των έργων του.

Σύνοψη καί συμπέρασμα

'Η φιλοσοφική 'Ηθική είναι στήν ουσία αναγνώριση τής σημασίας τής προσπάθειας του ανθρώπου νά άγωνισθεϊ νά δημιουργήσει χαρακτήρα, προσωπικότητα καί νά αυτοπροσανατολίσει σταθερά τή ζωή του μέ προβλέψεις καί αποφάσεις έγκυρες. 'Η έννοια τής έσωτερικής καταφάσεως, ταυτόσημη μέ τήν έννοια τής ήθικής έλευθερίας, αποτελεί τόν πυρήνα τής φιλοσοφικής

Ἡ ἀνθρωπιὰ. Μαχάτμα Γκάντι (Φωτογραφία).

Ἠθικῆς. Ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας δέν εἶναι ἀφηρημένη: σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει νά εἶναι ἠθικός, γιατί τό αἶτημα τῆς ἠθικότητος εἶναι αἶτημα τῆς ἴδιας τῆς συνειδήσεώς του, ὅτι δηλαδή ἡ ἐκλογή ἢ ἡ πραγμάτωση τῆς ἠθικότητος δέν προέρχεται π.χ. ἀπό τό φόβο ἐνδεχομένης ποινῆς ἢ ἀντιδράσεως τῆς κοινῆς γνώμης κ.λπ.

2. ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Εἰσαγωγή: Ἄνθρωπος καί ἠθική συνείδηση

Στό «Συμπόσιο» ὁ Πλάτων ἐκφράζει συμβολικά, μέ ἓνα μῦθο, τήν ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ τά καλά, τή γνώση καί τήν ὁμορφιά, γιατί ὁ ἴδιος δέν τά ἔχει ἀπό τή γέννησή του: ὁ ἄνθρωπος εἶναι παιδί τοῦ Πόρου (τοῦ Θεοῦ τῆς ἀφθονίας καί σόφιας) καί τῆς Πενίας (ἐλλείψεως), ἓνα μεταξύ σ' αὐτά τά δύο. Ἔρχεται δηλαδή ἀτελής στόν κόσμο, ὅμως, ἐπειδὴ γνωρίζει τήν ἀτέλεια του, ἐπιθυμεῖ τό τέλειο.

Ὁ μύθος αὐτός εἶναι δυνατό νά μᾶς εἰσαγάγει καί στό νόημα τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι χρονικό ὄν, ἀτελές, ἀλλά καί ὄν συνειδητό («σκεπτόμενο καλάμι», ὅπως τόν χαρακτηρίζει ὁ Πασκάλ). ὄν τραγικό, πού γνωρίζει μόνο αὐτό τόν πρόσκαιρο χαρακτήρα τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί ξέρεי νά θυσιάζεται γιά ἰδέες, ὄχι μόνο γιά τό εἶδος του. ὄν πού δέ νιώθει μόνο τό φυσικό πόνο, ἀλλά καί τήν ἠθική ὀδύνη. Στόν ἄνθρωπο πολιτογραφοῦνται αἰτήματα ἠθικῆς τελειώσεως, χρέη, ἠθικές ἀξίες, ὁ ἠθικός ἀγώνας καί ἡ ἠθική πρόοδος. Στά τέλεια, ὑπερλογικά ὄντα, ὅπως καί στά ὄντα πού δέν ἔχουν λογική, τά θηρία, δέν ὑπάρχουν ἠθικά αἰτήματα. Τό ἀγαθό, λέει ὁ Πλάτων, δέν τό ἐπιθυμεῖ ὁ Θεός, γιατί τό ἔχει. Τά ζῶα ἐξάλλου, πού ἡ ζωή τους εἶναι ὀργανωμένη ἀπό τά ἐνστικτα, δέν κάνουν ἠθικές διακρίσεις, ὅπως εἶναι ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ ἀπό τό κακό, τοῦ ἀνώτερου ἀπό τό κατώτερο, ἀποκρίνονται μόνο σέ σηματοδοτικά ἐρεθίσματα ἢ ὑπακούουν στίς ὁρμές τους. Ἡ ἀνθρωπομορφική σκέψη, ὅπως ὑποστηρίχθηκε (Π. Γκρασέ), εἶναι ἐκείνη πού ἀποδίδει καί στά ζῶα ἠθική συμπεριφορά.

[Καί στήν προσαρμογή στό περιβάλλον, ὅπου ὑπάρχουν ὀρισμένα κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στά ζῶα, οἱ διαφορές εἶναι ἀξιοσημεῖωτες:

- α) ὁ ἄνθρωπος κατασκευάζει ἐργαλεῖα,
- β) τά ζῶα κατασκευάζουν φωλιές ἢ χρησιμοποιοῦν τά ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου,
- γ) ὁ ἄνθρωπος μιλά, τά ζῶα δέν ἔχουν γλώσσα – λόγο πού ἀνταλλάσσεται – πληροφοροῦν τό ἓνα τό ἄλλο,
- δ) τά ζῶα ζοῦν σέ κοινωνίες (μέλισσες), ὁ ἄνθρωπος, ὡς κοινωνικό ὄν, δημιουργεῖ κανόνες συμπεριφορᾶς. Τά ζῶα εἶναι ἱκανά νά ἐκπαιδευθοῦν, αὐτό ὅμως γίνεται ἀπό τόν ἄνθρωπο πού νιώθει καί τήν ἀνάγκη νά καλλιεργήσῃ ὁ ἴδιος τό πνεῦμα του μέ τήν παιδεία. Ὁ ἄνθρωπος – κι αὐτό ἀποτελεῖ κυρίως γνώρισμά του – εἶναι ἱκανός νά συμπεριφερθεῖ μέ ἀνιδιοτέλεια.]
- Ὁ καλλιτέχνης πού δημιουργεῖ καταστρατηγώντας καί τούς βιολογικούς κανόνες, ὁ πατριώτης πού θυσιάζεται γιά τήν πατρίδα, ὁ στοργικός πού ἀγαπᾷ δίχως συμφέρον, ὁ ἐρευνητής πού ἀναλώνει τή ζωή του σέ πειράματα ἀνεξάρτητα ἀπό ἐπιδιώ-

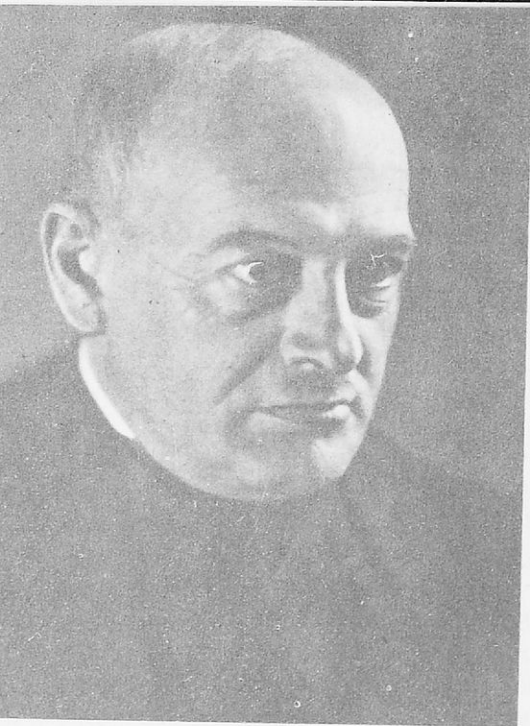
ξεις επιβραβεύσεως, δέν περιορίζονται στη βιολογική τους φύση, αλλά τήν υπερβαίνουν. Ἡ θεωρητική καί ἡ «ποιητική» διάσταση τοῦ ἀνθρώπου, κάνουν τό περιβάλλον «κόσμο» ὁ ἔσωτερικός ἀγώνας γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί ἡ «πρακτική» ἠθική του διάσταση μετατρέπουν τή ζωή σέ «βίον», μέ τήν ἀρχαία σημασία τοῦ ὅρου.

1. Ἀνθρωπος καί ψυχική ζωή

Ὡς ψυχολογικό ὑποκείμενο ὁ ἄνθρωπος εἶναι σειρά φαινομένων, τήν ὁποία χαρακτηρίζει ἡ *χρονικότητα*, ἡ σχετική δηλαδή διάρκεια, ἡ καταστάσεων, πού ἐκφράζονται ὡς πραγματικότητα «ἐν χρόνῳ», ὅπως ἡ ἐπιθυμία καί ἡ ὁρμή, ἡ *ἀτομικότητα* καί ὅπου ἰσχύει ὁ νόμος τῆς *αἰτιότητας*. Ἡ ψυχική δηλαδή ζωή εἶναι κίνηση ἀπό τή μιά κατάσταση στήν ἄλλη καί οἱ μεταβολές στόν ψυχικό μας κόσμο ἐξηγοῦνται ἀπό τά αἷτια πού προηγούνται χρονικά. Ἡ ψυχική ὅμως ζωή, ὡς σειρά πράξεων ἀνεξάρτητα ἀπό νοήματα ἡ ἀξίες, δέν εἶναι στόν ἄνθρωπο συνειδητή.

2. Ἡθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση

Ὁ ἄνθρωπος θέτει ἐρωτήματα ὅπως: Τί πρέπει νά κάνω(ἤ, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «πῶς πρέπει νά ζήσω»), τί πρέπει νά διαλέξω ἢ τί πρέπει νά ἀποφύγω, τί δέν ἔπρεπε νά κάνω ἢ ἔπρεπε νά κάνω καί δέν τό ἔκανα; Στίς περιπτώσεις αὐτές δέ ζεῖ ἀπλῶς καταστάσεις οὔτε ἐνεργεῖ συρρέοντας ἀπλῶς μέ τά ἐνεργήματα του. Ἄν μέ τό θεωρητικό του νοῦ ὁ ἄνθρωπος φτάνει στήν αὐτοεπίγνωση τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων πού ἀποτελοῦν τήν ψυχική του ζωή, σέ μιά δηλαδή ἀπαραίτητη γιά τή ζωή αὐτοσυνείδηση τῶν ψυχικῶν φαινομένων, μέ τήν ἠθική συνείδηση προχωρεῖ πέρα καί ἀπό αὐτή τή συνείδηση, πέρα ἀπό τή χρονική ἀκολουθία. Μέ τήν ἠθική συνείδηση θέτει στήν πράξη του συνειδητούς σκοπούς, ξεχωρίζει θετικές καί ἀρνητικές ἀξίες καί ἀναγνωρίζει ὡς δεσμευτικά ὀρισμένα ἠθικά αἰτήματα, δηλαδή στήν πράξη του προϋποθέτει τήν κρίση του καί τήν αὐτονομία

Max Cheler

τῆς βουλήσεώς του, ἢ ἐλέγχει τὴν πράξη του μέ τῇ νόησή του καί δέχεται τὴν εὐθύνη του γι' αὐτήν.

Οἱ ὅροι αὐτογνωσία, αὐτονομία - ἐλευθερία, αἴτημα, εὐθύνη, ἐκλογή κ.λπ. δέν ἀποδίδουν χρονικά ψυχικά φαινόμενα, ἀλλὰ ὄντολογικά συστατικά τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως· ἡ ἀνυπαρξία τους σημαίνει τὴν ἀνυπαρξία ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἠθική συνείδηση δέν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ χρόνο. Στά ἠθικά ἐξάλλου γεγονότα δέν ἰσχύει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας, ὅπως στά ψυχικά, ἀλλὰ αἰτήματα καί κριτήρια ἀξίας.

Ὁ Μ. Σέλερ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀξία, πού εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, δέν ἔχει

τίποτε τὸ κοινό μέ τὴν ψυχολογική μας κατάσταση, τά συναισθήματα καί τίς ἐπιθυμίες μας. «Δέν ὑπάρχει ψυχολογική διαίρεση ἀγαθῶν καί κακῶν συναισθημάτων». Ἡ διαίρεση στά συναισθήματα, ἂν γίνει μέ κριτήρια ἀξίας, δέν εἶναι ψυχολογική, ἀλλὰ ἠθική: ἔτσι, π.χ. κάνομε λόγο γιά «εὐγενική θλίψη» κ.λπ.

3. Καθῆκον καί ψυχικά γεγονότα

Τῇ ροϊκότητα τῆς ψυχικῆς ζωῆς μετατρέπει ἡ ἠθική συνείδηση σέ ποιότητα μέ τὸν ἀγῶνα τοῦ χρέους ἀπέναντι στά πάθη. Τὸ ἠθικό αἶτημα παρουσιάζεται στή συνείδηση ὡς καθῆκον καί τὸ ἠθικό κατόρθωμα, πού πραγματοποιεῖται μέ τὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, ἐμφανίζει συχνά τὸν ἄνθρωπο ἀντίθετο στίς προσωπικές του συνήθειες, στίς κλίσεις του, στά προσωπικά του συμφέροντα ἢ σέ ὠφελιμιστικές τάσεις καί σκοπούς. Πάθη, κλί-

σεις, τάσεις υπάρχουν στον άνθρωπο ως ψυχικά γεγονότα. 'Η ιδιαιτερότητα της ήθικης συνειδήσεως έγκειται στο ότι δεν εξισώνεται μέ τά γεγονότα, άλλ' αντιμετωπίζει αυτό πού πρέπει νά είναι ή νά γίνει.

"Ας πάρουμε ένα παράδειγμα: 'Ενώ κάθομαι καί απολαμβάνω τό θέαμα της θάλασσας, αντιλαμβάνομαι ότι ένα παιδί μέσα σ' αυτήν κινδυνεύει. Σπεύδω λοιπόν νά ριχτώ στή θάλασσα καί σώζω τό παιδί. 'Η ενέργειά μου επιβάλλεται ως καθήκον από τήν ήθική μου συνείδηση, πού πραγματώνει έτσι τήν αξία της αλληλοβοήθειας, καί μάλιστα ανεξάρτητα από οποιοδήποτε ωφελιμιστικό γιά μένα αποτέλεσμα. 'Ο σκοπός μου δηλαδή δεν είναι νά φανώ π.χ. ευχάριστος στους γονείς του παιδιού ή νά θεωρηθώ ήρωας. 'Η ικανοποίηση από τήν αποτελεσματικότητα της πράξεως μου φτάνει.

'Ο Κάντ θά έλεγε ότι μου φτάνει τό αίσθημα της τιμής. 'Ο Κάντ θεώρησε τό καθήκον είδος προσταγής, πού τή χαρακτήρισε ως *κατηγορική*, αίτημα δηλαδή πού είναι αυτοσκοπός, σέ αντιδιαστολή πρὸς τά υποθετικά αίτήματα, πού αναφέρονται σέ ωφέλιμες ενέργειες, μέσα γιά κάποιο σκοπό. 'Ο Κάντ επέμεινε ότι τό αγαθό, πού ως ήθικό γεγονός πραγματώνεται στήν ήθική πράξη, δεν είναι ωφελιμιστικός σκοπός ή ωφελιμιστικό αποτέλεσμα (ήδονή), αλλά μόνο ήθικό αξίωμα, πνευματική αρχή πού προσδιορίζει τή βούληση. 'Η ήθική πράξη είναι αποδέσμευση από τήν επίδραση τῶν ὁρμεμφύτων καί παθῶν, τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν καί ἀπό τήν προσδοκία ἀποτελεσμάτων ὠφελιμιστικῶν. Τά ὁρμέμφυτα, ειδικά, δεν ικανοποιούν τήν ψυχή, γιατί αλλάζουν συνεχῶς καί αφήνουν πάντα μεγαλύτερο κενό ἀπό αὐτό πού γεμίζουν. 'Ακόμη καί ή συμπόνια, στή σκέψη του Κάντ, καί ή συμπάθεια, ὅταν γεννιοῦνται μέσα μας ως συναισθήματα πρίν ἀπό τήν ιδέα του χρέους, πιέζουν τήν ψυχή τῶν πραγματικά ήθικῶν ἀνθρώπων.

Κριτική. Στόν Κάντ βέβαια πρόκειται γιά μιά αὐστηρή ήθική, ὅπου, ἐφόσον ή ἐκτέλεση του καθήκοντος γίνεται ἀπό σεβασμό πρὸς τό καθήκον, τό καθήκον είναι τελικά αίτία καί σκοπός της πράξεως. 'Η καντιανή ήθική είναι ήθική της μορφής. Λείπουν ἐδῶ

τά συστατικά (ύλικά) τῶν ἀξιῶν πού καθορίζουν τήν πράξη. Ὁ Κάντ ἐνδιαφέρεται γιά τήν καλοπροαίρετη πράξη ὄχι καί γιά τήν ἀγαθή ἀποτελεσματική πράξη. Μιά πράξη βέβαια δέν πρέπει νά κρίνεται οὔτε μόνο ἀπό τά ἀποτελέσματα, γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σ' ἕνα εὐδαιμονισμό, οὔτε μόνο ἀπό τά ἀγαθά ἐλατήριά της (πρόθεση καί ἀρχές), γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σέ μία ἠθική τῆς μορφῆς. Ἡ ἠθική πράξη πρέπει νά κρίνεται καί ἀπό τά δυό μαζί.

Ὁ Κάντ ἐν τούτοις, ἐμπνευσμένος ἀπό τό ἀνθρωπιστικό πνεῦμα τοῦ 18ου αἰῶνα, θέλησε μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς σκέψης νά στηρίξει τόν ἄνθρωπο ὡς μέτρο τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείοντας τήν ἑτερονομία ἢ σχετικότητα τῶν ἀρχῶν ἔξω ἀπό τό ἠθικό πρόσωπο.

4. Καθήκον καί ἀνάγκες. Διάκριση καθηκόντων

Ὡς βιολογικά, ψυχολογικά καί ἠθικά ὄντα μᾶς χαρακτηρίζουν ἀνάγκες καί ὑποχρεώσεις. Ἡ ἱκανοποίηση βέβαια τῶν βασικῶν ἀναγκῶν μας, ὅπως ἡ αὐτοσυντήρηση, εἶναι προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτέλεση ἀνώτερων σκοπῶν. Ὅπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά: «καί ὁ φακίρης χρειάζεται λίγο ρύζι καί ὁ ἅγιος λίγο μέλι ἄγριο γιά νά ὑπηρετήσουν τοὺς ἀνώτερους σκοπούς τους». Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔδειξε ὅτι οἱ ἀνικανοποίητες ἀνάγκες τῆς ζωῆς εἶναι μεγάλοι πειρασμοί, πού πιέζουν καί ἀναγκάζουν τόν ἄνθρωπο νά παραβιάζει τά χρέη του.

Ἡ ἠθική συνείδηση ἐκδηλώνεται μέ τή διάκριση ἀναγκῶν καί καθηκόντων. Πολλές φορές ἐξάλλου κατώτερα καθήκοντα καί ἔργα δημιουργοῦν ἀντίξοο κλίμα στήν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς ζωῆς, καί τό ἠθικό πρόσωπο ἐμποδίζεται νά ἀνταποκριθεῖ στοὺς εὐγενέστερους σκοπούς του. Οἱ συνθηκες τῆς σημερινῆς ἰδίως ζωῆς, ἡ σύγχυση σκοπῶν καί μέσων στόν τεχνικό μας πολιτισμό, ἡ κόπωση ἀπό τά καθημερινὰ ἐπαγγελματικά καθήκοντα, ἡ ἔλλειψη χρόνου καί τό καθημερινό ἄγχος καταδυναστεύουν τό πρόσωπο καί φαίνεται νά παραγκωνίζονται οἱ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Ἡθικός εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού δέν ἀφήνεται νά ἀπορροφηθεῖ ἀπό τίς καθημερινές ὑποχρεώσεις, πού δέν μετρά τῇ ζωῇ του μόνο μέ τό κριτήριο τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητος, ἀλλ' ἐπιμένει στήν καλ-

λιέργεια του ήθους του. Ο προσανατολισμός αυτός είναι και η ήθική του έκλογη.

5. Έκλογη και ευθύνη

Στήν ήθική διαγωγή ή προτίμηση, αν πρόκειται για καθήκοντα, εκδηλώνεται ως έκλογη του ανώτερου έναντι των κατωτέρων, αν πρόκειται για αξίες, ως έκλογη αξιών με μεγαλύτερο βαθμό επιτακτικότητας ή αξιών με μεγαλύτερο ιεραρχικό ύψος. Η έκλογη της πράξεως είναι αξίωμα ήθικό ή γεγονός που χαρακτηρίζει την ατομική ήθική μας συνειδηση. Διαφορετική είναι η έκλογη που κάνουμε ως ψυχολογικά υποκείμενα με τάσεις, κλίσεις κ.λπ. Η ήθική έκλογη συνδέεται με διλήμματα, με έναντιώσεις των αντικειμένων της έκλογης ή και με σύγκρουση με τις προτιμήσεις και τις ροπές μας. Στήν ήθική δηλαδή έκλογη ο άνθρωπος φανερώνεται ολόκληρος, ενώ στις προτιμήσεις του αποκαλύπτεται ένα μέρος του. Έξάλλου οι προτιμήσεις και οι επιθυμίες μας δε συνεπάγονται ευθύνη (προτιμῶ π.χ. τό γαλάζιο από τό πράσινο, διαλέγω τό βουνό από τή θάλασσα γιά παραθερισμό). Έπειδή κάθε πράξη είναι όριστική και ανεπανάληπτη, η έκλογη και η ευθύνη της πράξεως έχουν μεγάλη σημασία γιά τόν άνθρωπο. Μέ τήν έκλογη και τήν ευθύνη του ο άνθρωπος τοποθετεί ο ίδιος τόν έαυτό του ολόκληρο απέναντι σέ κάτι ή δημιουργεί κάτι. Έκλογη και ευθύνη φανερώνουν τή συνεργασία της ήθικης νοήσεως και της ήθικης βουλήσεως. Οί πράξεις μας, σύμφωνα μέ τόν Κάντ, είναι αναγκαίες ως αποτέλεσμα του έμπειρικού μας χαρακτήρα, ελεύθερες ως αποτέλεσμα του φρονήματός μας. Τό φρόνημα, ο νοητός μας χαρακτήρας μάς κάνει και υπεύθυνους γι' αυτές.

Άρετή - αγαθό - ήδονή - ευτυχία

Η άρετή, πού φανερώνεται μέ τις πράξεις, σχετίζεται άρρηκτα μ' αυτόν πού τις έπιτελεϊ. Χαρακτηριστικό του ήθικού έργου είναι ότι παραπέμπει άμεσα σ' αυτόν πού τό έπραξε, ενώ δε συμβαίνει τό ίδιο μέ τό καλλιτεχνικό έργο, τό όποιο ως πρός τήν

αισθητική του αξία και αποτίμηση έχει αυτονομία σε σχέση με τό δημιουργό του.

Ἡ ἀρετή συνδέεται μέ τήν ἔννοια τοῦ μέτρου καί τῆς τάξεως μέσα μας· σύμφωνα μέ μιὰ ἀπό τίς φιλοσοφικές θεωρήσεις της, ἀρετή εἶναι ἡ τάξη πού ἐπιβάλλεται στίς ὁρέξεις καί στίς ἐπιθυμίες μας.

Ἡ ἀρετή ὡς ἀγαθό τῆς ζωῆς εἶναι ὅρος σχετικός: τό περιεχόμενο του ἀλλάζει μέ τόν προσανατολισμό καί τό πνευματικό κλίμα μιᾶς ἐποχῆς. Ἔτσι π.χ. ὁ Πλάτων διέκρινε 4 βασικές ἀρετές: ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, σοφία (ἢ φρόνηση), ὁ χριστιανισμός θεώρησε ὑπέρτατη ἀρετή τήν ἀγάπη, ὁ Μεσσαίωνας τήν ἀγνότητα· στήν ἐποχή μας ἀπό ὀρισμένους φιλοσόφους θεωρεῖται βασική ἀρετή ἡ ἐπικοινωνία (χριστιανικός ὑπαρξισμός, Μποῦμπερ, Λεβίνας).

Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ προθυμία, ἡ ἀφοσίωση, ἡ ἐμπιστοσύνη κ.λπ. εἶναι ὅψεις τῆς ἀρετῆς, κι αὐτές πάλι εἶναι ἀγαθά πού ἔχουν ποικίλες ἀξίες (ἠθικές, βιολογικές, κοινωνικές).

Ἐξάλλου ἡ ἀρετή, ὅπως δείχνει ἡ ἱστορία τῆς Ἠθικῆς, συναρτήθηκε μέ τήν εὐτυχία ἢ διακρίθηκε ἀπό αὐτήν ποικιλότροπα.

Ἀπό τοὺς Σωκρατικούς π.χ. ὁ Ἀρίστιππος θεώρησε τήν ἡδονή ὡς περιεχόμενο τοῦ ἀγαθοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀντισθένης ταύτιζε τήν ἐγκράτεια μέ τήν ἀρετή. Στόν Πλάτωνα τό ἀγαθό διδάσκεται γιά χάρη τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἀρετή ἐπιδιώκεται γι' αὐτήν τήν ἴδια ὄχι γιά τ' ἀποτελέσματά της. Τό ἀγαθό δέν εἶναι αὐτό πού φαίνεται τέτοιο· ὅ,τι ἐπιδιώκει κάθε ψυχή, ὁ σκοπός ὅλων τῶν ἐνεργειῶν της, τό Ἀγαθό, εἶναι Ἰδέα, ἰδανικό ἀπρόσωπο. Αὐτή ἡ ἰδέα διαφοροποιεῖται σέ δικαιοσύνη κ.λπ. Τά διάφορα δηλαδή ἀγαθά εἶναι παραδείγματα, πραγματώσεις αὐτῆς τῆς ἰδέας.

Ἀλλοτε ζητήθηκε ἡ ἀρετή ὄχι γι' αὐτήν τήν ἴδια, ἀλλά γιά χάρη τῆς εὐδαιμονίας (π.χ. Στωικισμός). Σ' ἄλλη περίπτωση ἡ ἴδια ἡ ἐνάρετη ζωή θεωρήθηκε ὅτι εἶναι γιά κείνον πού τή ζεῖ, ἀφοῦ τή διάλεξε, μιὰ εὐτυχισμένη ζωή (Ἀριστοτέλης). Ὁ χριστιανισμός θεώρησε τήν ἀρετή ὡς σκοπό τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρετή ὡς ἀνώτατο ἀγαθό, σκοπός τῆς ζωῆς καί αἰτία τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καί τό ἰδανικό τοῦ Κάντ. Τό ἀγαθό ἐδῶ εἶναι πρωταρχικό ἐνέργημα τῆς

ἠθικῆς βουλήσεως. Ἀγαθὸ εἶναι ἡ βούληση νά συμφωνεῖ μέ τόν ἠθικό νόμο. Ἡθικός δέν εἶναι ὁ εὐτυχισμένος, ἀλλ' αὐτός πού ἀξίζει νά εἶναι εὐτυχισμένος. Εὐτυχία καί ἡδονή, καθαυτές, ἀποκλείονται ἀπό τίς ἠθικές ἀξίες τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀρετή ταυτίστηκε μέ τήν ἡδονή, τό συμφέρον ἢ τό ὠφέλιμο καί στούς νεώτερους χρόνους (π.χ. νεώτερος ὠφελισμός). Τόν 18ο αἰ. ὁ Ἕλληνας Μπένθαμ (1748-1832) διατύπωσε μιὰ θεωρία «ἀριθμητικῆς τῶν ἐπιθυμιῶν»: ὁ ἔντιμος πρὶν νά ἐνεργήσῃ μετὰ τό συμφέρον του, τήν ποσότητα εὐτυχίας πού θά τοῦ δώσῃ ἡ πράξη του. Ἀγαθὸ κατὰ τὴ θεωρία αὕτη εἶναι ὅ,τι μεγαλύνει τήν εὐτυχία, κακὸ ὅ,τι τήν ἐλαττώνει. Καθῆκον εἶναι τό συμφέρον. Ἡ ἐπιδίωξη μάλιστα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος συντελεῖ καί στήν προαγωγή τοῦ ἀτομικοῦ. Ὁ Μπένθαμ, πού ἦταν ποινικολόγος κι ἐζησε σέ ἐποχὴ ἐμπορικῆς ἀκμῆς, πρότεινε γιά τήν ἀποφυγὴ τῶν συγκρούσεων τῶν συμφερόντων ἓνα σύστημα τιμωριῶν καί ἀμοιβῶν.

Κριτική. Ἡδονισμός καί κοινωνικός εὐδαιμονισμός συνδυάζονται σ' αὕτη τήν τελευταία θεωρία· ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τόν βλέπει ἡ θεωρία, εἶναι βιολογικό-ψυχολογικό ὄν. Αὕτη τὴ σύζευξη ἡδονῆς καί εὐτυχίας εἶναι εὐκόλο νά τήν ἀμφισβητήσῃ κανεὶς μέ τό παράδειγμα τῶν ἀνθρώπων πού καταφεύγουν στίς ἡδονές ἀπό ἀπελπισία ἢ μέ τίς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἱκανοποίηση ἀπό τήν ἡδονή, γεγονός τῆς στιγμῆς, δέ φέρνει εὐτυχία, ἀλλὰ κορεσμό καί ἀπογοήτευση. Ὅσο γιά τὴ θεωρία τῶν ποινῶν, ἐφόσον ἐδῶ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τοῦ συμφέροντος, εὐκόλο εἶναι νά ἀπορεῖ κανεὶς τί θά γίνῃ μέ τόν ἐπιτήδειο πού, ἐνῶ ἔχει ἀδικήσῃ, ξεφεύγει τήν ποινὴν, φυσικά ἀπό συμφέρον. Τὰ συμφέροντα, ὅπως καί τὰ φυσικά αἰσθήματα, εἶναι ὑποκειμενικά, μεταβλητά, δέν μποροῦν νά στηρίζουν τήν ἠθική ὡς ρυθμιστικὰ κριτήρια συμπεριφορᾶς. Εἰδικὰ τήν ἠθική τοῦ συμφέροντος ἔκρινε αὐστηρά ὁ Πλάτων, στὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς «Πολιτείας» του.

3. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Εισαγωγή

Στά προηγούμενα μās δόθηκαν εύκαιρίες νά αναφερθοῦμε στήν ἠθική νόηση καί στήν ἠθική βούληση ὡς πηγές τοῦ ἠθικοῦ κατορθώματος καί νά συζητήσουμε τήν περίπτωση συνδέσεως τῆς παραγωγῆς τοῦ ἠθικοῦ ἔργου μέ τό συναίσθημα, τό συμφέρον κ.λπ. Στό κεφάλαιο αὐτό θά ἔχουμε ὑπόψη βασικές θέσεις πού διατυπώθηκαν ἤδη· μιά γενική παρατήρηση θά μās εἰσαγάγει στήν εἰδικότερη τῶν παραγόντων τῆς ἠθικῆς συμπεριφορās:

Ἡ λογοκρατική γενικά ἠθική ἀντιμετωπίζει τήν ἠθική ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπό κλίσεις, συναισθήματα κ.λπ. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια θεώρηση τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἡ ἐπιτέλεση τοῦ χρέους ἢ καθήκοντος δέ γίνεται π.χ. ἀπό εὐχαρίστηση, ἀλλ' ἐπειδή πρέπει νά γίνει. Ὅπως ὅμως ὑπάρχει ἡ θεωρία πού συνδέει τήν ἠθική συνείδηση μέ τό ἔνστικτο, τήν ἐξέλιξη π.χ. τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστίκτου, τοῦ ὁποίου συστατικά εἶναι ἡ ἀγάπη καί ἡ συμπάθεια (Δαρβίνος), ἔτσι ὑπάρχουν καί θεωρίες πού στηρίζουν τήν ἠθική συνείδηση σέ ὁρισμένα συναισθήματα (συμπόνια, φόβο κ.λπ.), τά ὁποία σύμφωνα μέ αὐτές κινοῦν τή βούληση ἀνεξάρτητα ἢ ἀντίθετα ἀπό τή λογική μας.

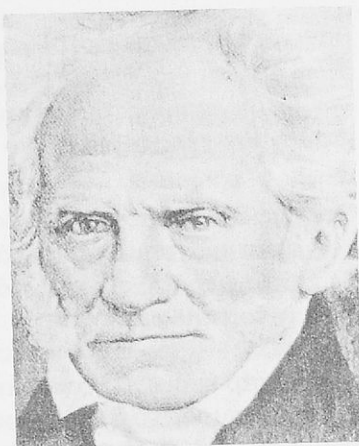
Α. Ἡθικές τοῦ συναισθήματος

Ἐκτός ἀπό τή βιολογική θεωρία τοῦ Δαρβίνου, μέ τό συναίσθημα συνδέει τήν ἠθική συνείδηση ἡ ψυχολογική τῆς θεώρηση.

Ὁ Τζ. Στ. Μίλλ (1806-1873), πού διατύπωσε τή θεωρία τοῦ ὠφελισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὕψιστος σκοπός τῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ εὐτυχία, θεώρησε ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ καθήκοντος προήλθε ἀπό τό συναίσθημα τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας καί ὅτι ἡ ἠθική συνείδηση λειτουργεῖ βασικά ὡς ἀποδοκιμασία ἢ ἀποτροπή μιάς πράξεως.

Ὁ Ἄλ. Μπαῖν ὑποστήριξε ὅτι στό φόβο καί στή μίμηση τοῦ τύπου τῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας ὀφείλεται ἡ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ὁ Σοπενχάουερ ἐξάλλου, πού στέκεται γενικά ἀπαισιόδοξα ἀπέναντι στή ζωή, διατύπωσε, σέ ἀντίθεση μέ τήν τυπική ἠθική τοῦ Κάντ, μιά ἠθική τοῦ συναισθήματος, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά ἄτομα, φαινομενικές ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀλογης θελήσεως τῆς ζωῆς, ἀκατάλυτης ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, βρίσκουν στή συμπόνια καταφύγιο· ἡ συμπόνια, ἀνεξάρτητα ἀπό τή λογική μας, κινεῖ τή βούληση καί αὐτή ἐνώνει ὅλα τά ὄντα.

Arthur Schopenhauer (1788-1860).

Στή συμπάθεια στήριξε τήν ἠθική ὁ Ἄνταμ Σμίθ: ὁ ἀλτρουισμός παράγεται ἀπό τό ἔμφυτο στούς ἀνθρώπους κοινωνικό συναίσθημα.

Ὁ Σίλλερ, πού θαύμαζε τόν Κάντ, παρά τίς κάποιες ἐπιφυλάξεις του γιά τήν αὐστηρότητα τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσόφου, διατύπωσε μιά θεωρία συνδέσεως τοῦ συναισθήματος μέ τό νοῦ (χρέος): μέ τήν ἔφεση ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνει «τῇ φυσικῇ ἀνάγκη σέ πνευματική ἀναγκαιότητα».

Ὁ Guyau (1854-1888) ὑποστήριξε ὅτι φυσικά αἰσθήματα, ὄχι κανόνες, εἶναι οἱ δημιουργοί τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ἡ ἴδια ἡ ζωή «εἶναι ρυθμιστική ἀρχή τῆς ἠθικῆς μας». Ἡ ζωή εἶναι φυσικά γενναϊόδωρη, ἀλτρουιστική. Ἡ ζωντάνια μας καί ἡ αὐθορμησία μας, ἡ ζωή «ἡ ὅσο τό δυνατόν πιό ἐντονη καί πιό πλατιά», εἶναι πηγή τῆς ἠθικότητας. Ἐγωισμός εἶναι στέρξη τῆς ζωτικότητας· ὁ βίαιος, πού πνίγει μέσα του τά συμπαθητικά του στοιχεῖα, ἀποκτηνώνοντας τούς ἄλλους ἀποκτηνώνει τόν ἑαυτό του.

Ὁ Μπερξόν στό ἔργο του «Δυό πηγές τῆς ἠθικῆς καί τῆς θρησκείας» διέκρινε δύο εἴδη ἠθικῆς: τήν κοινή ἠθική, κλειστό σύστημα ὑποχρεώσεων, συμβατισμοῦ, συνήθειας καί καταναγκασμοῦ, μέ προέλευση κοινωνική, καί τήν ἀνοικτή ἠθική, ὅπου ὄχι ἡ διάνοια ἀλλ' ἡ συγκίνηση εἶναι δημιουργική πηγή. Ὁ ἐν-

θουσιασμός είναι προτρεπτικό συναίσθημα, ξυπνά συνειδήσεις. Έδω ανήκουν οι ήρωες της ήθικης και οι άγιοι, που σπάζουν το κλειστό σύστημα, τό συμβατισμό της συλλογικής ήθικης και δημιουργούν νέες αξίες.

Κριτική. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο κόσμος του συναισθήματος είναι μία σημαντική διάσταση της ανθρώπινης ψυχής. Τα βιώματά μας είναι «πρωταρχή κάθε πραγματικότητας», «ή θέρμη του συναισθήματος, τό πλήρωμα και ο πλούτος της εννοράσεως» (Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος) είναι πηγή πολλών ενεργειών μας, κυρίως της καλλιτεχνικής. Οι κλίσεις μας εξάλλου, ο ένθουσιασμός, τό ενδιαφέρον – κι αυτό είναι βεβαιότητα της παιδαγωγικής – δεν μπορεί νά μή λαμβάνονται υπόψη, συχνά περισσότερο από τίς έπιταγές του στεγνού «πρέπει» της λογικής. Ο ίδιος άλλωστε ο Κάντ έγραψε: «ό,τι δεν κάνει κανείς μέ χαρά, αλλά μόνο σάν άγγαρεία, δεν έχει καμμία έσωτερική ήθική αξία γιά εκείνον που ύπακούει έτσι στο χρέος του». Γενικά όμως ή 'Ηθική δεν είναι δυνατό νά στηριχθεί στο συναίσθημα, δηλαδή σέ κάτι ύποκειμενικό, μεταβλητό, σέ γεγονότα κι όχι σταθερές άρχές. Άν δεχτούμε ως πηγή της 'Ηθικής τά αισθήματα, τότε τί γίνεται όχι μέ τήν αγάπη ή τή συμπόνια, αλλά μέ τό μίσος ή τή σκληρότητα, τήν άρνηση του οίκτου (Νίτσε), τή φιλαυτία, που είναι επίσης φυσικές πηγές της συμπεριφοράς μας; Τά φυσικά μας αισθήματα μπορεί νά 'ναι τόσο πηγές της ήθικης όσο και της αντίθετης στήν ήθική διαγωγής. Άν ο άλτρουισμός είναι φυσική στάση, φυσικός είναι και ο έγωισμός. Άν πάλι πούμε ότι ή ζωική όρμη θεμελιώνει τίς αξίες, τότε γιατί νά μή συμφωνήσουμε και μέ τήν όρμη π.χ. του Νίτσε γιά δύναμη και κυριαρχία;

Τό πρόβλημα στίς 'Ηθικές του συναισθήματος είναι ότι δεν μπορούν νά γίνουν οίκουμενικές, γιατί στηρίζονται σέ κάτι ύποκειμενικό. Μιά θεωρία, που άπαλλάσσει τό συναίσθημα από τόν ύποκειμενισμό και είναι ταυτόχρονα αντίθετη στον όρθολογισμό, διατυπώθηκε από τό φαινομενολόγο Μάξ Σέλερ (1877-1928). Ο Σέλερ, θεμελιωτής της αξιολογίας, της κατά περιεχόμενο αντίληψης της 'Ηθικής, μέ τήν όποία έναντιώθηκε στήν τυπολογική ήθική του Κάντ, διαχωρίζει τό καθαρό συναίσθημα,

ὄργανο τῆς ἠθικῆς ἀξιολογήσεως, ἀπό τίς ἀπλές συναισθηματικές καταστάσεις, πού δέν ἔχουν ἀναφορικότητα. Ἡ συναισθηματική ἐνόραση, δίχως τήν παρεμβολή τῆς λογικῆς, μᾶς ἀποκαλύπτει ἱεραρχημένο τόν κόσμον τῶν ἀξιών: οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκες ποιότητες, οὐσίες ἀμετάβλητες (εὐάρεστο-δυσάρεστο, ἀγαθό - κακό, ἅγιο - βέβηλο). Ἡ ἠθική συνείδηση σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή αὐτονομεῖται, γιατί:

α) ἔχει τό σκοπό μέσα της,

β) δέν κατευθύνεται σέ ἐξωτερικά ἀγαθά. Ὁ ἐμπειρισμός ἀπορρίπτεται, ἐφόσον τό ἀγαθό δέ δίνεται ἀπό τήν πείρα. Ὁ ὑποκειμενισμός καί ἡ σχετικότητα τῶν ἀξιών ἀποκλείονται, ἐπειδή οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκες καί ἀπόλυτες. Ἄν ἀλλάζουν τά ἀγαθά καί οἱ πράξεις, πού φέρουν τίς ἀξίες, αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἀλλάζουν οἱ ἀξίες. Τό ἴδιο συμβαίνει, ἂν ἀλλάζουν οἱ κανόνες τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Τό οἰκουμενικό ἐξάλλου κύρος τῶν ἀξιών δέν πρέπει νά σχετίζεται μέ τήν ἀντικειμενικότητά τους· οἱ ἀξίες εἶναι ἀντικείμενα, ἐνῶ τό ὕλικό στοιχεῖο τους καί τά κριτήρια εἶναι μεταβλητά (ἠθικές θεωρίες, θεσμοί, ἥθη, ἠθικότητα).

Β. Ἡθική νόηση καί ἠθική βούληση

1. Γενική θεώρηση

Τά συναισθήματά μας, ὡς φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, χρειάζονται ἐρμηνεῖα, ὄχι ἀπλῶς περιγραφή τοῦ περιεχομένου τους (πράγμα πού διδάσκει ὁ ψυχολογισμός). Ἡ διάκριση σέ συναισθήματα καλὰ ἢ ὄχι δέν εἶναι ψυχολογική, ἀλλά ἠθική. Αὐτή τή διάκριση « ἂν δέν περιοριστοῦμε στήν εἰδική ἐρμηνεῖα τοῦ Σέλερ, ὅπου γενικά πρόκειται γιά ἀφηρημένη θεώρηση – τήν κάνει ἡ ἠθική μας νόηση. Οἱ φιλόσοφοι βέβαια συχνά ἀρνήθηκαν τή σημασία τῆς νοήσεως, ἀλλά καί τοῦτο δέν μπόρεσαν νά τό ὑποστηρίξουν, παρά μέ ἐπιχειρήματα τοῦ νοῦ (ἡ περίπτωση τοῦ Μπερξόν εἶναι χαρακτηριστική). Κρίνομε ἔτσι ἢ διακρίνομε πότε ἡ ἀγάπη εἶναι ἀγαθό (ἀρετή), πότε κακό (πάθος), πότε ὁ οἶκος εἶναι θετικός (συμπάθεια), πότε ἠθικά ἀρνητικός (περιφρόνηση). Μέ τό νοητό μας χαρακτήρα, ἐξάλλου, συνδέονται ἡ ἠθική ἐκλογή καί ἡ εὐθύνη.

Ἡ ἠθικὴ νόηση δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ προστάξει τὰ συναισθη-
ματὰ μας νὰ ὑπάρχουν μέσα μας μόνο ὡς χρέη. Τὰ συναισθη-
ματὰ μας δὲν εἶναι προϊόντα τοῦ λογικοῦ. Ἐκτός αὐτοῦ ὁ Λό-
γος - νοῦς εἶναι τυπικὴ (εἰδολογικὴ) ἀρχὴ καὶ χρειάζεται νὰ
προσδιοριστῇ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀξιών ποὺ ἀναγνωρίζει, γιὰ νὰ
ἐρμηνευθεῖ τὸ ὅτι κινεῖ τὴ θέληση, ἡ ὁποία ἀναγκαστικά προσδι-
ορίζεται καὶ ἀπὸ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα, πάθη, κλίσεις κ.λπ. Ἡ θε-
ωρητικὴ ἐξάλλου ἐπιδοκιμασίᾳ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ
ἠθικὸ κατόρθωμα· ἀπαιτεῖται ἡ συνεργασία τῆς γνώσεως μετὰ τὴ
βούληση, ἡ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, ἡ βουλευτικὴ ὁρεξὴ ἢ προ-
αίρεση, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης.

Εἶναι σ' ὅλους φανερό ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζουμε λογικά τὸ
ὀρθὸ γιὰ νὰ τὸ πραγματοποιήσουμε. Ὁ ἄβουλος π.χ. μπορεῖ νὰ
γνωρίζει ὅτι μιὰ ροπή του δὲν εἶναι ὀρθή, καὶ ὅμως δὲν καταφέρ-
νει νὰ τὴν ὑπερνικήσει. Ἡ λογικὴ, σύμφωνα μετὰ τὴ διάκριση τοῦ
Σοπενχάουερ, μᾶς προστάζει, καὶ ἡ προσταγὴ τῆς ἐκφράζεται ὡς
ἀνάγκη νά, - ἡ ἠθικὴ βούληση μᾶς λέει: *ὀφείλεις νά* -.

Ἀπὸ παλαιὰ διατυπωμένη εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ πράξη μας εἶναι
ἀξιόλογη ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς ἐπιτελέσεώς της, ἐνῶ ὡς πρὸς
τὸ περιεχόμενό της εἶναι ἀδιάφορη, μετὰ ἄλλα λόγια ὅτι δὲν ἀρκεῖ
ἡ διαγωγή νὰ εἶναι ἐνάρετη, ἀλλὰ πρέπει καὶ ἡ θέληση νὰ εἶναι
ἀγαθὴ.

Ὁ ἠθικός κανόνας, ἡ προαίρεση, εἶναι τὸ ἓνα τμῆμα τῆς ἠθι-
κῆς συμπεριφορᾶς· τὸ ἄλλο εἶναι ἡ πράξη καὶ τὸ περιεχόμενό
της. Τὸ τέλειο ἠθικὸ κατόρθωμα εἶναι ἡ καλοπροαίρετη καὶ ἀπο-
τελεσματικὴ ἠθικὴ πράξη. Ἡ Ψυχολογία ἄλλωστε σήμερα παρα-
δέχεται ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ προαίρεση γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἴδια ἡ
βουλευτικὴ πράξη, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ νέα ἐνέργεια τοῦ Ἐγώ,
ποὺ νὰ ὀδηγήσει ὀριστικά στὴν πράξη. Ἔτσι καὶ γιὰ τὴν Ἠθικὴ,
γιὰ νὰ τὸ ποῦμε σχηματικά, ἡ κρίση, ἡ λειτουργία τῆς ἠθικῆς
νοήσεως, εἶναι στάδιο τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅπως στάδια εἶ-
ναι ἡ θέληση καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη. Στὰ στάδια αὐτὰ ἔχομε πάντα
ἀναφορὰ δὲ ἀξίες.

Ἐξάλλου ὅπως δὲν ἀρκεῖ ἡ νόηση γενικά δίχως τὴ βούληση,
ἡ βούληση δίχως τὴ νόηση καὶ τὴν ἀναφορὰ τῆς σὲ ἀξίες μετὰ
συγκεκριμένο περιεχόμενο δὲν εἶναι παρὰ ἐπιθυμία, τὸ πλατω-

νικό «ἐπιθυμητικόν», δηλαδή ἐμπειρική συνείδηση. Τέτοια θέληση εἶναι π.χ. ἡ θέληση γιά κυριαρχία καί δύναμη, πού προτείνει ὁ Νίτσε. Σέ μιά τέτοια περίπτωση ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ λογίζεται ὡς ἐκτιμητής τῶν ἀξιών, κατά βάση εἶναι ἐπιθυμητής μόνο τῆς δυνάμεως, ἀρνητής τῶν ἀξιών.

Θά ἀναφέρουμε τώρα ἐνδεικτικά ὀρισμένες φιλοσοφικές θεωρίες σχετικά μέ τό θέμα μας καί θά ἐπιμείνουμε στήν ἀποψη τοῦ Κάντ.

2. Ἠθική νόηση καί ἠθική βούληση στίς φιλοσοφικές θεωρίες

α) Τό πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς τό ἔθεσε ὁ **Σωκράτης**, ἐπιδί-
σκοντας μιά θεωρία πέρα ἀπό τή σχετικοκρατική ἀντίληψη τῆς
Σοφιστικῆς (σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό ἀγαθό δέν εἶναι ἀντικει-
μενικό ἀλλ' ὑποκειμενικό). Θεμέλιο τῆς Ἠθικῆς στήν αἰσιόδοξη
σωκρατική θεώρηση εἶναι ἡ λογική. Κακία εἶναι ἡ ἀμάθεια, ἀρετή
ἡ γνώση: ἔτσι συνοψίζεται ἡ σωκρατική διδασκαλία, πού ἐπηρε-
ασε πολύ τόν ἠθικό φιλοσοφικό στοχασμό, ὅπως δείχνει ἡ Ἱστο-
ρία τῆς Φιλοσοφίας (π.χ. Πλάτων, Στοά, Καρτέσιος, Σπινόζα,
Κάντ).

Στόν Πλάτωνα ὅπου ἰσχύει ἡ ἀρχή «πῶς εἶναι καλύτερο νά
εἶναι τά πράγματα», ἡ ἀρετή εἶναι ἄθλος τοῦ νοῦ. Προϋπόθεση
γιά τήν ὀρθή πράξη εἶναι ἡ ἔγκυρη γνώση. Οἱ ἐπιστήμες (γνώ-
σεις), οἱ τέχνες, οἱ ὀρθές γνώμες συγγενεύουν περισσότερο μέ
τό ἀγαθό παρά μέ τήν ἡδονή. Ἡ ἡδονή, ὡς κίνητρο γιά τήν ὀρθή
πράξη, δέν ἀποκλείεται, ἀλλ' ἂν δέ συνοδεύεται ἀπό τή γνώση,
δέν ἐπιτυγχάνει τό σκοπό της.

Ἡ Ἠθική τῶν Στωικῶν διατηρεῖ τίς ἀρχές τῆς σωκρατικῆς
Ἠθικῆς. Οἱ Στωικοί ὅμως θεωροῦν τό Λόγο ὄχι μόνο πηγή τῶν
ἠθικῶν ἀξιών, ἀλλά καί κοσμική, δημιουργική δύναμη, Θεό. Ἡ
ζωή σύμφωνα μέ τό Λόγο εἶναι ζωή σύμφωνα μέ τήν Ἀρχή πού
συνέχει τή Φύση. Τό «ὁμολογουμένως τό λόγῳ ζῆν» εἶναι ἰσοδύ-
ναμο μέ τό κατ' ἀρετήν ζῆν. Οἱ Στωικοί διδάσκουν τή χρήση
τῆς λογικῆς, μαζί μέ τήν μεγάλη ἄσκηση, γιά τήν καταπολέμηση
τῶν παθῶν καί τήν κατάκτηση τῆς ἀπάθειας. Τό πάθος εἶναι
«ἄλογος ψυχῆς κίνησις πλεοναστική». Ὁ σοφός εἶναι ἀπαθής.

Καθήκοντα είναι ὅσα «λόγος αἰρεῖ ποιεῖν». Ἡ λογικὴ δύναμη εἶναι τό «κράτιστον ἀπάντων».

Ὁ Καρτέσιος, πού διακηρύσσει ὅτι δέν μπορούσε νά κάνει τίποτε καλύτερο ἀπό τό νά χρησιμοποιήσει ὁλόκληρη τή ζωή του στό νά καλλιεργεῖ τό λογικό του, ξεκινᾷ ἀπό τήν ἀναζήτηση μιᾶς μεθόδου τῆς γνώσεως καί καταλήγει στήν Ἠθική. Ὁ Καρτέσιος δέν ξεχωρίζει τή θεωρητική συνειδηση (κρίση) ἀπό τήν πρακτική (πράξη), τή νόηση ἀπό τή βούληση, καί διδάσκει ὅτι ἀρκεῖ νά κρίνει κανεῖς σωστά, γιά νά πράξει, καί διδάσκει ὅτι ἀρκεῖ νά συνέχεται ἀπό τή σαφή καί εὐδιάκριτη γνώση. Ἐφόσον ὁ λόγος εἶναι πού καθοδηγεῖ τή βούληση, ἀπό νοητική μόνο πλάνη τείνει ἡ ἀνθρώπινη βούληση στό κακό: καθένας πού ἀμαρτάνει ἀμαρτάνει ἀπό ἄγνοια.

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀπειρη νοητική ἱκανότητα – ἀπειρη εἶναι τοῦ Θεοῦ ἡ νόηση – ἡ ἔμφυτη ἐπιθυμία γιὰ τὸ κακὸ ἐμποδίζεται ἀπὸ μιὰ τάση πρὸς τὸ πάθος καὶ τὸ ἀντίθετο τοῦ καλοῦ. Ἀπὸ τὰ ἐνεργητικά μας πάθη πῶς χρῆσιμο θεωρεῖ ὁ Καρτέσιος τὴ γενναιοφροσύνη, ποὺ λειτουργεῖ στὴ σωστὴ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὶς ἐπιθυμίες καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ ἠθικοῦ μας βίου. Ἡ φιλοσοφία δείχνει στὸν ἄνθρωπο ὅτι δὲν εἶναι σκλάβος τῆς τύχης, ἀρκεῖ ἡ ἐλευθερία του νὰ βασίζεται στὴ γνώση.

Ὁ Σπινόζα, πού διδάσκει ὅτι ἡ γνώση εἶναι δύναμη (ἀρετή - *virtus*), πρότεινε τή θεραπεία τῶν παθῶν μέ τή γνώση τοῦ ἀγαθοῦ. «Τό ἀγαθό εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς ὁδηγεῖ ἀληθινά στή γνώση καί τό κακό ὅ,τι μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀποκτήσουμε γνώση». Ἡ γνώση ἐδῶ εἶναι γνώση τῆς παγκόσμιας νομοτέλειας: ὅλα «ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς θεϊκῆς φύσεως καί γίνονται σύμφωνα μέ αἰώνιους νόμους».

Καί σπόν Ἐγελο ἡ Ἡθική

βασίζεται στη Λογική. Ἀκόμη καί ὁ Σάρτρ, πού ὑποστηρίζει ὅτι ἠθική εἶναι μόνο ἡ πράξη ὡς πραγμάτωση τῆς ἀποφάσεως νά δημιουργήσω μόνος μου τίς ἀξίες (θεωρία τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας τῆς ὑπάρξεως), δέχεται ὅτι ἡ ἐκλογή, ἡ ὁποία εἶναι δημιουργός ἀξιών, κρίνεται ἀπό τή λογική της ποιότητα. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά κρίνει πότε μιά ὀρισμένη ἐκλογή βασίζεται σέ λάθος καί πότε ὄχι. Ὁ ἄνθρωπος, λέει ὁ Σάρτρ, πού ζητάει ἐλαφρυντικά στά λάθη του, εἶναι ἄνθρωπος κακῆς πίστεως («κακή πίστη» - ψέμμα).

β) Ὁ Κάντ, ἐπίσης ὑπέρμαχος τοῦ Λόγου στό χῶρο τῆς Ἠθικῆς, ἐζησε σέ ἐποχή διαφωτισμοῦ. Διαφωτισμός, ὅπως τόν ὀρίζει ὁ ἴδιος, εἶναι ἡ προσπάθεια νά ξεφύγει ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν ἀνωριμότητα, «τὴν ἀδυναμία νά μεταχειρίζεται τό νοῦ του δίχως τήν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου». Ὁ νοῦς καθοδηγεῖ τή βούληση. Ὁ νοῦς σχηματίζει τήν παράσταση τοῦ ἀγαθοῦ καί χαρακτηρίζει τά ἄλλα πράγματα ὡς ἀγαθά. Ὁ Λόγος δηλαδή, ὄχι ἡ ἐνστικτώδης καί συναισθηματική συνείδηση, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ἐμπειρία εἶναι ἀρχή τοῦ καθήκοντος.

Μέ τή νοητική καί ἐλεύθερη θέληση δημιουργεῖται αὐτό πού ὁ Κάντ ὀνομάζει χαρακτήρα, δηλαδή πνευματική καί ἠθική φύση τοῦ ἀνθρώπου, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τήν ἰδιοσυγκρασία πού δημιουργεῖ ἡ φύση. Ἡ ἀγαθή θέληση δέν εἶναι ἀγαθή μέ ὅ,τι δημιουργεῖ ἢ πραγματοποιεῖ στή ζωή, δέν εἶναι ἀγαθή ὡς μέσο, οὔτε μέ τήν ἰκανότητά της νά πραγματοποιεῖ ἓνα προκαθορισμένο σκοπό, ἀλλά μόνο μέ τό ὅτι θέλει, δηλαδή μέ τό ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ἀγαθή. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη εἶχε ὀρίσει ὅτι ἡ ἀρετή πρέπει νά πηγάζει ἀπό σταθερές καί ἀμετακίνητες ἀρχές: ἡ ἠθική ἀξία κάθε πράξεως ἔχει κριτήριο τό ποιόν τοῦ φρονήματος, τόν κανόνα πού καθορίζει καί κινεῖ τή βούληση. Στόν Κάντ τό ἠθικό συνδέεται μέ τή νόηση καί τήν προαίρεση· ἀγαθή πράξη εἶναι ἡ πράξη πού πηγάζει ἀπό τήν ἀγαθή βούληση, δηλαδή τή βούληση πού λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τίς ἐντολές ἑνός δίχως ὁρους ἠθικοῦ νόμου. Ὁ ἠθικός νόμος εἶναι καθολικός, ἀναγκαῖος, ἀπόλυτος. Εἶναι ἀρχή τοῦ καθαροῦ λόγου, *a priori*, ἀνεξάρτητη δηλ. ἀπό τήν ἐμπειρία, καί συνδέεται μέ τήν ἠθική ἐλευθερία.

Ο Κάντ διακρίνει δύο είδη προσταγών: τις υποθετικές, προσταγές της έτερονομίας, στίς όποιες ή ένέργεια εξαρτάται από όρους καί επιβάλλεται ως μέσο άλλου σκοπού καί τις κατηγορικές προσταγές, όπου ή θέληση προσδιορίζεται από τόν καθαρό Λόγο, δηλαδή αυτονομείται.

Η πραγματικότητα της κατηγορικής προσταγής πρέπει νά εξετάζεται τελείως *a priori*. Η πραγματικότητα αυτή δέ δίνεται μέσα στην έμπειρία, γιατί δέν είναι ούτε γεγονός ούτε πράγμα.

Κριτική. Ο σεβασμός πρός τόν ήθικό νόμο δέν περιλαμβάνεται κατά τόν Κάντ στην κατηγορία των συναισθημάτων, άλλ' είναι ιδιαίτερο συναίσθημα πού σχηματίζεται άφ' έαυτού μέ τόν καθαρό Λόγο. Πώς όμως ο Λόγος, ή καθαρή μορφή, μπορεί νά προσδιορίσει καί νά εξαναγκάσει τή θέληση; Ο Κάντ άπαντά μέ τήν *κατηγορική προσταγή*, τό αύστηρό, μονολιθικό *πρέπει*. Τουτό όμως θεωρεΐ ως συναίσθημα προερχόμενο από τό Λόγο. Δεύτερη δυσκολία είναι ή έξής: στίς «Άρχές της Μεταφυσικής των Ήθων» ο Κάντ όρίζει ότι όποιος ένεργεί σύμφωνα μέ τό κατηγορικό πρόσταγμα του ήθικού νόμου όφείλει νά μή δυσανασχετεί γι' αυτό, αλλά νά αισθάνεται χαρά, γιατί διαφορετικά ή ένέργειά του δέν μπορεί νά λογιστεί ήθική. Τό συναίσθημα δηλ. προβάλλει έδώ διεκδικώντας δικαιώματα στην άναγνώριση της ήθικής ένέργειας.

Καί τήν αγάπη ο Κάντ θεωρεΐ όχι ως φυσική όρμή της ψυχής, άλλ' ως χρέος, ήθικό αξίωμα, πού πηγή του είναι ο καθαρός λόγος, ή αγαθή θέληση, όχι ή πραγματικότητα του άντικειμένου στο όποιο άπευθύνεται. Ο οίκτος καί ή συμπόνια, πού γεννιούνται άκριβώς από κάποια έξωτερική αίτία, παραλύουν κατά τόν Κάντ τήν ανθρώπινη ήθική θέληση. Έξάλλου ή όρμή, ή επιθυμία, ή συμπάθεια ύπαγορεύονται από κλίση τυφλή ή δουλική.

Η αγάπη όμως δέν μπορεί νά είναι μόνο καθαρά πνευματικό γεγονός. Η αγάπη είναι σχέση του Έγώ μέ τό Έσύ. Τή σχέση αυτή ρυθμίζει ή ιδιοσυγκρασία της ψυχής δυό ή περισσότερων προσώπων καί άλλα στοιχεία *a posteriori*. Ούτε είναι πραγματοποιήσιμο νά φτάσει κανείς ν' αγαπά όλους τούς άνθρώπους μέ τήν άσκηση του καλού γιά τό καλό. Είναι βέβαια δυνατό νά σκεφτούμε ότι πρέπει νά αγαπούμε όλα τά πνευματικά όντα. Αυτό

ὅμως τό «πρέπει» εἶναι ὑποχρέωση, ἐπιβολή στή θέληση, ἐνῶ ἡ ἀγάπη εἶναι ἐξάρτηση συναισθηματική, δέν μπορεί νά πηγάζει μόνο ἀπό τή θέληση καί νά ὑποτάσσεται σέ νόμο. Ἐξάλλου εἶναι γεγονός ὅτι δέν ἀγαποῦμε πάντα γιατί θέλομε· ἀπόδειξη ὅτι εἶναι δυνατό νά μή θέλουμε, νά μή συγκατανεύσουμε δηλαδή λογικά στό συναίσθημά μας, κι ὅμως ν' ἀγαποῦμε. Αὐτό βέβαια τό εἶδος τῆς ἀγάπης δέν εἶναι ἡ ὁξυδερκῆς φιλία, πού ἔχει νά κάνει μέ τήν ἠθική ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

4. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΑΦΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

[Τό κεφάλαιο αὐτό δέν ἀποτελεῖ διδακτική ἐνότητα, ἀλλά εἶναι δείγμα προβληματισμοῦ. Ἀποσκοπεῖ ὄχι στήν παροχή γνώσεων, ἀλλά στήν ἀσκηση τῆς κριτικῆς ἱκανότητος].

1. Βασικά ἐρωτήματα

Ἡ φιλοσοφική Ἠθική ἀντιμετωπίζει σχετικά μέ τίς ἀξίες μιά σειρά ἀπό ἐρωτήματα:

α) Τί εἶναι ἀξίες; Διατυπωμένο ἀναλυτικά τό ἐρώτημα περιλαμβάνει τά ἐξῆς ἐρωτήματα: Εἶναι οἱ ἀξίες οὐσίες, ποιότητες ἀπόλυτες καί αὐθύπαρκτες, ἢ εἶναι μόνο σχετικές μέ τή ζωή μας καί τήν ἱστορική της κίνηση; εἶναι οἱ ἀξίες ιδιότητες πραγμάτων ἢ καταστάσεων; πράγματα ἢ καταστάσεις, πού ὀνομάζομε ἀγαθά, ποιά σχέση ἔχουν μέ τήν ἀξία; ποιά ἡ σχέση τῶν ἀξιῶν μέ τά συναισθήματα, τίς τάσεις, κλίσεις μας κ.λπ.; β) Πῶς κλιμακώνονται οἱ ἀξίες ἱεραρχικά; γ) Πῶς συλλαμβάνονται ἀπό τή συνείδησή μας; ὡς μορφές ἢ γενικές κρίσεις ἢ εἶναι δυνατό νά καθοριστεῖ καί τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν;

Στή διερεύνηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας, πού ἀκολουθεῖ, θά ἔχουμε ὀρισμένες ἀπαντήσεις ἢ προτάσεις ἀπαντήσεων στά ἐρωτήματα αὐτά.

2. Ἀξίες καί ἄνθρωπος

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό ὄν πού ἀξιολογεῖ ἢ ἀξιοθετεῖ. Δέν

υπάρχει απλώς όπως τα φυσικά όντα ούτε ζει μόνο ως σύνολο βιολογικών λειτουργιών όπως τα ζώα, αλλά' εκφράζει και κρίσεις αξίας, αποδίδει δηλαδή σε κάτι μιάν αξία που θεωρεί ότι αυτό έχει ή επιδιώκει με το πνεύμα του να πραγματώσει όρισμένες αξίες (π.χ. ή αξία της αλήθειας στην έπιστήμη, της όμορφιάς στην τέχνη, της ευτυχίας ή ευημερίας στη ζωή, του αγαθού και της καλλιέργειας της προσωπικότητας στην ήθική ζωή, της πολιτικής έλευθερίας στην πολιτειακή ζωή κ.ο.κ.).

Οί αξίες είναι λογικές, βιολογικές, θρησκευτικές, αισθητικές, ήθικές κ.λπ. (π.χ. αλήθεια, υγεία, άγιο, τιμιότητα). Έξάλλου οί αξίες έχουν λειτουργική πολλαπλότητα: π.χ. ή αλήθεια είναι αξία στά Μαθηματικά, στη χριστιανική Έθική, στη ρεαλιστική τέχνη.

Οί αξίες έχουν δύο σημεία αναφοράς: τό πράγμα ή αντικείμενο και τή συνείδηση ή ύποκείμενο. Έτσι όταν εκφράζω μία κρίση αξίας, αξιολογώ ή (πράγμα που δέν είναι τό ίδιο) αξιοθετώ, λέγω ότι κάτι έχει ή πρέπει νά έχει μία αξία. Λέγω π.χ. ότι τό Χ είναι ή πρέπει νά είναι αληθινό, ώραϊο, αγαθό, κ.ο.κ. Τό αληθινό, τό ώραϊο, τό αγαθό είναι διάφορες αξίες. Έ επιθυμία ή ή επιδίωξη του αληθινού, του ώραϊού ή του αγαθού είναι στοιχείο συναρτήσεως μέ τήν αξία από τήν πλευρά του ύποκειμένου. Έ αξία έξάλλου του αντικειμένου μεγαλώνει ανάλογα μέ τό βαθμό μέ τον όποιο τείνομε πρós αυτό ή τό επιθυμούμε.

3. Πραγματικότητα και αξία

Πρόταση:

Γιά τή φιλοσοφική Έθική ή ανόργανη φύση και ή βιολογική πραγματικότητα είναι ό,τι είναι, δέν έχουν από μόνες τους αξία. Μέ τούς τρόπους, που έφευρίσκει γενικά ό άνθρωπος (έπιστήμη, τέχνη, παιδεία κ.λπ.), γίνεται ή πραγματικότητα δεκτική αξίας. *Τό αίτημα δηλαδή της αξίας τό θέτει τό πνεύμα του ανθρώπου.* Έτσι ή ζωή στον κόσμο είναι τόσο «είναι» όσο και «δέον-είναι». Τό δέον, που υπάρχει σε σχέση μέ τήν αξία, δείχνει τήν αναφορά στο ύποκείμενο.

Παρατηρήσεις. Έ προηγούμενη θέση δέ σημαίνει ότι, ό,τι όνο-

μάζομε αξία, πρέπει νά ἐννοηθεῖ μόνο ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλά καί καθαυτό. Ἡ ἀξία, π.χ. τῆς ἀλήθειας στά Μαθηματικά, ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὑποκείμενα πού δέ γνωρίζουν Μαθηματικά. Προκειμένου δηλαδή γιά τά Μαθηματικά μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνικανότητα θεωρητικῆς γνώσεως, χωρίς αὐτό νά ἔχει σχέση μέ τήν πραγματικῇ ἀξία τῶν Μαθηματικῶν. Γιά τήν Ἠθική τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν καί ἄνθρωποι δίχως ἠθική συνείδηση δέ σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀξίες. Ἡ ἀλήθεια ὅμως καί στά Μαθηματικά, ὅπως ἡ ἀλήθεια ὡς ἀξία στήν Ἠθική, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού θά θεωρήσουμε ὅτι στά Μαθηματικά ἔχομε νά κάνουμε μέ ὄντα ἀντικειμενικά ἢ στήν Ἠθική μέ ἀξίες πού ὑπάρχουν ὡς ὄντα, δέν μπορούμε ν' ἀγνοήσουμε τόν παράγοντα τοῦ πνεύματος πού ἀναφέρεται σ' αὐτά. Ἡ θεωρία τῆς αὐθυπαρξίας τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καί τῆς ἀπολυτότητάς τους (ρεαλισμός τῶν ἀξιῶν στή Φαινομενολογία) προξενεῖ δυσκολίες. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὕτη οἱ ἀξίες εἶναι ἄσχετες πρός τή φύση τοῦ ὑποκειμένου πού τίς σκέπτεται καί πρός τό ἀντικείμενο, ὅπου θά μπορούσαν νά ἐφαρμοστοῦν. Ἡ ἄποψη παραγνωρίζει τό ὑποκείμενο, τή συνείδηση πού ἀξιολογεῖ. Πῶς ὅμως μπορῶ νά πῶ ὅτι ἡ καλωσύνη π.χ. εἶναι ὄν, ἂν δέν ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού νά εἶναι καλοί ἢ ἄνθρωποι πού νά ἀναγνωρίζουν τήν ἀξία τοῦ καλοῦ καί τήν ἀπαξία τοῦ κακοῦ; Ἡ γλώσσα μάλιστα, πού ἀποκαλύπτει τήν πορεία τοῦ πνεύματος ἀπό τό ἐποπτικό στήν ἀφαίρεση, δείχνει ὅτι ἀρχικά οἱ ἀξίες θεωροῦνται ιδιότητες ἀφηρημένα οὐσιαστικά ἢ οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα εἶναι προϊόντα τῆς ἐξελίξεως τῆς σκέψεως. Ἔτσι στόν Πλάτωνα ἔχομε ἰδεοποίηση τῶν κατηγορημάτων: τά πράγματα καί οἱ ιδιότητες ὑπάρχουν ἐπειδὴ «μετέχουν» στίς ἰδέες, τό ὠραῖο πράγμα στό κάλλος κ.λπ. Τά οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα θεωροῦνται αὐθύπαρκτα ὄντα, ἐνῶ τά πράγματα-οὐσιαστικά εἶναι «εἰδῶλα» τῶν ἰδεῶν-ἐπιθέτων. Καί στή Φαινομενολογία τοῦ Χάρτμαν ἔχομε οὐσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου.

Ἡ ἀντίθετη ἐξάλλου ἄποψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τίς ἀξίες τίς δημιουργεῖ μόνο ἡ συνείδηση, παραγνωρίζει τό γεγονός ὅτι,

όταν η συνείδηση αξιολογεῖ, αποδίδει σέ κάποιο πράγμα· κάτι, κάτι δηλαδή θεωρεῖ αγαθό αναγνωρίζοντας ὅτι ἔχει ἀξία.

Πρόταση - Συμπέρασμα:

«Οἱ ἀξίες οὔτε μέσα στά πράγματα βρίσκονται οὔτε δημιουργοῦνται ἐλεύθερα ἀπό τή συνείδηση, ἀλλά ἐκφράζουν μιὰ σχέση: Τή σχέση ἑνός Ἐγώ μέ τά πράγματα, ἑνός ὑποκειμένου πρὸς τά ἀντικείμενα» (Παπᾶνουτσος, Ἠθική, σελ. 335).

Ἄν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἀξίες ἐκφράζουν σχέσεις ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου, δέν ἀπολυτοποιοῦμε οὔτε τή σημασία τοῦ Ἐγώ οὔτε τή σημασία τοῦ ἀντικειμένου.

4. Πράξη καί ἀξία

Σχετικά μέ τήν πράξη καί τήν ἀξία τό πρόβλημα πού τίθεται γιά τήν Ἠθική εἶναι: α) ὑπάρχει ἀξία, καί γιά τοῦτο πρέπει νά πράξουμε σύμφωνα μέ αὐτήν; τό ἠθικό δηλαδή χρέος συναρτᾶται μέ τήν ἀξία, ὅποτε ἡ πράξη μέ τό συγκεκριμένο της περιεχόμενο πραγματώνει τήν ἀξία; ἢ, β) Τό ἠθικό χρέος συναρτᾶται μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, καί ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἀξία;

Τά δύο αὐτά ἐρωτήματα ἀποτελοῦν καί δύο διαφορετικές θεωρήσεις τῆς Ἠθικῆς, τήν τυπική Ἠθική (Κάντ) καί τήν Ἠθική περιεχομένου (Σέλερ). Γιά τό Σέλερ, πού, ὅπως εἶδαμε, ἀντιτίθεται στόν Κάντ, ἡ πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν δέ συναρτᾶται μέ τή λειτουργία τῆς βουλήσεως ἀλλά τῆς καθαρῆς συναισθήσεως. Ἀποφεύγοντας τίς εἰδικές ἀναλύσεις καί ἀντιμετωπίσεις τῶν θεωριῶν, στήν πρόταση πού ἀκολουθεῖ θά δεῖξουμε τή σχέση πράξεως καί ἀξίας:

Γιά τή φιλοσοφική Ἠθική ἡ ἀξία εἶναι τό ἔσχατο κίνητρο τῆς πρακτικῆς μας συμπεριφορᾶς. Ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς βουλήσεως, ὅχι αὐτῆς πού εἶναι ἐπιθυμία, ἀλλ' αὐτῆς πού συνδέεται μέ τήν ἠθική νόηση, δέ νοεῖται δίχως τήν ἔννοια τῆς ἀξίας. Στή θεληματική μάλιστα πράξη ὑπάρχει ἡ ἰδέα μιᾶς ἱεραρχίας ἀξιῶν, ἕνα ἰδανικό πού ἱεραρχεῖ τίς τάσεις μας.

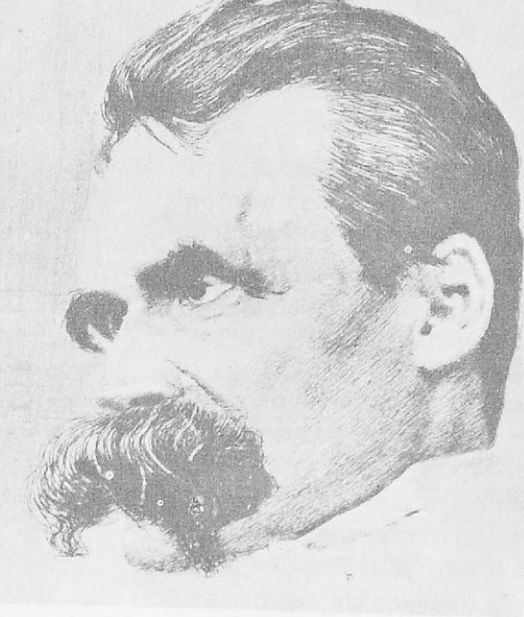
5. Κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν

Ἡ κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν ἀποτελεῖ ἐπίσης πρόβλημα γιά τή φιλοσοφική Ἡθική. Οἱ θέσεις πού εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθοῦν σχετικά μέ τό θέμα αὐτό εἶναι: α) ὅτι οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκτες ἱεραρχημένες ποιότητες καί ὅτι ἱεραρχημένες τίς συλλαμβάνει ἡ συνείδηση μέ ἄμεση ἐνόραση, β) ὅτι εἶναι δυνατό νά γίνει ἀντικειμενική διαβάθμιση τῶν ἀξιῶν, γ) ὅτι ἡ ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν εἶναι προσωπική ὑπόθεση τοῦ καθενός.

Ἡ ἱεραρχική ἀποτίμηση τῶν ἀξιῶν ἔχει σημασία γιά ὁλόκληρη τήν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος, καθώς εἶδαμε, πράττει σύμφωνα μέ μιᾶ ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν. Κριτήριά του γι' αὐτό εἶναι π.χ. ἡ βασικότητα μιᾶς ἀξίας (τό κατά πόσον στηρίζει ἄλλες ἀξίες), ἡ διάρκεια, τό μή μεριστό της κ.λπ. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος πού δέν εἶναι ὅ,τι στήν Ἡθική ὀνομάζουμε πρόσωπο, ἱεραρχεῖ κυρίως μέ βάση τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του καί τίς κλίσεις του.

6. Ζωή καί ἀξία

Ἡ θέση σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ βιολογική πραγματικότητα δέν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς ἀξία, δέν ἀναιρεῖται ἀπό τό ἐπιχείρημα πού μπορεῖ νά προβληθεῖ, ὅτι δηλ. ἡ ἴδια ἡ ζωή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀξία. Καί τοῦτο γιατί: α) καί σ' αὐτή τήν περίπτωση τό πνεῦμα θέτει τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, β) ἡ κρίση ἠθικῆς ἀξίας ἔχει πάντα μιᾶ μορφή: κάτι δηλ. εἶναι ἢ πρέπει νά εἶναι ἠθικό. Ἄν ὅμως ἡ κρίση δέν ἔχει ὀρισμένο περιεχόμενο, τότε εἶναι δυνατό νά τῆς δοθεῖ ὁποιοδήποτε περιεχόμενο, ἐφόσον ἡ μορφή εἶναι ἀφρημένη. Ἡ κρίση δηλ. «ἀξία εἶναι ἡ ζωή», ὡς γενική, ἔχει ἐφαρμογή σέ διάφορα ἐπίπεδα. Ὁ πρακτικός διαφορισμός τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς γίνεται σ' ἐπίπεδο βιολογικό (εὐζωία) ἢ καθαυτό ἠθικό (ζωή γεμάτη ἠθικά κατορθώματα, πραγματώσεις ἠθικῶν ἀξιῶν). Στήν ἴδια τή θυσία τῆς ζωῆς γιά ἕνα ἰδανικό ὑπάρχει στό ἀνθρώπινο ὄν (πού θυσιάζεται ὄχι ἀπό ἐνστικτο διαιωνίσεως τοῦ εἶδους, ὅπως τό ζῶο) ἡ βεβαιότητα ὅτι δίνει τά πάντα, ἀλλά γιά κάτι πού πιστεύει ὡς ὄντολογικά καί ἀξιολογικά ἰσχυρότερο ἀπό τά πάντα, ἀπό τή συγκεκριμένη ζωή του. Διαθέτει ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος

Fr. Nietzsche, ο τραγικός φιλόσοφος
της ζωής (1844-1900)

τή ζωή του, έπειδή πιστεύει σέ κάποια ανώτερη πραγματικότητα, έπειδή έχει τοποθετήσει τό είναι του πέρα καί από τή ζωή του. Αύτή είναι ή διαφορά αυτοθυσίας καί αυτοκτονίας (παραίτησεως από τή ζωή).

"Αν τώρα ποῦμε ὅτι «ή ζωή αξίζει γιά τή δύναμη», καί πάλι ὁ πρακτικός διαφορισμός τῆς έννοιας τῆς δυνάμεως θά μάς δώσει διάφορα ἀγαθά: "Ετσι ὡς περιεχόμενο τῆς κρίσεως εἶναι δυνατό νά δοθεῖ τόσο τό ἰδανικό τῆς ζωτικότητας (ἀνδρεία, ρώμη) ὅσο καί τό ἰδανικό τῆς πνευματικῆς δυνάμεως (ἀρετή καί πνευματική δημιουργία, ἥρω-

ισμός· ἀνδρεία ἄλλωστε εἶναι ἡ φιλοπατρία). "Ετσι θά εἶχαμε δύο περιπτώσεις: στή μιά ἀνώτερος ἄνθρωπος θά ἦταν ὁ ἰσχυρός (παράδειγμα ὁ Θρασύμαχος τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας» ἢ ὁ ὑπεράνθρωπος τοῦ Νίτσε), στήν ἄλλη ὁ ἠθικός ἀγωνιστής. Στήν περίπτωση ὅμως πού θά θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ζωή αξίζει γιά τή βιολογική δύναμη, θά εἶναι δυνατό νά δικαιωθεῖ: α) ὅποιος χρησιμοποιεῖ τή ζωή τῶν ἄλλων ὡς μέσο γιά τή δική του ζωή (σκοπός), ὁπότε δηλ. καί τό ἐγκλημα θά ἦταν «ἐξίσου νόμιμο μέ ὅ,τι ὀνομάζομε ἠθικό» (Νίτσε), ἢ β) ὅποιος μετέρχεται ὁποιοδήποτε μέσο (ἀπάτη, κλοπή) γιά τό σκοπό αὐτό. "Ετσι ὅμως ἡ ἴδια ἡ ζωή εἶναι δυνατό νά ἀναιρεθεῖ κατά περίπτωση (μέσο, σκοπός).

7. Ἀξίες - μέσα - σκοποί

"Ενα ἀπό τά προβλήματα τῶν ἀξιῶν εἶναι καί ἡ συνάρτησή τους μέ τίς έννοιες τοῦ μέσου καί τοῦ σκοποῦ. Ἡ δύναμη π.χ. μπορεῖ ὡς ἀξία νά εἶναι σκοπός (Νίτσε) ἀλλά καί μέσο (εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἀτομικῶν σκοπῶν, ὅπως τό συμφέρον, εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἠθικῶν σκοπῶν, ὅπως π.χ. ἡ ἐπιβολή τῆς εἰρή-

νης). Για την Ἠθική τό ἠθικό κατόρθωμα προϋποθέτει τή ζωή ὡς βασικό μέσο γιά τήν πραγμάτωση τῶν ἀξιών, ὅπως προϋποθέτει καί τή σωματική ὑγεία, ἀφοῦ ὁ ἄρρωστος δέν εἶναι ἐλεύθερος νά ἐνεργήσει· αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι ἡ βιολογική μας ὕπαρξη, κατάσταση καί συντήρηση εἶναι σκοπός τῆς Ἠθικῆς.

Ἡ φιλοσοφική Ἠθική εἶναι ἐπιστήμη ἀρχῶν, δέν περιορίζεται σ' ὅ,τι εἶναι μεταβλητό.

8. Ἀξίες καί ἀγαθά

Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζεται ἀπό τάση πρὸς τήν ἐνότητα. Στήν ἐπιστήμη αὐτή ἡ τάση δίνει τοὺς διάφορους νόμους, μέ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπιστήμη ἐνώνει τά πολλά τῆς πραγματικότητας, «σῶζει» τά φαινόμενα. Στή φιλοσοφική Ἠθική τήν τάση τῆς νοήσεως πρὸς τό γενικό φανερώνει ἡ ἀναφορά στίς ἀξίες. Καί ὅπως στήν ἐπιστήμη ὁ νόμος εἶναι δυνατό νά ἀλλάξει, νά εἶναι ἔγκυρος ἢ ἄκυρος (οἱ νόμοι εἶναι οἱ «ὁμολογίες» τῆς ἐπιστήμης), ἐνῶ ἡ ἀρχή τοῦ πού ἀνήκει στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν παραμένει, οἱ ἀξίες ὡς ἀρχές, γενικές καί νοητές, παραμένουν, ἐνῶ παραλλάσσουν τά ἀγαθά πού τίς αἰσθητοποιοῦν. Τά ἀγαθά, οἱ συγκεκριμένες πραγματώσεις τῶν ἀξιών, ὅπως καί οἱ ιδιότητες πού ἐνσαρκώνουν ἀξίες, μπορεῖ νά πάψουν νά εἶναι ἀγαθά ἢ νά ὑπάρχουν.

Βασικό πάντα θέμα τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς εἶναι νά δείξει πῶς ἡ ἀξία, πού γιά νά εἶναι ἀξία εἶναι γενική, ἔχει ἐφαρμογή στίς εἰδικές περιπτώσεις. Συμβαίνει μιά ἀξία νά γίνεται γενική ὅσο περισσότερο ἐνσαρκώνεται. Ἡ κοινωνική ἀναγνώριση ἢ ἡ παράδοση συνδέονται μέ τίς ἀξίες, αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι μπορούμε νά ταυτίσουμε τό κύρος μιᾶς ἀξίας μέ τήν ἀναγνώριση, ὅπως δέν μπορούμε νά ἐξαρτήσουμε τό κύρος ἐνός νόμου μέ τό πλῆθος αὐτῶν πού τόν ἀναγνωρίζουν. Ἐξάλλου εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱστορικό ὄν. Ἡ ζωή τοῦ χαρακτηρίζεται ἀπό κίνηση. Οἱ ἀξίες, καθὼς πραγματώνονται μέσα στήν ἀτομική καί ὁμαδική ζωή, ἀλλάζουν ὡς ἀγαθά. Ἔτσι ἡ ἀλληλοβοήθεια ἐννοήθηκε ὡς φιλοπατρία (Ἕλληνες), δίκαιο (Ρωμαῖοι), ἀγάπη (χριστιανική Ἠθική), ἱπποτισμός (ρωμαντισμός). Ἡ ἀγάπη πάλι ὑπῆρ-

ξε: έρωτική φρόνηση, άξία για τήν κατάκτηση τής γνώσεως (Πλάτων), κοινωνικό αγαθό (φιλία), σωτηριακός δρόμος για τήν πραγμάτωση μιās πολιτείας έσωτερικής αλλά καί έξωτερικής. Στή συγκεκριμένη φιλοσοφία του χριστιανού νεοσωκρατικού Γκ. Μαρσέλ άξιοπρέπεια θεωρήθηκε ή σύζευξη τής έσωτερικεύσεως (μοναξιάς) καί τής γνήσιας άδελφικότητας.

Γιά τή συγκεκριμένη άκριβώς φιλοσοφία οί άξίες δέν μπορεί νά είναι μόνο μορφές, αλλά έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο. 'Η ισότητα π.χ., πού ως άρχή έχει γενικότητα, άν μέ τήν έφαρμογή στήν πράξη περάσει στους άνθρώπους ως γενική κατηγορία, ως ισότητα για χάρη τής ισότητας, δίνει άντιφατικά άποτελέσματα, γιατί οί άνθρωποι δέν μπορεί νά είναι ίσοι, όπως λέμε ότι τά τρίγωνα π.χ. είναι ίσα. 'Ισα είναι τά καθήκοντα καί τά δικαιώματα πού τά όντα άναγνωρίζουν μεταξύ τους.

Τό συμπέρασμα, σέ όσα αναφέραμε σχετικά μέ τήν κινητικότητα του περιεχομένου τών αξιών, μπορούμε νά τό ζητήσουμε στον ίδιο τό Σέλερ, ό όποιος τελικά άναγνώρισε τή σημασία τής ένέργειας του ζωντανού πνεύματος, «τήν κοινωνική καί ιστορική φύση κάθε ζωντανού ήθους».

9. Σύνοψη του θέματος

'Η φιλοσοφική 'Ηθική, ως ειδική πραγμάτωση τής κατ' έξοχήν ανθρωπολογικής έπιστήμης, τής Φιλοσοφίας, δέν μπορεί νά παραθεωρήσει τό ότι ό άνθρωπος μέ τό πνεύμα του αναφέρεται σέ άξίες καί ότι τό περιεχόμενό τους τό προσδιορίζει ως ιστορικό όν ανάλογα μέ τίς έκάστοτε συνθήκες. 'Η άπολυτοποίηση τών αξιών (πλατωνικός ρεαλισμός τών ιδεών, φαινομενολογική 'Ηθική) ή ή θεώρησή τους ως μορφών γενικών κρίσεων, προξενούν δυσκολίες: στήν πρώτη περίπτωση έχομε ιδανικές αφαιρέσεις, στήν άλλη κίνδυνο σχετικοποίησης τών αξιών ως πρός τό περιεχόμενό τους. Τό ίδιο όμως προβληματική είναι ή άποψη, σύμφωνα μέ τήν όποία κάθε άνθρωπος είναι σέ κάθε περίπτωση επιννοητής τών αξιών (σοφιστικός ύποκειμενισμός, νιτσεϊκός ιστορικός σχετικισμός, σαρτρική θεωρία τής έκλογής). Στή σχετικοκρατική θεώρηση τών αξιών πρόκειται καί πάλι για άπολυτοποί-

ηση: τήν ἀπολυτοποίηση τοῦ «μέτρον - ἄνθρωπος». Ἄρνηση ὅμως τῆς οἰκουμενικότητας τῶν ἀξιῶν σημαίνει στήν οὐσία ἄρνηση τῆς Ἠθικῆς. Ἡ ζωὴ τότε χάνεται στήν ἀμορφία καί ἀμετρία.

5. ΟΙ ΗΘΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Ἐτοιμο σύστημα ἠθικῶν κανόνων βρίσκει ὁ ἄνθρωπος μέσα στήν κοινωνία. Οἱ κοινωνικοὶ νόμοι, ὅπως καί ἡ γλώσσα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι κάτι δεδομένο, πού τό παραλαμβάνει καθένας μέ τόν ἐρχομό του στόν κόσμο. Ἐκτός ἀπό τήν κωδικοποιημένη Ἠθική ἠθικούς κανόνες διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος μέ τή μόρφωση πού παίρνει μέσα στήν κοινωνική ζωή (ἐκπαίδευση). Ἡ παράδοση ἑνός ἔθνους περιέχει ἐπίσης ὀρισμένα ἔτοιμα σχήματα κανόνων· στά ἔθιμα πού τηρεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχουν ἠθικά παραγγέλματα. Χαρακτηριστικό γενικά τῆς συλλογικῆς ζωῆς εἶναι ἡ δημιουργία ἔξεων, ἑνός εἴδους αὐτοματισμοῦ στή διαγωγή (αὐτό πού πρέπει νά κάνει κανεῖς καί αὐτό πού πρέπει νά ἀποφύγει: π.χ. ὁ σεβασμός τῆς ζωῆς καί τῆς περιουσίας τῶν ἄλλων, ἡ ἀποφυγὴ τῆς κλοπῆς). Καί ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή δίνει ὀρισμένα ἠθικά παραγγέλματα (π.χ. «τίμα τόν πατέρα σου καί τή μητέρα σου»). Ἡ κανονιστικὴ Ἠθική, πού ὑπάρχει σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, περιλαμβάνει κανόνες συμπεριφορᾶς καί κριτήρια ἀποφυγῆς τοῦ κακοῦ ἢ ἐπιδιώξεως τοῦ καλοῦ.

Καί στήν περιοχὴ τῆς Φιλοσοφίας ὑπάρχουν θεωρίες τῆς Ἠθικῆς, ὅπου ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ συλλαμβάνεται ὡς κάτι πού μπορεῖ νά ρυθμιστεῖ ἀπόλυτα μέ βάση ὀρισμένους κανόνες. Μιά Ἠθικὴ π.χ. ὅπως αὐτὴ τοῦ Σπινόζα, ὅπου ἀφετηρία στὴ σκέψη εἶναι ὅτι ἡ ὑπαρξή, στήν ἀπόλυτὴ μορφή της, εἶναι λογικὴ, παρουσιάζεται ὡς σύλληψή ὀρισμῶν καί ἀξιωμάτων κατὰ τὴ μέθοδο τῆς Γεωμετρίας. Οἱ νεοπλατωνικοὶ Ἀγγελοι τοῦ 18ου αἰ. (Κλάρκε, Πράις) παραλληλίζουν τοὺς ἠθικούς κανόνες μέ τίς μαθηματικές ἀλήθειες, κι ἔτσι τοὺς θεωροῦν ἀπόλυτα ἀντικειμενικούς.

Εἶδαμε ὅμως ὅτι, ὅπως ἡ Φιλοσοφία γενικά εἶναι κυρίως προσωπικὴ-κριτικὴ ὑπόθεση καί ἰσχύει ὡς ὑπεύθυνος λογισμός καί κατευθυντήριος λόγος γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς πλάνης, ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ εἶναι κυρίως «διαλεκτικὴ ἀνάλυση τῆς συνειδή-

σεως τοῦ ἀνθρώπου». Στή φιλοσοφία δέν ἰσχύει ἀναγκαστικά ἡ ἔννοια τῆς εὐθύγραμμης προόδου, ἐφόσον οἱ θέσεις καί οἱ κατακτήσεις δέν εἶναι ἐδῶ ποτέ ὀριστικές, ὥστε νά ἔχουν μεταξύ τους σχέση προσθετική («Μπορεῖ νά ἔχομε προχωρήσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Γιάσπερς, «πέρα ἀπό τόν Ἱπποκράτη, τόν Ἑλληνα γιατρό, δέν εἴμαστε ὅμως πιο πέρα ἀπό τόν Πλάτωνα»). Καί στήν Ἠθική, ἂν οἱ κανόνες ἦταν δυνατό νά εἶναι σταθεροί, ὥστε νά ἰσχύει ἡ πρόοδος ὅπως τήν ἔβλεπε ἡ ἐξελικτική θεωρία, ἡ ἠθική προκοπή θά ἦταν γεγονός μόνο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς κανόνες. Ἡ ἠθική ὅμως πρόοδος δέν ἔχει σχέση μέ τή χρονική ἀκολουθία.

Ἡ φιλοσοφική Ἠθική, ἂν καί δέν παραθεωρεῖ βασικά τήν ἀξία ὅλων τῶν μορφῶν τῆς κανονιστικῆς Ἠθικῆς, σπονδυλώνεται ἀκριβῶς στήν ἔννοια τοῦ προσώπου καί στήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως. Μέ τίς ἔννοιες αὐτές τό ἠθικό κατόρθωμα δέν ἐξηγεῖται μέ τήν αἰτιότητα· δέν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς ἠθικούς κανόνες. Συμβαίνει καί ἐδῶ ὅ,τι στήν καλλιτεχνική ζωή: Καλλιτέχνης, ὅπως θά δοῦμε ἀναλυτικότερα, δέν εἶναι ὅποιος μόνο συμμορφώνεται μέ τούς αἰσθητικούς κανόνες, ἀλλά ὅποιος παράλληλα ἔχει ἔφεση γιά τήν τέχνη, τάλαντο, φαντασία καί ἀσκεῖται συνεχῶς· τό ἴδιο ὁ ἠθικός ἄνθρωπος, τό πρόσωπο, εἶναι καί δημιουργός τοῦ ἠθικοῦ κατορθώματος, ὄχι μόνο τηρητής τῶν ἠθικῶν κανόνων. Οἱ κανόνες σώζουν βέβαια καί τήν τέχνη καί τήν ἠθική ζωή ἀπό τήν αὐθαιρεσία. Τέχνη ὅμως καί ἠθική ζωή εἶναι κυρίως «ἀγωνίσματα ἐλευθερίας». «Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρώτα», λέει ὁ Ἡσίοδος, «Θεοί προπαροῖθεν ἔθηκαν». Ὅπως τό ἔργο τέχνης εἶναι καλλιτέχνημα, ἐφόσον ἔχει «ῥφος», ἡ ἠθική συμπεριφορά εἶναι ἠθικό κατόρθωμα τοῦ προσώπου, «ἦθος», ὄχι ἔθος. Ἡ καλλιτεχνική ἐνέργεια συχνά φανερώνει νέες ἀξίες, ἐπιβάλλει νέους κανόνες. Ἡ ἠθική πράξη δέν εἶναι ἀπλῶς φύλαξη τῶν καθιερωμένων κανόνων, ἀλλά καί ὑπέρβαση τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῆς καθιερωμένης ἠθικῆς. Αὐτό μάλιστα δέ συμβαίνει μόνο μέ τό μεγάλο ἀναμορφωτή, ἀλλά μέ ὅποιονδήποτε ἐνεργεῖ ὡς ἠθικό πρόσωπο ὑπεύθυνα, ἐρμηνεύει ἡ ἀντιμετωπίζει δεδομένα ἠθικά παραγέλματα, μάχεται κάποτε νά δείξει τήν ἀνεπάρκειά τους.

Ἡ ἀρετή, ἡ τιμή, ἡ ἀξιοπρέπεια δέν εἶναι μαθήσεις, ἀλλά προσωπικές κατακτήσεις. Στόν ἠθικό ἀγώνα ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἀπλός θεατής, μαθητής πού ἔχει «μάθει» ἓνα ρόλο, ἀλλ' ἐρμηνευτής, πρόσωπο τοῦ δράματος.

6. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Εἰσαγωγή

Στήν «Πολιτεία» ὁ Πλάτων ἀναφέρεται στήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως μέ ἓνα ἐσχατολογικό μῦθο. Κάθε χίλια χρόνια, ὅπως λέει ὁ μῦθος, οἱ ψυχές, πού στό διάστημα αὐτό κατάφεραν νά ἐξαγνισθοῦν, ἔχουν δικαίωμα νά διαλέξουν νέα ἐπίγεια ζωή. Μπροστά τους εἶναι τοποθετημένα ποικίλα παραδείγματα ζωῆς ζώων ἢ ἀνθρώπων. Ἡ τύχη καθορίζει γιά τήν κάθε μιά τή σειρά πού θά διαλέξει τόν κληρο τῆς. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι ὑπεύθυνος γιά τήν ἐκλογή πού θά κάνει («αἰτία ἐλομένου θεός ἀναίτιος»). Αὐτό γιατί ἡ πείρα τῶν λαθῶν, πού διέπραξαν οἱ ἀνθρώπινες ψυχές στήν προηγούμενη ζωή τους καί πού τή μνήμη τους κρατοῦν ἀπό τήν τιμωρία τους στόν Ἄδη, θά πρέπει νά τούς ἔχει διδάξει. Στήν περίπτωση προεμπειρικής λανθασμένης ἐκλογῆς ὁ Πλάτων λέει, ὅτι ἡ ψυχή μετά τήν ἐνσάρκωση ἔχει τή δυνατότητα, ἀκούγοντας τούς ἀληθινούς φιλοσόφους, νά καταλάβει τή σχετική ἀξία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων καί καταστάσεων καί τήν ἀξία τῶν νοητῶν ὄντων, κι ἔτσι νά κρατηθεῖ στό σωστό δρόμο τῆς ζωῆς, ὅποτε χίλια χρόνια μετά νά μή κάνει ἀσυλλόγιστη ἐκλογή. Τό πέρασμα τῶν ψυχῶν ἀπό τό χῶρο τῆς ἀνάγκης φανερώνει ὅτι οἱ ψυχές, μιά κι ἔχουν διαλέξει, δέ γίνεται παρά νά ξετυλίξουν ἀμετάκλητα τίς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τους. Ὁ μῦθος δηλώνει ὅτι καθένας προδιαγράφει τό πεπρωμένο του.

Ἀπό τή μεταφυσική αὐτή θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως θά κρατήσουμε τίς ἐννοιες τῆς ἐκλογῆς καί τῆς εὐθύνης, μέ τίς ὁποῖες συνδέεται στόν Πλάτωνα ἡ ἐννοια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

1. Βασικές παρατηρήσεις

Τό πρόβλημα της ἐλευθερίας της βουλήσεως εἶναι ἀπό τά πύό δύσκολα καί τά πύό σημαντικά προβλήματα τόσο της Φιλοσοφίας, ὡς Μεταφυσικής καί Ἠθικής, ὅσο καί της Ψυχολογίας καί της Κοινωνιολογίας. Τό πρόβλημα αὐτό δέ λύνεται ἐπιστημονικά. Ἐξάλλου λύση πού θά χρησιμοποιοῦσε γιά τήν Ἠθική ἀρχές, γνώσεις ἢ μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (π.χ. συσχετισμό μέ τήν ἀρχή της ἀπροσδιοριστίας στή μικροφυσική) ἢ της Ψυχολογίας (νόμο της αἰτιότητας) ἀποτελεῖ μετάβαση σέ ἄλλο γένος καί εἶναι ἀπαράδεκτη. Ἡ ἀπροσδιοριστία καί κατὰ τήν ἐπιστημονική της θεώρηση μπορεῖ νά εἶναι γνώρισμα της φυσικής πραγματικότητας ὅσο καί ἀποτελέσμα τῶν περιορισμένων γνωστικῶν ἱκανοτήτων μας (φυσική ἢ τυπική). Ἡ ἐπιστημονική μας γνώση γιά τή φύση εἶναι σχετική. Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι βάση, γιά νά ὑποστηριχτεῖ τόσο ἡ ἀναγκαιότητα ὅσο καί ἡ ἐλευθερία (ἐτεραρχία - ἀπροσδιοριστία). Ἡ ἐπιστημονική θεώρηση τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖ βεβαιότητες, οἱ ὁποῖες τελικά δέ μᾶς δίνονται.

2. Ἡ ἐλευθερία της βουλήσεως στήν Ἠθική

Ἡ ἐλευθερία ὁμως, ἂν δέν ἀποδεῖχεται, μπορεῖ νά γίνει ἐμπειρία. Κάθε σκεπτόμενος ἄνθρωπος ἄλλωστε ἀναζητεῖ τρόπο νά ἐξηγήσει τό ζωηρό αἶσθημα πού τρέφει γιά τήν ἐλευθερία. Γιά νά ἔχουμε πρόσβαση στό θέμα μας, πρέπει νά ξεχωρίσουμε τό θεωρητικό νοῦ ἀπό τόν πρακτικό νοῦ, πού αἰτημά του εἶναι ἡ ἐλευθερία, ὅπως καί τήν πράξη πού βασίζεται σέ κάποια ἀνάγκη ἀπό τήν πράξη πού γίνεται ἔτσι, ἐνῶ θά μπορούσε νά γίνει ἀλλιῶς, ἂν ἀλλιῶς εἶχαμε θελήσει. Αὐτή ἡ τελευταία, ὡς πράξη συντελεσμένη μετά ἀπό ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ διάφορου βαθμοῦ ἐλατήρια, εἶναι δεῖγμα ὑπερβατικής ἐλευθερίας. Π.χ. ὅταν ρίχνω κάτι, αὐτό πέφτει· αἰτία της πτώσεως εἶναι ὁ νόμος της βαρύτητας, ὁ μηχανισμός της φύσεως (φυσική ἀναγκαιότητα). Στήν ἴδια περίπτωση, ἐφόσον δέν ὑπάρξει ἐξωτερική ἀνάγκη, ἔχω ἐλευθερία νά πράξω, μπορῶ νά ρίξω κάτι ἢ νά μή τό ρίξω, ἂν κάτι ἢ κάποιος δέ μέ ἀναγκάζει. Αὐτή κυρίως ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐλευ-

θερία της πράξεως, όχι της βουλήσεως. "Όταν τώρα δίνω χρήματα σ' ένα ληστή, πού μου τά ζητεί απειλώντας νά μου άφαιρέσει τή ζωή, ένεργώ, άλλ' ή θέλησή μου βιάζεται από μιάν ανάγκη. Στην πράξη πού συναρτάται μέ τό φυσικό μηχανισμό ή αιτιότητα είναι αναγκαιότητα. Τό ίδιο στην πράξη πού είναι άποτέλεσμα αιτίας έξωτερικής. "Όταν εξάλλου κάποιος σώζει έναν άνθρωπο πού κινδυνεύει, γιά νά πάρει άμοιβή ή γιά νά φανεϊ ήρωας, ή πράξη προσδιορίζεται από έξωτερικό αίτιο ή από έλατήριο έγωιστικό, δέν είναι προϊόν έλεύθερης βουλήσεως.

"Όταν όμως κάποιος, όχι από τό φόβο της ποινής, κι ένw θά μπορούσε νά δώσει ψεύτικη κατάθεση σέ μιά περίπτωση, δέ θέλει καί δέν ψευδομαρτυρεί ή όταν κάποιοι, ένw θά μπορούσαν νά σώσουν τή ζωή τους μέ τήν αποφυγή της πράξεώς τους, διαλέγουν «νά φυλάγουν Θερμοπύλες», δίχως νά κινούνται από ανάγκη έξωτερική ή ώφελιμιστική, γνωρίζοντας μάλιστα τίς συνέπειες της έκλογής τους («ό Έφιάλτης θά φανεϊ στό τέλος»), τότε λέμε ότι έχομε πράξεις - φανερώματα αυταναγκασμού της ήθικής βουλήσεως.

Η έλευθερία όρίζεται από τά δύο τελευταία παραδείγματα: άρνητικά, ως άπουσία καταναγκασμού, θετικά, ως αιτιότητα όπου ο άνθρωπος έχει τή συνείδηση ότι ένεργεί, έπειδή ο ίδιος θέλει (αυτονομία) καί γιά κάποιο άνώτερο λόγο. Η αιτιότητα αυτή δέν είναι ό,τι ή φυσική αναγκαιότητα (έτερονομία) ή ή ψυχική νομοτέλεια. Ούτε πρόκειται, όπως είναι φανερό, γιά αυθαίρεσία, ανεξαρτησία από κάθε προσδιοριστικό αίτιο. Τό είδος του κινήτρου έχει έδw σημασία. Δέν μπορώ π.χ. νά πw ότι πράττω ήθικά, έπειδή ζω, αν καί, γιά νά πράξw, πρέπει νά ζω. Καί ή υγεία άλλωστε είναι προϋπόθεση γιά τήν πράξη, δέν είναι όμως αιτία γιά τήν έλεύθερη ήθική πράξη. Παράδειγμα ο Σωκράτης καί ή παραμονή του στή φυλακή, ως άποτέλεσμα αυτοδεσμεύσεως, έλεύθερης αποφάσεως νά υπακούσει στό αίσθημα της τιμής.

Είναι σημαντικό νά καταλάβουμε ότι έλευθερία δέ σημαίνει αυθαίρεσία. Η βούληση, όπως είδαμε, δέν είναι γιά τήν Ηθική τυφλή ένέργεια, όπου τά έλατήρια είναι παροδικά ψυχικά φαινόμενα, ούτε ένέργεια, όπου ή θέληση ζητεί νά ικανοποιηθί μέ αντικείμενα (ήδονή)· ή βούληση είναι συνείδηση.

Κ. Π. Καβάφη

Θερμοπύλεις

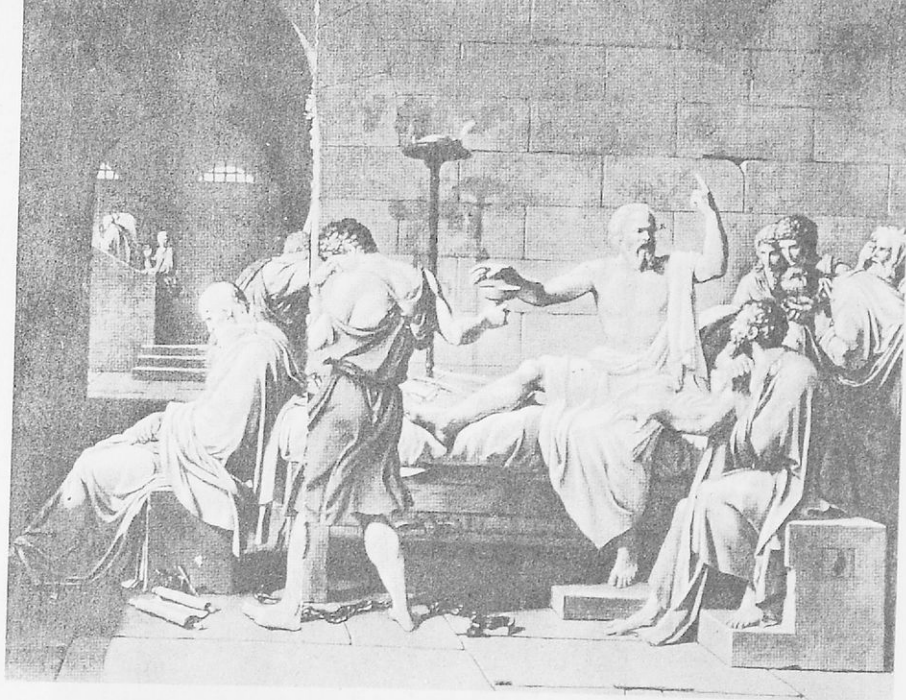
Τιμή σ' ἐκείνους ὅπου δὴν φωὴ των
ᾤρισαν καὶ φυλάρουν θερμοπύλεις.
Ποτέ ἀπὸ τὸ χρεῖς μὴ κινῶντες
δίκαιοι κ' ἴσιοι σ' ὅλες των τὲς πράξεις,
ἀλλὰ μὲ λύπη ~~πολλή~~ κίχας κ' εὐσπλαχνία
γενναῖοι οὐάκις εἶναι πλούσιοι, κι ὅταν
εἶναι πτωχοί, πάλ' εἰς μικρὸν γενναῖοι
πάχι συντρέχοντες ὅσο μποροῦνε
πάντοτε τῶν ἀγῆθων ὁμολῶντες,
πλὴν χωρὶς μίσος γιὰ τοὺς φευδομένους

Καὶ περισσότερη τιμὴ τοὺς ἀρετῆς
ὅταν προδύνουν (καὶ πολλοὶ προδύνουν)
πῶς ὁ Σφισάκης θὰ φανεῖ σὸ τέχος
κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέχους θὰ διαβῶνε.

1. Βλ. Κ. Π. Καβάφη, Αὐτόγραφα Ποιήματα (1896-1910). Τὸ τετράδιο Σεγκοπούλου
σὲ πανομοιότυπη ἔκδοση παρουσιασμένη ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη, Ἀθήνα 1968.

Delacroix. 'Η Έλλάδα ξεψυχώντας στα ερείπια του Μεσολογγίου.

Louis David (1748-1825). 'Ο Θάνατος τοῦ Σωκράτη ('Ο Σωκράτης πέθανε συζητώντας).

Ἡθική βούληση εἶναι ἡ ἰκανότητα νά πράττει κανεῖς σύμφωνα μέ συνειδητά ἐλατήρια, μέ ὁρισμένες ἠθικές ἀρχές πού ἐπιβάλλονται ἐσωτερικά. Ἡ ἐλεύθερη πράξη εἶναι τόσο ἐλεύθερη, ὅσο μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ ἀπό περισσότερα ἢ ἀνώτερα ἠθικά κίνητρα. Ὅσο περισσότερο ὑπερβαίνομε τοὺς τυχαίους ὅρους ἢ ἰσχυρά ταπεινά μας κίνητρα (ἐπιθυμίες, τάσεις, πού ὑπάρχουν ὡς χρονικές καταστάσεις μέσα μας), ὅσο διαχειριζόμαστε τὴ βούλησή μας κατὰ τρόπο πού νά ὑπερβαίνει ὅλα αὐτά, τόσο ἔχομε τὴ συνείδηση ὅτι γινόμαστε ἐλεύθεροι.

Ἐλεύθερη λοιπὸν θεληματικὴ πράξη εἶναι ἐκείνη ὅπου:

α) Ἐχῶ τὴ συνείδηση ὅτι ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶμαι αἴτιος γιὰ τὴν πράξή μου, ὄχι ὅτι μέ κινεῖ κάποιος ἄλλος.

β) Δέν εἶμαι ἡ χρονικὴ σειρὰ τῶν ἐνεργημάτων μου. Ὅταν δηλ. ἔχῶ τὴ συνείδηση ὅτι δέν ἐνεργῶ μέσω ἐκείνου πού δέν εἶναι στὴν ἐξουσία μου.

3. Εὐθύνη - Ἐκλογή

Ὅπως οἱ ἔννοιες τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐκλογῆς συνδέουν τὸ ἠθικὸ γεγονός μέ τὸ νοητὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ ἡ ἄρνηση τῆς χρονικῆς αἰτιότητος εἶναι ἄρνηση τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα. Εὐθύνη, ἐκλογή, τύψη, οἱ ἔννοιες τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς, τὸ βίωμα πού συχνά ἔχομε ὅτι μπορούσαμε νά πράξουμε διαφορετικά, ἂν εἶχαμε περισσότερο αὐτοέλεγχο, ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν χωρίς τήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Μιά πράξη πού εἶναι προϊόν φυσικοῦ νόμου ἢ προϊόν μιᾶς βουλήσεως πού εἶναι ἀνίκανη νά κατευθυνθεῖ ἀπό τή νόηση δέ γίνεται νά συνδεθεῖ οὔτε μέ τήν ἔννοια τῆς μετάνοιας οὔτε μέ τήν ἔννοια τῆς εὐθύνης· ἡ ποινή γι' αὐτήν τήν πράξη δέν ἔχει λόγο (παιδιά, ψυχικά ἀσθενῆ ἄτομα κ.λπ.). Ὁ Λότσε ἐπέμεινε στήν ἀποψη ὅτι τὸ καθήκον, ἡ ἐνοχή, ἡ τύψη καὶ ἡ ἐκτίμηση γενικά τῆς πράξεως δέν μπορεῖ νά νοηθοῦν χωριστά ἀπό τήν ἐλεύθερη βούληση.

4. Ὅρισμένες θεωρίες γιά τήν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως

Ὁ Πλάτων, ὅπως εἶδαμε, ὀρίζει ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἀναίτιος στήν ἐκλογή τῆς τύχης, πού κάνει ὁ καθένας· ἡ ἐκλογή αὐτὴ δέν εἶναι ἀσυλλόγιστη· προσδιορίζεται ἀπό τήν πείρα, καὶ ἡ ἀνάγκη πού δημιουργεῖ ἡ ἐκλογή, εἶναι ἡ εὐθύνη πού πηγάζει ἀπό τὸ ἀνεπα-νάληπτο κάθε συντελεσμένης πράξεως.

Στὸ Σπινόζα, ἀπὸ τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπόλυτης αἰτίας τοῦ εἶναι καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὁδηγεῖται ἡ σκέψη στήν ἀπόρριψη τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Στὸ Γιάσπερς ἔχομε διαφορετικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐλευθερίας μας καὶ τῆς σχέσεώς της μέ τὸ Θεό. Ὁ Γιάσπερς, ὅπως ὁ Κάντ, ὑποστηρίζει τήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. Ἡ φωνὴ εἰδικά τῆς συνειδήσεως δέν εἶναι ὁ Θεός, γιατί τότε δέ θά ὑπῆρχε ἡ ἐπικοινωνία μέ τίς ἄλλες ὑπάρξεις. Ἡ δυνατότητα νά γίνουμε ἐλεύθεροι ὑπάρχει, γιατί τὸ ὑπερβατικὸ Ὅν μᾶς κρύβεται. Ἡ ἐλευθερία εἶναι μὲν δῶρο τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου νά τήν κατακτήσει.

Τήν αἰτιοκρατικὴ θεωρία, ὡς θεωρία πού ἰσχύει στήν ὕλη ὅχι

Ο J. P. Sartre καθώς συζητεί με ήθοποιούς των έργων του

στήν ψυχή, επέκρινε ο Μπερξόν. Ο Μπερξόν αντέκρουσε τόν ψυχοφυσικό παραλληλισμό (Συνειρμισμό). Στη δική του θεώρηση του πραγματικού ή ζωτική όρμη εξαρτάται μόνο από τόν έαυτό της. Τήν ανθρώπινη συνείδηση διχοτομεί ο φιλόσοφος σέ επιφανειακό Έγώ, πού αποτελείται από αυτόματες έξεις καί ύπακούει σέ έξωτερικά αίτια, μεταβολές πού γίνονται στό χώρο (δηλ. ισχύει έδω ή άναγκαιότητα) καί σέ θεμελιακή συνείδηση, άπ' όπου πηγάζουν οί έλεύθερες, άπρόβλεπτες άποφάσεις μας, όπου τά κίνητρα είναι έσωτερικά καί γίνονται μέσα στήν καθαρή διάρκεια. Αυτό τό Έγώ χαρακτηρίζει τό αύτεξούσιο καί ή άπροσδιοριστία.

Άν τέλος ή νομοτελειακή θεωρία, του τύπου π.χ. τής Έθικης του Σπινόζα, ή ο ψυχοφυσικός παραλληλισμός βλέπουν τή βούληση μηχανιστικά καί οδηγούν ένδεχομένως στή μοιρολατρία ή τήν άπραξία, μιá θεωρία τής έλευθερίας, όπως ή θεωρία του Σάρτρ, δέν είναι λιγότερο άρνηση τής έλευθερίας. Ο Σάρτρ ξεκινά από τήν ιδέα τής άπουσίας του Θεού καί στήν ιδέα του ανθρώπου-έπινοητή των άξιών μέ τήν έκλογή. Ο άνθρωπος θεωρείται έδω έλεύθερος νά έκλέγει διαρκώς μόνο νά μήν έκλέγει δέν μπορεί. Η έλευθερία, όπως τή δέχτηκε ο Σάρτρ, ως κάτι δηλαδή πού μπορεί νά δημιουργηθεί μόνο μέ τήν έκλογή – ως

ἐλευθερία τῆς ἐλευθερίας – εἶναι τό ἴδιο χιμαιρική, ὅσο καί ἡ θέληση τῆς θελήσεως, πού ἐσάρκαζε ὁ Βολταῖρος, ἢ εἶναι ὁ χαμηλότερος βαθμός ἐλευθερίας. Γιά νά ὑπάρχει ἐκλογή, πρέπει νά ὑπάρχουν πολλές δυνατότητες πράξεως, ἀλλά καί ποικίλου βαθμοῦ κίνητρα. Στή διαφορετική περίπτωση, στήν ἐλευθερία τῆς ἀδιαφορίας ἡ ἐκλογή εἶναι ἀδύνατη. Ἐξάλλου ἂν ἡ ἐλευθερία, στήν ὁποία εἴμαστε «καταδικασμένοι» κατά τήν ἔκφραση τοῦ Σάρτρ, δέν μπορεῖ νά δημιουργήσῃ τό ἀγαθό μέ τήν ἐκλογή, τότε ποιός εἶναι ὑπεύθυνος γιά τό κακό; Ἡ ὑπευθυνότητα γιά ὅλα καί ὅλους, ὅπως τή δέχεται ὁ Σάρτρ, εἶναι τελικά ἰσοδύναμη, ἀφοῦ ἔχει ἀφηρημένη ἀξία, μέ τήν ἀποψη ὅτι δέν εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιά τίποτε.

Ἡ Ἠθική εἶναι πρακτικός λόγος. Ὅμως αὐτός ὁ πρακτικός λόγος δέν μπορεῖ νά κάνει δίχως τό σκεπτόμενο ὄν (αὐτό, ὅπως εἶδαμε, τό ἀναγνωρίζει καί ὁ Σάρτρ), ἡ βούληση δίχως τή νόηση, τά συνειδητά κίνητρα. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δέ στηρίζεται οὔτε κυρίως στήν πράξη οὔτε κυρίως στήν ἐκλογή, ἀλλά στήν ἐκλογή τοῦ καλύτερου καί δυσκολότερου. Περισσότερο ἀπό πράξη ἡ ἐλευθερία εἶναι τρόπος μέ τόν ὁποῖο πράττομε συνειδητά. Ἐλευθερία εἶναι ἐνεργητική στάση ζωῆς. Περισσότερο ἐλεύθεροι εἴμαστε, ὅταν κυβερνοῦμε τίς ἐπιθυμίες μας, ὅταν δέ συρρέουμε μέ τά ψυχικά μας γεγονότα· τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή σχέση μας μέ γεγονότα τοῦ καιροῦ μας, δηλ. μέ τά ἱστορικά γεγονότα.

Αὐτή ἡ ὑπέρβαση τῶν καταστάσεων εἶναι καί τρόπος μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε τήν ὑπαρξή μας. Ἐτσι μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐλευθερία, πού τήν ὀρίσαμε ὡς αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, εἶναι ἐμπειρία καί δείχνεται καθῶς πραγματώνεται. Ἐλεύθερος εἶναι ἐκεῖνος πού πραγματοποιεῖ τήν προσωπικότητά του, ὅχι βέβαια αὐτός πού θεωρεῖ ὅτι εἶναι, ὅ,τι εἶναι, δίχως δυνατότητα νά βελτιωθεῖ, οὔτε ὅμως καί αὐτός πού θεωρεῖ ὅτι εἶναι, ὅ,τι γίνεται ἀπλῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Σύστημα φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, 1965.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ 1975.
3. Κορκοφίγκα Ν., Κάντ, Ἡ Ἠθική Φιλόσοφία, Οἱ Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν.
4. Παπανούτσου Εὐ., Ἠθική, 1970.
5. Despotopoulos K., Etudes sur la liberté, Paris Marcel Rivière, 1974.

Δ' ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Εισαγωγή. Ἡ Φιλοσοφία εἶναι μελέτη τῶν τρόπων μέ τοὺς ὁποίους ἐκφράζεται ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσπάθεια ἀναγωγῆς κάθε τρόπου σέ κάτι ἐνιαῖο. Ἡ μελέτη τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας, καθὼς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου νά δημιουργεῖ μορφές (πού ἀποκαλύπτεται μέ τὰ ἔργα τῆς τέχνης) καὶ ἡ μέριμνα τῆς ἐνοποιήσεως τῶν μορφῶν, ἀνήκουν στὴν Αἰσθητική. Τὰ ἐρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας ὡς Αἰσθητικῆς ἀναφέρονται:

- α) στὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς πραγματικότητος ἢ τῶν ἔργων τέχνης,
- β) στό σκοπὸ τῆς τέχνης,
- γ) στὴ σχέση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ μέ ἄλλες δραστηριότητες τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου,
- δ) στό ἰδιαίτερο νόημα τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ἐναντι τῆς

άπλης ψυχολογικής καταστάσεως, έντυπώσεως ή συγκινήσεως.
"Όπως τά λογικά φαινόμενα είναι έκφράσεις του άληθινου καί τά ήθικά τής ήθικής αξίας, τά αισθητικά φανερώνουν τήν αισθητική αξία. Όταν ό άνθρωπος συνδέει τά πράγματα μέ τήν αισθητική αξία, μεταβάλλει τόν κόσμο τους σέ κόσμο αισθητικών όντων. Η αισθητικότητα άποτελεϊ γνώρισμα αύτών, όπως ή λογική όρθότητα είναι γνώρισμα τών έπιστημονικών πορισμάτων καί ή ήθικότητα τών ήθικών γεγονότων.

1. Ό όρος. Η μελέτη τών αισθητικών άντικειμένων καί τής αισθητικής έμπειρίας ύπάρχει άπό πολύ παλαιά στή Φιλοσοφία. Στόν Πλάτωνα θεμελιώνεται ή γενική αισθητική στους Διαλόγους «Συμπόσιον», «Φαίδρος» καί «Φίληβος». Η θεώρηση έδώ είναι μεταφυσική, τό αισθητικό συναίσθημα συνδέεται μέ τή λογική καί ή αισθητική αξία μέ τόν ιδεατό-νοητό κόσμο. Στόν Άριστοτέλη (Περί ποιητικής, Τέχνη Ρητορική) γίνεται ειδική διερεύνηση τών αισθητικών φαινομένων, μέ ήθική όμως προοπτική. Στόν Πλωτίνο (Περί καλού, Περί του νοητού κάλλους) ή καλλιτεχνική δημιουργία έχει όντολογική σημασία. Η Αισθητική έγινε ειδική έπιστήμη τό 18ο αιώνα. Τόν όρο εισήγαγε ό Baumgarten. Στόν Κάντ όμως, όπου ή Αισθητική παραμένει φιλοσοφική, ό όρος σημαίνει:

α) τή μελέτη τών *a priori* μορφών τών αισθήσεων (Κριτική του Καθαρού Λόγου, ύπερβατολογική Αισθητική),

β) τή μελέτη του αισθήματος του ωραίου καί γενικά τής τέχνης (Κριτική τής δυνάμεως του κρίνειν).

2. Η Αισθητική ως θεωρητική έπιστήμη, άντικειμενική καί γενική, εξέλίσσεται καί έλέγχεται, καί αυτό άποτελεϊ ούσιαστική διαφορά της άπό τή Φιλοσοφία τής Τέχνης καί τήν ίδια τήν τέχνη. Η τέχνη ειδικά είναι συγκεκριμένη, ύποκειμενική, δέν προσδεύει προσθετικά ούτε ύπόκειται σέ πειραματικό έλεγχο. Οι λόγοι βέβαια ύπάρξεως τής Αισθητικής ως έπιστήμης πηγάζουν άπό χαρακτηριστικά τών έργων: τά έργα προσφέρονται στήν

παρατήρησή μας και ή αισθητική απόλαυση επιδέχεται, ως προς τό μηχανισμό της, ανάλυση,

β) ή σχέση τους μέ προηγούμενες μορφές τής τέχνης,

γ) ή σχέση μέ τό κοινωνικό περιβάλλον,

δ) ή επίδραση όρισμένων βιογραφικών και ψυχολογικών γεγονότων πάνω στά καλλιτεχνήματα. 'Η γνώση όλων αυτών των στοιχείων μέ τή συνεργασία και μέ άλλες συγγενικές επιστήμες, όπως ή Ψυχολογία, Κοινωνιολογία κ.λπ. βοηθά στήν κατανόηση των έργων τέχνης, ως δεδομένων όμως, γιατί, όπως θά δοῦμε ειδικότερα στήν ανάλυση τής τέχνης, ή δημιουργία του καλλιτεχνικού έργου έχει σχέση μέ τή φαντασία του καλλιτέχνη, ό κόσμος τής τέχνης δέν είναι μόνο ό κόσμος τής ζωής. 'Εξάλλου ενώ ή Τέχνη ή 'ίδια είναι σειρά συνθέσεων, ή Αισθητική, ως έρμηνευτική επιστήμη πού χρησιμοποιεί τή διάνοια, είναι κατ' αρχήν αναλυτική των αισθητικών φαινομένων μέ σκοπό νά βρεϊ τους κανόνες, οι όποιοι τά δημιουργήσαν. 'Ως ειδική επιστήμη ή Αισθητική σκοπεύει στήν αντικειμενικότητα, είναι, όπως λέει ό Μουστοξύδης, απρόσωπη μελέτη γεγονότων. Κατά τόν Ταϊν μάλιστα ή Αισθητική «ούτε καταδικάζει ούτε συγχωρεί, περιγράφει και εξηγεί... Είναι ένα είδος εφαρμοσμένης βοτανικής όχι πάνω στά φυτά, άλλ επάνω στά ανθρώπινα έργα». 'Η τέχνη όμως ή 'ίδια και ή καλλιτεχνική θεωρία είναι πάντα προσωπική. Γι' αυτό, όπως και τό νά «μαθαίνει» κανείς Φιλοσοφία, δέ σημαίνει ότι φιλοσοφεί, μόνη ή μάθηση των αισθητικών κανόνων, ως μάθηση τής επιστήμης μιās όρισμένης τέχνης ή τής επιστημονικής Αισθητικής, δέ συνεπάγεται όπωσδήποτε και τή δυνατότητα δημιουργίας έργων μέ καλλιτεχνική αξία.

2. Η ΤΕΧΝΗ

'Η Τέχνη ως υπέρβαση και έλευθερία του ανθρώπου

'Ο 'Αριστοτέλης χώρισε τή φιλοσοφία σέ θεωρητική, πρακτική, ποιητική. Μέ άφετηρία αυτήν τήν διαίρεση μπορούμε νά πούμε ότι ό άνθρωπος είναι θεωρητικός, πρακτικός, ποιητικός. 'Ο άνθρωπος δέν είναι μόνο βιολογικό όν· ή διαφορά του από τά ζώα βρίσκεται στίς παρακάτω δραστηριότητες:

α) ο άνθρωπος έχει ενδιαφέροντα θεωρητικά. Δημιουργεί την επιστήμη και τη Φιλοσοφία, τό λόγο, πού δέν είναι μόνο πληροφοριακός, αλλά και ανταλλαγή γνώσεων·

β) θέτει κανόνες στη συμπεριφορά του· αναζητεί αξίες για την πράξη του·

γ) κατασκευάζει έργα με επιδιώξεις απευθείας ωφελιμιστικές·

δ) δημιουργεί έργα, πού, και όταν ικανοποιεί μ' αυτά πρακτικές του ανάγκες (λατρεία, αγγειοπλαστική, ναοποιία), δέν τά απολαμβάνει όπως τά χρήσιμα πράγματα, αλλά χαίρεται μέ τη δημιουργία μιās νέας πραγματικότητας ευχάριστων μορφών ή έργα μέ τά όποια **εκφράζει** τά συναισθήματά του. Μέ τά έργα αυτά ο άνθρωπος αποκαλύπτει την πνευματική του ανάγκη του αισθητού συμβόλου, δηλαδή της μορφής.

Μέ τούς παραπάνω τρόπους ο άνθρωπος ολοκληρώνει τη φύση του ως πνευματικού όντος και πραγματοποιεί την απελευθέρωσή του:

α) από την άγνοια,

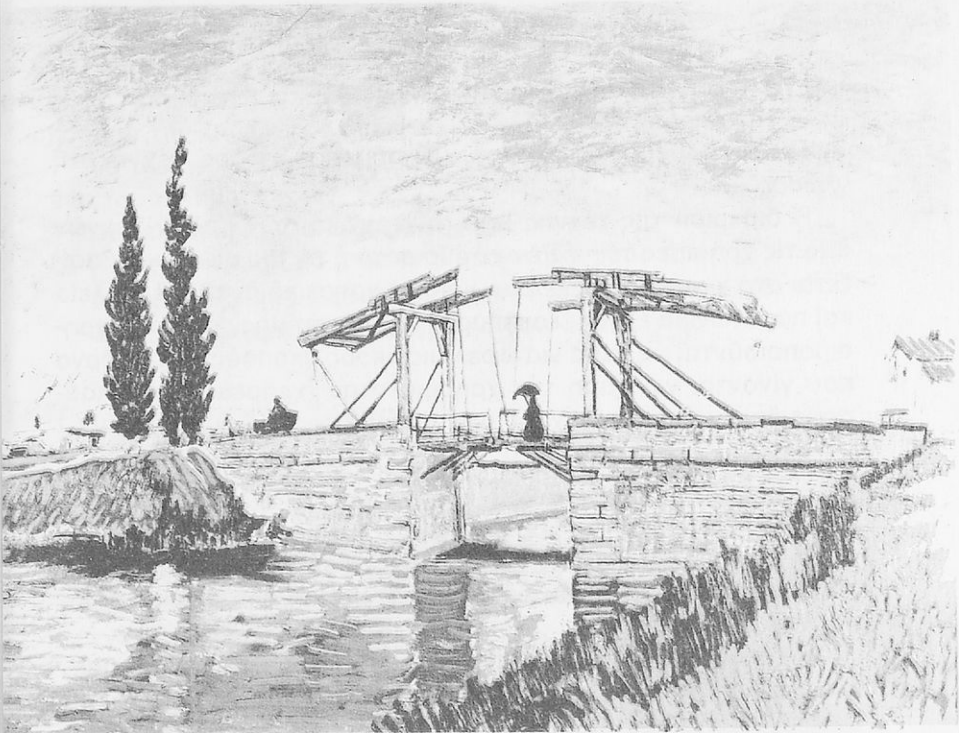
β) από την έτερονομία και αναξιοπρέπεια,

γ) από τά φυσικά έμπόδια,

δ) από την άμορφία.

Κόσμος, έτσι, δέν είναι για τόν άνθρωπο μόνο τό φυσικό περιβάλλον, ένα δεδομένο, αλλά και οί τρόποι μέ τούς όποιους σχετίζεται ο άνθρωπος μέ αυτό. Οί τρόποι αυτοί είναι ή μεταβολή του περιβάλλοντος σέ «κόσμο».

Μέ τη λογική τάξη και τη συστηματοποίηση της επιστήμης ή φύση γίνεται αρχιτεκτόνημα έννοιολογικό, τό χάος των έντυπώσεων γίνεται τάξη και νόμοι· αλλά ο άνθρωπος παραμένει δεμένος μέ τη φύση. Μέ τη Φιλοσοφία ο κόσμος και ο άνθρωπος ανακαλύπτονται στη νοητική τους πρωταρχή και ύποδομη έπειτα από μακρόχρονο κάθε φορά κι επίμονο διανοητικό μόχθο. Μέ την τέχνη ο άνθρωπος δέν αναπαράγει τη φύση, αλλά μέ γνώμονα την αισθητική μορφή την αναμορφώνει σέ μία ένότητα. Μόλο πού ή αισθητικότητα είναι βασικό γνώρισμα της τέχνης, έπειδή κύρια πηγή της τέχνης είναι ή φαντασία, ο καλλιτέχνης δημιουργεί έναν κόσμο ύποκειμενικό, διαφορετικό από τό λογικό

Van Gogh. 'Η γέφυρα του Λανγκλουά.

-αντικειμενικό της επιστήμης, τόν πρακτικό - άψυχο της τεχνικής καί από τόν κόσμο τών ήθικων αξιών. 'Ο κόσμος της τέχνης είναι κόσμος μορφών, εικόνων, κινήσεων, τόνων, κόσμος αισθητικής συστηματοποιήσεως.

Τέχνη καί τεχνική

Τέχνη γενικά σημαίνει ενέργεια μέ τήν όποία παράγει ό άνθρωπος κάτι πού προστίθεται στή φύση. Παλαιότερα ό όρος εσήμαινε αδιάκριτα:

α) τή δραστηριότητα ή τό επάγγελμα του τεχνίτη («τέχνην άσκεΐν», «τέχνην έργάζεσθαι»),

β) τήν εργασία πού γίνεται μέ τή μέθοδο ή τή δραστηριότητα του επιστήμονα, τήν κατοχή δηλαδή ενός συνόλου κανόνων βασισμένων σέ επιστημονική γνώση (ό 'Αριστοτέλης αναφέρει τόν

όρο για να δηλώσει τη θεωρητική γνώση),

γ) την καλλιτεχνία.

Ός διφορούμενος άπαντά καί σήμερα ό όρος τέχνη στή γλώσσα μας.

Η διάκριση τής τέχνης από την τεχνική, τών Καλών Τεχνών από τίς χρήσιμες τέχνες έγινε ούσιαστικά τό 18ο αιώνα καί βασίζεται στό χωρισμό τής παραγωγής σέ χρηστικά άγαθά (έργαλεία καί παραγωγικά έργα, έξαρτήματα τής έπιστήμης, τά όποία χρησιμοποιούνται ως μέσα για ώφελιμιστικούς σκοπούς) καί σέ έργα πού γίνονται για χάρη τής χρησιμότητας (χρήσεως ή άπολαύσεως όπως εκείνη τών χρήσιμων πραγμάτων).

Ούσία τής τέχνης

Η τεχνική δραστηριότητα του ανθρώπου είναι παλαιότερη τής καλλιτεχνικής. Οί θεωρίες για τή γένεση τής τέχνης είναι πολλές. Είπαν π.χ.

α) ότι αίτία τής τέχνης είναι τό περίσσευμα τής ενέργειας, όπως στό παιχνίδι, όπου τό παιδί διοχετεύει τόν αυθορμητισμό του καί δείχνει τή διάθεσή του να έκτονωθεί από την περίσσια δύναμη (ψυχολογική θεωρία τής τέχνης από τό Σπένσερ καί βιολογική θεωρία του Κάρλ Γκρός),

β) ότι αίτία τής τέχνης υπήρξε ή ανάγκη να έξωτερικεύσει ό άνθρωπος έλεύθερα τά συναισθήματά του μέ αισθητικές μορφές ή ή ανάγκη να δώσει στό χρηστικό αντικείμενο καλαίσθητη μορφή (άγγειοπλαστική, λαϊκή τέχνη), για να άρέσει,

γ) ότι ή τέχνη προέρχεται από την ανάγκη να ξεπεραστεί ή πραγματικότητα μέ τή δημιουργία ενός άλλου κόσμου ή ότι την τέχνη έχομε για να μή «χαντακωθούμε από τή γνώση» (Νίτσε).

Από τίς διαφορετικές θεωρίες πάντως προκύπτει ότι ή τέχνη είναι: α) ενέργεια· όχι όμως μόνο ενέργεια όπως τό παιχνίδι, άλλ' άποτέλεσμα ενέργειας, β) ότι τέχνη ύπάρχει όπου ύπάρχουν όντα μέ αισθητική αύταξία, γ) ότι τά όντα αυτά είναι προΐόντα έλεύθερης, άνιδιοτελοϋς ενέργειας του ανθρώπου, ή ότι, καί όταν είναι προϊόντα πού ίκανοποιούν άμεσες ανάγκες, προκαλούν πάντα ιδιαίτερα συναισθήματα, όπως θαυμασμό, εύαρέ-

σκεια, έκπληξη κ.λπ., δ) ότι ή τέχνη είναι κυρίως έκφραση του κόσμου της ψυχής του καλλιτέχνη.

Τό 14ο αιώνα ένας Κινέζος θεωρητικός της τέχνης έγραφε σ' ένα του ποίημα:

Δείξε χωρίς επιφυλάξεις την καρδιά σου

Καί ή έμπνευση θά 'ρθει στό χρωστήρα σου.

Νά γράφεις καί νά ζωγραφίζεις, τόν ίδιο υπηρετείς σκοπό,

Τήν αποκάλυψη της έσωτερικής σου ωραιότητας.

Γνωρίσματα της Τέχνης

1. Βασικό γνώρισμα της τέχνης είναι ή **αισθητικότητα**. Η τέχνη είναι δημιουργία ενός κόσμου αισθητικών μορφών, οί όποίες προσφέρονται άμεσα στίς αισθήσεις μας (εικαστικές τέχνες, χορός, μουσική, άπαγγελία, θέατρο, κινηματογράφος) ή ένεργοποιούν καί τή νόσή μας (π.χ. τέχνες του λόγου). Οί διάφορες τέχνες δηλαδή είναι τρόποι ύπάρξεως της κατηγορίας της αισθητικότητας.

Η αισθητικότητα της τέχνης δέν είναι ό,τι ή αισθητικότητα των φυσικών πραγμάτων: Ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί αισθητικά ύλικά· έκτός από τή μουσική, όπου τό μέσο, οί φθόγγοι της μουσικής δέν είναι σέ χρήση γιά άλλους σκοπούς, στά άλλα είδη τέχνης τά μέσα (χρώματα, λέξεις, μάρμαρο κ.λπ.) χρησιμοποιούνται καί σέ άλλες ενέργειες του ανθρώπου (π.χ. οί λέξεις στήν καθημερινή όμιλία), όπως μόνο μέ τήν ειδική χρήση τους γίνονται καλλιτεχνικά ύλικά.

Μέ τά αισθητικά ύλικά του ό καλλιτέχνης δέν ίκανοποιεί τίς αισθησιακές ή συναισθηματικές μας ανάγκες ή απόλαυση πού αισθανόμαστε από τά αισθητικά αντικείμενα της τέχνης δέν είναι όμοια μέ εκείνη των φυσικών πραγμάτων.

Ο πίνακας πού παριστάνει ένα άναμμένο τζάκι δέν είναι γιά νά μάς ζεστάνει· ένα ζωγραφιστό καλάθι μέ άνοιξιάτικα φρούτα δέν είναι γιά νά μάς χορτάσει. «Τά παιδιά πού τρώνε σταφύλια» του Μουρίλλο δέ μάς προκαλούν τρυφερότητα, όπως ένα αντίστοιχο θέαμα μέ φυσικά παιδιά. Γιά τόν ίδιο λόγο ένα γνήσιο καλλιτεχνικό «γυμνό» (π.χ. του Ίνγκρ, του Ρενουάρ, του Ντεγ-

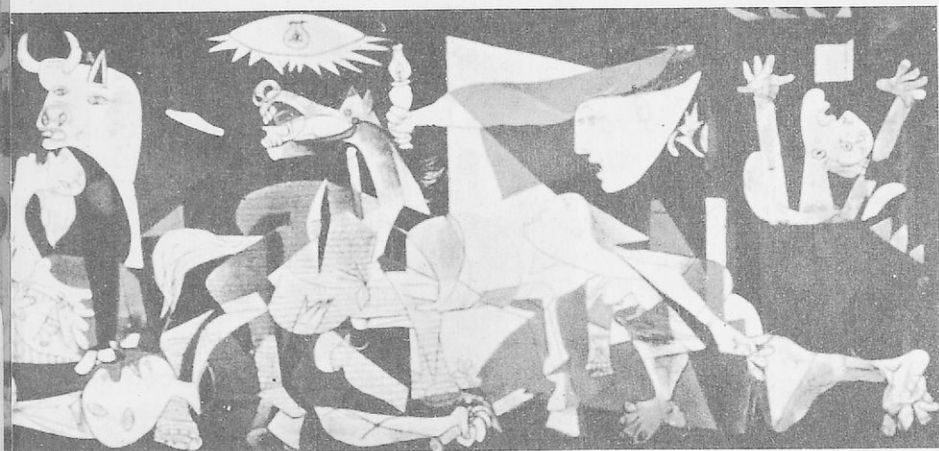

Murillo. Παιδιά πού τρώνε σταφύλια (μέρος) Rodin. Τό φιλί

κά) ἢ ἓνα θέμα μέ γυμνό («Τό γεῦμα στό χορτάρι» τοῦ Μανέ, «Τό φιλί» τοῦ Ροντέν), δέν ἐρεθίζουν, ἀλλά προκαλοῦν αἰσθητική συγκίνηση.

Στήν αἰσθητική συγκίνηση ἡ ὑλικότητα ὑπερβαίνεται μέ τήν ἐνότητα τῆς μορφῆς, τή σύνθεσι τῶν μέσων. Ὁ θεατής δέ βλέπει πέτρες, ἀλλ' ἓνα ἀρχιτεκτόνημα, ὁ παρευρισκόμενος σέ μιά συναυλία δέν ξεχωρίζει ἤχους ἢ ὄργανα, αὐτός πού ἀκούει ποιήματα δέν ἀκούει λέξεις, ἀλλά μιά νοηματική ἀλληλουχία· πέρα ἀπό τίς λέξεις ὑπάρχει καί κάτι πού δέ λέγεται, ὅπως στή μουσική ὑπάρχει ἡ σιωπή. Ἡ αἰσθητική συγκίνηση ἐξάλλου, ἀπό τή θέα π.χ. τῶν ἀλόγων τοῦ Παρθενῶνα, δέν εἶναι ὅ,τι τό πάθος πού ἔχει κάποιος γιά τά ἄλογα (ἐνῶ εἶναι βέβαια δυνατό νά συμβεῖ καί τό ἐξῆς: εὐαισθητοποιημένοι ἀπό τήν τέχνη νά προσέξουμε καλύτερα τήν αἰσθητική ἀξία τῶν φυσικῶν πραγμάτων).

Τά ἔργα τῆς τέχνης, ἂν καί χρησιμοποιοῦν αἰσθητικά ὑλικά, δέν εἶναι μέσα, ὅπως τά ἄλλα παραγωγικά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἢ δέν εἶναι μόνο μέσα: ἔργα τέχνης εἶναι π.χ. ὁ πέλεκυς, ἐργαλεῖο τοῦ πρωτογόνου, ὅπου ὁ κατασκευαστής προσπάθησε νά δώσει σχῆμα πού νά ἀρέσει, μιά βελόνα γιά τά καπνά πού διακοσμήθηκε σήμερα γιά τόν ἴδιο λόγο, τά ἀγάλματα ἐνός ἀρχαίου ναοῦ, οἱ

Picasso. Γκουέρνικα.

εικόνες μιᾶς ἐκκλησίας, ἓνα ἀρχιτεκτόνημα, πού δέν εἶναι μόνο μέσο οἰκισμού, ἐξυπηρετική δηλαδή κατασκευή, ἀλλά πού μᾶς ἱκανοποιεῖ αἰσθητικά μέ τήν εὐκρίνεια τῶν γραμμῶν του.

Ἡ παραπάνω θέση ἔχει τήν ἀκόλουθη προέκταση: ὅταν ἓνα ἔργο τέχνης δέν εἶναι αὐτοθεμελιωμένο, ἀλλά χρησιμοποιεῖται γιά ἄλλους – ἐκτός τούς αἰσθητικούς – σκοπούς (πολιτικούς, ἐμπορικούς) περιέρχεται στό εἶδος τῶν ἐργαλείων.

2. Ἀπό τά προηγούμενα προκύπτει καί τό δεύτερο χαρακτηριστικό τῆς τέχνης: ἡ αὐτάρκεια καί ἡ ἐλευθερία της. Τό ἔργο τῆς τέχνης δέν εἶναι μέσο, ἀλλ' αὐτοσκοπός. **Ἡ ὄντολογική αὐτή σημασία τῆς τέχνης** καί ἡ ἔννοια τῆς **καλλιτεχνικῆς αὐτονομίας**, δέν αἰρονται ἀπό τό γεγονός (τό ὅποιο σήμερα μᾶς ἀφορᾷ ἰδιαίτερα) ὅτι ὑπάρχουν «στρατευμένοι» καλλιτέχνες. Ἡ «στράτευση» ἐδῶ, ἡ ἰδεολογική τοποθέτηση τοῦ καλλιτέχνη, δέν εἶναι ἐξωτερική, ἀλλά πρῶτίστα ὑπόθεση τοῦ κάθε καλλιτέχνη, δηλαδή αὐτοστράτευση. Ἡ τέχνη εἶναι προϊόν ἰδιοσυγκρασίας καί ἐλεύθερης ἐκλογῆς· ἔχει μέσα της τήν κοινωνική της λειτουργικότητα. Οἱ «ἐξωθεν» προσδιορισμοί καί ἐπιβαλλόμενοι σκοποί δέ χωροῦν στήν καλλιτεχνική δημιουργία. Ὁ καλλιτέχνης, ὅταν ἀντλεῖ ἀπό τήν ἱστορική στιγμή, τήν ἐθνική παράδοση κ.λπ., συμμετέχει στή ζωή ἀπό ἐσωτερική ἀνάγκη, εἶναι ὁ ἴδιος παρῶν σ' αὐτή μέ ὅλο τό εἶναι του, πού εἶναι ἡ τέχνη του. Ὁ Σολωμός πού

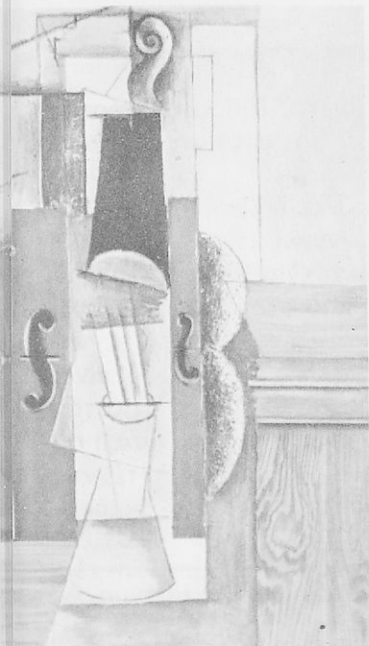
υπηρετεί τό '21, ό Πικάσσο τής «Γκουέρνικα» εΐναι ό,τι γιά τήν ήθική φιλοσοφία τά πρόσωπα: αυτόνομούμενοι δηλ. καλλιτέχνες, «πού ζοϋν καί εργάζονται μέ πνευματικές άξίες (καί) δέν μποροϋν, δέν πρέπει νά μένουν αδιάφοροι... (όταν) διακυβεϋονται οί πιά ύψηλές άξίες τής ανθρωπότητας καί τοϋ πολιτισμοϋ». Αυτό πάλι σημαίνει ότι ή τέχνη δέν εκφράζει τήν ιστορική αντίκειμενικότητα, αλλά τήν αισθαντικότητα τοϋ δημιουργοϋ της.

3. 'Η τέχνη εΐναι κοινωνικό φαινόμενο, γιατί **εΐναι τρόπος ζωής**, όπως καί ή Φιλοσοφία. Καί ως τρόπος ζωής εΐναι: αισθητικός κατά τή μορφή καί ιδεολογικός κατά τό περιεχόμενο. Θέματά της εΐναι καί όλα τά θέματα τής ζωής καί ένας από τούς σκοπούς της ή ανακοίνωση τοϋ συναισθήματος μέ αισθητικά μέσα. Τό έργο τέχνης προσφέρεται στό κοινό καί έχει αντίκρουσμα στό κοινό. 'Η τέχνη ολοκληρώνεται ως τέχνη, όταν γίνει αντικείμενο τής αισθητικής έμπειρίας τών άλλων. Τό έργο τέχνης δικαιώνεται δηλαδή στήν προσέγγισή του από τούς αισθητικούς δέκτες τής συνειδήσεώς μας.

'Η έρμητική τέχνη ή ή αυθαιρεσία, ή θεληματική άκατανοησία στήν τέχνη προκαλοϋν τή διαμαρτυρία τής συνειδήσεως, γιατί δέν τής επιτρέπουν νά λειτουργήσει αισθητικά.

'Από τά παραπάνω δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι τέχνη εΐναι ό,τι επιβάλλεται ως τέχνη μέ τήν κατανόσή του από ένα κοινό. 'Η οϋσιαστική πραγματικότητα τής τέχνης έχει άλλωστε καί ένα μέρος μυστικό, πού ανήκει πάντα στό δημιουργό της. Σημασία έχει έδω νά καταλάβουμε ότι ή τέχνη δέν εΐναι οϋτε μόνο γιά τό κοινό οϋτε γιά τό δημιουργό της, άλλ' ότι εΐναι μορφή **επι-κοινωνίας**. 'Η αισθητική άξία, πού εκφράζεται μέ τό έργο τής τέχνης, εΐναι καί δύναμη μεταδόσεως τής αισθητικής έντυπώσεως στους άλλους.

Πρέπει όμως νά επιμείνουμε στήν άνάλυση τοϋ **κοινωνικοϋ** χαρακτήρα τής τέχνης. 'Η τέχνη εΐναι άποτέλεσμα τής αισθητικής συνειδήσεως τοϋ καλλιτέχνη, δηλ. εκ προελεύσεως επαναστατική. Εΐναι άρα υπέρβαση μέ τή συγκεκριμένη σημασία τοϋ όρου, μέ τήν όποία τόν χρησιμοποιοϋμε καί στήν 'Ηθική (άναφορικά δηλαδή μέ τούς κανόνες, μέ τούς όποίους ό άνθρωπος αυ-

Picasso. Τό βιολί

Miró. Ρυθμικά πρόσωπα

τοπροσαρμόζει τή ζωή του). Τό ιστορικό παρόν δέν αντικατοπτρίζεται μέσα στήν τέχνη ὅπως εἶναι. Ὅπως ἡ φύση δέν ὑπάρχει μέσα στήν τέχνη ὡς φύση, ἀλλά δυναμικά, ὡς μεταμορφωμένος κόσμος, τό ιστορικό παρόν ὑπάρχει μέσα στήν τέχνη, ὅπως συμμετέχει σ' αὐτό προσωπικά ὁ κάθε καλλιτέχνης. Ὁ καλλιτέχνης καθοδηγεῖ τό «δυναμισμό πού προκύπτει ἀπό τή συναισθηματική ζωή πρὸς τήν κοινωνική προκοπή».

Ἡ τέχνη εἶναι «ἓνα μέσο ἐρμηνείας συγκινησιακῆς, διανοητικῆς καί μεταφυσικῆς στάσεως» (Ρήντ). Ὡς κοινωνικό λοιπόν λειτουργήμα εἶναι **ἀνόρθωση**, μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τοῦ ὅρου: δηλαδή εἶναι στάση ἀπέναντι σέ κάτι ἢ προτείνει ἓνα εἶδος στάσεως ἀπέναντι σέ κάτι. Τέτοια εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνική τέχνη, πού στό ἀνθρωπιστικό της μήνυμα, τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀρχετυπική του μορφή, ὀφείλει τήν οἰκουμενικότητά της. Τέτοια εἶναι ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἡ γοτθικὴ – πού ἐκφράζει τό μεταφυσικό βίωμα, τό ὁποῖο κυριαρχεῖ στό Μεσαίωνα –, ἡ μοντέρνα τέχνη, πού εἶναι θεληματικὴ παραμόρφωση,

ἀμφισβήτηση τῆς πραγματικότητας (Κάφκα, Πικάσσο, Θέατρο τοῦ παραλόγου κ.λπ.), ἀφομοίωση καί συγχρόνως μεταμόρφωση τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς.

4. Ἐπειδή κύρια πηγή τῆς τέχνης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη (φαντασία, παράσταση, ἰδιοσυγκρασία, διεισδυτικὴ ἱκανότητα), χαρακτηριστικὸ κάθε ἔργου τέχνης εἶναι ἡ **ἀτομικότητα**. Σέ κάθε ἔργο τέχνης ἡ αὐτονομία ἀπὸ τῆ λογικῆ ἐξασφαλίζει τὴ μοναδική του ὕπαρξη ὡς αἰσθητικοῦ φαινομένου. Ἡ τέχνη, ἔτσι, εἶναι διαρκῆς **ἀνανέωση**: κάθε καλλιτεχνικὸ ἔργο εἶναι προσωπικόν: οὔτε μιμεῖται οὔτε προστίθεται σέ ἄλλο, κατὰ τὸν τρόπο πού ἰσχύει γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ ἢ τὰ τεχνικὰ προϊόντα, πού εἶναι πάντα ἔργα μιᾶς σειρᾶς. Προκειμένου γιὰ ἓνα εἶδος τέχνης ἡ πρόοδος δέν εἶναι ἐξέλιξη, ἀλλ' ἀνάπτυξη, πορεία ἀκμῆς – παρακμῆς.

Ἡ τέχνη δέν εἶναι ἀναπαραγωγὴ ἑνὸς ωραίου πράγματος, ἀλλὰ ωραία ἀναπαράσταση ἑνὸς πράγματος.

Ἄς δοῦμε τὴν πρόταση σέ συσχετισμὸ μέ τὸ θέμα τῆς ἀτομικότητας τῶν ἔργων τῆς τέχνης.

Ἀπλὴ ἀντιγραφὴ ἢ μίμηση εἶναι τέχνη; Ἡ **φωτογραφία**, στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, προσφέρεται γιὰ νὰ δοῦμε τὸ θέμα μας στὶς δυὸ ὀψεις του. Ἡ φωτογραφία, ὅπου «φυλακίζεται» ἡ πραγματικότητα, ὅπως τὴ βλέπει τὸ μάτι, ἢ μᾶλλον ὅπως τὴ βλέπει ὁ φωτογραφικὸς φακός, εἶναι ἓνα στάδιο τῆς τεχνικῆς τῆς φωτογραφίας μιά μορφή τῆς φωτογραφικῆς, πού ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικὸ τῆς ἐφευρέσεως, τὴν τεχνολογία λήψεως φωτογραφιῶν ἢ πού ἀφορᾷ στὴ χρῆσιν τους ὡς μαζικοῦ μέσου ἐπικοινωνίας. Μιά φωτογραφία ὅμως πού δέν εἶναι ἀπλὴ ἀποτύπωση μιᾶς εἰκόνας ἀναγνωρίσιμης, ἀλλὰ πού, ἐκτός ἀπὸ φωτοσκία καὶ τὴν ὀρισμένη γωνία λήψεως, συνδέεται μέ ἓνα προσωπικὸ καλλιτεχνικὸ αἰσθητήριό καὶ πληροῖ αἰσθητικούς ὅρους, προκαλεῖ αἰσθητικὴ συγκίνηση. Εἶναι δηλαδὴ δυνατό νὰ εἶναι ἡ φωτογραφία: νέα «ὀπτικὴ γλῶσσα», ἄμεση καὶ οἰκουμενικὴ, ὅπως καὶ ἡ μουσικὴ, ὅπου μάλιστα αἶρονται τὰ φυσικὰ ἐμπόδια κάθε γλώσσας, καὶ νέο εἶδος τέχνης.

Τὰ ἀντίγραφα ἐξάλλου ἐνδιαφέρουν κυρίως τὴν ἱστορία τῆς

Πορτραίτο (πολλαπλή έκθεση πάνω στο ίδιο κομμάτι του φίλμ).

Τέχνης (π.χ. τὰ ἔργα τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς). Τό «πολλαπλό», τέλος, ἐνδιαφέρει ἀπό καλλιτεχνικῆς πλευρᾶς, ἐφόσον ἀποτελεῖ ὄχι ποσοτικὴ ἐκμετάλλευση, ἀλλ' ἀναπαραγωγή τοῦ ποιητικοῦ - αἰσθητικοῦ φαινομένου. Τό γνῶρισμά δηλαδὴ τῆς μοναδικότητος τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου εἶναι πάντα ὄντολογικὸ γιὰ τό ἔργο τῆς τέχνης.

5. Γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου παράλληλα μὲ τὴ φαντασία, τὴν παράσταση, τὴ μοναδικὴ ἔμπνευση (χάρη στὰ ὁποῖα ἓνα κοινὸ ὕλικο, λέξεις, χρώματα, ἤχοι, παρούσιάζονται σὲ μιά ἰδιαίτερη μορφή), τό τάλαντο (ἐμφυτεῖς ἰκανότητες) συμβάλλει καὶ ἡ **δεξιότητα στὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς τέχνης**. Ἡ γνώση τῶν κανόνων δὲν εἶναι βέβαια πηγὴ τῆς τέχνης, διαφορετικὰ ὅλοι οἱ τεχνοκρίτες θὰ ἦταν καὶ καλλιτέχνες. Ἡ μεγαλοφυΐα τῆς ποιήσεως, λέει ὁ Κῆτς, «δὲν μπορεῖ νὰ ὠριμάσει μὲ τὸν κανόνα καὶ τὴ διδαχὴ». Οὔτε καὶ ἀποτέλεσμα θελήσεως εἶναι ἡ τέχνη· «στὴν τέχνη τό νὰ θέλεις δὲν εἶναι ἀρκετό», λέει ὁ Πικάσσο. Ἡ τέχνη ὅμως εἶναι τόσο ἐκφραση τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη ὅσο καὶ δεξιότητα, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα ἀσκήσεως, συγκεντρώσεως, ἐργατικότητος. Ὅπως τὰ δίχως καλλιτεχνικὴ πνοή στιχουργήματα κάποιων ρωμαντικῶν δὲν εἶναι ποιήματα, ἡ τυχαία χρῆση τῶν λέξεων ποὺ δὲν πληροῖ

Θεοτοκόπουλος. Ἡ ταφή τοῦ Κόμητος Orgaz

όρισμένους καλολογικούς όρους δέν εΐναι λογοτεχνία. Τά ύλικά ή τά μέσα δέ δημιουργοΰν έργα τέχνης: οί ήχοι πού δέν έχουν όρισμένη όξύτητα δέ δημιουργοΰν μουσική, όπως δέν εΐναι «τό φώς, ή σκιά, ή προοπτική, πού μεταμορφώνουν αυτόδύναμα συνηθισμένα ή άκόμη άσχημα άντικείμενα σέ έργα τέχνης» (Ρήντ).

Συχνά ή τέχνη εΐναι έπίμονη άσκηση. Οί καλλιτέχνες, π.χ. ό Σολωμός, ό Βέρντι, ό Καζάλς, ό Πικάσσο, εΐναι ό,τι στή Φιλοσοφία ό Σωκράτης, δηλαδή «άνδρεΐοι», άφοσιωμένοι δημιουργοί. Έτσι ή τέχνη δέν εΐναι οΰτε μόνο έμπνευση, αυθόρμητη έκφραση, οΰτε μόνο έφαρμογή κανόνων.

6. Τό έργο τής τέχνης, πού συγκεντρώνει όλα τά παραπάνω γνωρίσματα, άποτελεΐ **υπέρβαση τοΰ χρόνου καί τής σχετικότητας**. Τήν υπέρβαση τοΰ δεδομένου, τής άπλής πραγματικότητας, τήν επιτυγχάνει βέβαια ό άνθρωπος μέ τή γνώση καί τήν ήθική πράξη· όμως οΰτε ή γνώση οΰτε ή πράξη έχουν τέρμα γιά τό πεπερασμένο ανθρώπινο όν. Τό φράγμα τοΰ χρόνου τό σπάζει ό άνθρωπος μόνο μέ τήν τέχνη. Κάθε μοναδικό καλλιτέχνημα εΐναι ένωση τοΰ χρονικοΰ μέ τό υπερχρονικό, τοΰ αΐσθητοΰ μέ τό όντως όν. Μέ τήν τέχνη τό νόημα τής ζωής έκφράζεται άμεσα, ή ζωή προβάλλει ολοκληρωμένη.

Ή τέχνη, μέ τό άπόλυτο αυτό ως όντολογικό γνώρισμα, έχει διπλή άποτελεσματικότητα. Ό καλλιτέχνης μέ τό έργο του επιτυγχάνει μέσα του ένα πλήρωμα, πού μόνο μέ εκείνο τής θρησκευτικής ζωής εΐναι δυνατό νά συγκριθεΐ. Ένώ ή θρησκεία εΐναι κατ' έξοχήν έσωτερική υπόθεση, ή τέχνη μέ τά έξωτερικά της άποκρυσταλλώματα δέ λυτρώνει μόνο τόν καλλιτέχνη, αλλά καί αυτόν πού συγκινείται από αυτήν, δηλαδή εΐναι *κάθαρση* τοΰ δημιουργοΰ καί *κάθαρση* εκείνων πού μετέχουν σ' αυτήν, στους όποίους πλουτίζεται καί έντείνεται ή συγκινησιακή ζωή.

Στήν τέχνη, καί όταν έκφράζεται ό άνθρωπος πόνος, κατορθώνεται ή άπελευθέρωση από τόν πόνο, όπως συμβαίνει στό γνωστικό γεγονός, όπου ή γνώση τοΰ πόνου δέν εΐναι πόνος. Ή συναισθηματικότητα, ως κατάσταση τής κοινής ψυχικής ζωής, εΐναι πάντα άλλη από τή συγκίνηση τοΰ καλλιτέχνη καί άλλη από τή συγκίνηση πού παρέχει ή τέχνη.

Ἡ αἰσθητική εὐχαρίστηση ἐξάλλου εἶναι δυνατό νά προκαλέσει σ' ἐκεῖνον πού τή δοκιμάζει διάθεση καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Ἡ καλλιτεχνική δηλαδή δημιουργία ὄχι μόνο ἐντείνει τήν ψυχική ζωή, ἀλλ' εἶναι δυνατό νά γίνει καί **κλήση δημιουργικότη-
τας**.

3. ΤΟ ΩΡΑΙΟ

Εἰσαγωγή. Ὅπως ἡ Λογική συνδέεται μέ τή γνώση καί τό ἀληθινό καί ἡ Ἠθική μέ τήν πράξη καί τό καλό, ἡ Αἰσθητική συνδέεται γενικά μέ τό ὡραῖο. Τά ἔργα ἐξάλλου πού εἶναι ἀποτέλεσμα ἰδιότυπης ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου καί ἀνταποκρίνονται σέ ὁρισμένες αἰσθητικές ἀξιώσεις ὀνομάζονται **καλλιτεχνήματα**. Ἡ κρίση γιά τό ὡραῖο, δηλαδή γι' αὐτό πού εἶναι τό ὡραῖο καί γιά τό ἰδανικό τοῦ Ὁραίου, ἀνήκει στή Φιλοσοφία ὡς Αἰσθητική. Ἡ συναισθηματική ὁμως ἀντίδραση ὡς πρός τό ὡραῖο στή φύση ἢ στήν τέχνη δέν εἶναι μία, ἀλλά ποικίλλει ἀνάλογα μέ τόν ψυχισμό τῶν ἀτόμων. Ἔτσι οἱ θεωρίες γιά τό ὡραῖο εἶναι πολλές.

Τό φυσικό κάλλος συγκίνησε τόν ἄνθρωπο, πρίν ν' ἀρχίσει ἡ δημιουργία ἔργων τέχνης, γι' αὐτό καί ἡ ἀπόδοση τῆς φυσικῆς ζωτάνιας ὑπῆρξε ἀπό παλαιά στόχος τῆς τέχνης καί σχετίζεται μέ τούς τρόπους ἐρμηνείας της (π.χ. ὁ μῦθος τοῦ Πυγμαλῶνος, τό ἰωνικό κιονόκρανο). Συχνά στήν αἰσθητική μας λειτουργία γίνεται μιά σύμβαση: λέμε γιά ἓνα ἔργο τέχνης ὅτι εἶναι ὡραῖο σάν ἀληθινό, δηλαδή φυσικό.

Εἶδαμε ὁμως ὅτι ἡ «ποιητική» ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι βασικά ἀντιγραφὴ τῆς φύσεως, ἀλλ' ὑπέρβασή της, ἐφόσον πηγὴ της εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία δέν ὑπακούει στό νόμο τῆς ἀναγκαιότητος πού χαρακτηρίζει τή φύση. Ὁ καλλιτέχνης μέ τή δημιουργική του ὄραση ἄλλοτε συμπληρώνει τή φύση, ἄλλοτε διορθώνει τό φυσικό-αἰσθητό, καί τό ἄσχημο τό κάνει ὁμορφο. Ἄν ἡ πρόταση «τό ὡραῖο εἶναι αἰσθητό» ἰσχύει γενικά στήν τέχνη, δέ συμβαίνει τό ἴδιο μέ τήν πρόταση ὅπου ἡ σχέση τῶν ὄρων εἶναι ἀντίστροφη (αἰσθητό – ὡραῖο).

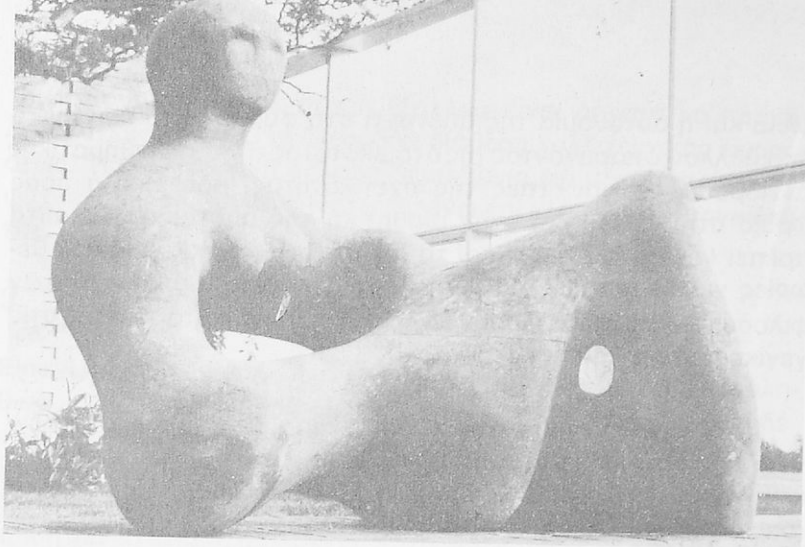
Γενικά ἡ ἰδιότητα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἡ σχέση

αλλά και ή αυτονομία της απέναντι στη φύση και τό κοινωνικό περιβάλλον, ό παράγοντας της ατομικότητας της συναισθηματικής αντιδράσεως είναι αιτίες της σχετικότητας, πού έχει ό ύρος ώραίο στην τέχνη και στην αισθητική της αποτίμηση. Σ' αυτά πρέπει νά προσθέσουμε και τό ότι οι ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες γιά τό ώραίο εξαρτώνται από την όλη τοποθέτηση των φιλοσόφων και ποικίλλουν, όπως αυτά, άφου έντάσσονται στις γενικές άρχές κάθε συστήματος.

1. **Τό ώραίο γενικά στην τέχνη** είναι: μέ την εύρεία του έννοια ή αισθητική άξία, μέ τη στενή του έννοια μία αισθητική κατηγορία. Τό ώραίο ως αισθητική άξία, πού εκφράζει ή τέχνη (όπως ή έπιστήμη την αλήθεια), έχει αντίθετό του τό άσήμαντο, άντισταθητικό, άναξιόλογο· ως μία από τις αισθητικές κατηγορίες αντίθετο έχει τό άσκημο.

Η σύνδεση της τέχνης μέ την όμορφιά ως ιδανικού της μορφής ανταποκρίνεται ιστορικά, όπως φανερώνουν οι εικαστικές τέχνες, σε μία ιδιαίτερη φιλοσοφική στάση στη ζωή: την **άνθρωπομορφική** ή ανθρωπομετρική. Πατρίδα της είναι ή αρχαία Έλλάδα. Οι Έλληνες έπλασαν και τους θεούς τους μέ ανθρωπινή μορφή· υπήρξαν ιδιαίτερα εύαίσθητοι στο «κάλλος επί της όψεως», όπως βέβαια και στη σωφροσύνη γιά την ψυχή. Στο ζωντανό όν, την άρμονία στα μέλη και στη λειτουργικότητά τους τη θεώρησαν έκφραση του κάλλους (καλός - κάγαθος, όμηρικοί ήρωες-άθληταί). Τό μέτρο είναι τό απολλώνειο στοιχείο και αυτό κυριαρχεί. Ιδανικό του ωραίου στην κλασσική εποχή είναι ένας τέλειος τύπος του ανθρωπίνου (Κούρος, Άπόλλων), ένας άρχετυπικός, όπως λέμε, άνθρωπος· αυτό πέρασε κατόπιν στην Ρώμη και έμφανίσθηκε ξανά κατά την Άναγέννηση.

Οι έννοιες όμως τέχνη - όμορφιά δέν ήταν, και δέν είναι ταυτόσημες, όσες φορές τη θέση του ανθρωπίνου, έξιδανικευμένου ή μέ όποιονδήποτε τρόπο καθοριστικού, παίρνουν άλλα ιδανικά ή σκοποί της Τέχνης, όπως στην αυθόρμητη, πιο παλαιά μορφή τέχνης (όπου τά έργα είναι διάφορες έκφράσεις, οι χοροί ή τά σχέδια των σπηλαίων είναι προσευχές ή μέσα έξευμενισμού των φυσικών όντων) ή όπως στο ανατολικό ιδανικό, πού είναι

Henry Moore Μισοπλαγιασμένη μορφή

ένστικτῶδες, στό βυζαντινό, πού εἶναι θρησκευτικό καί ἀφηρημένο κ.λπ. Ἀνήκει στήν οὐσία τῆς τέχνης τό ὅτι τό ἰδανικό της δέν εἶναι ἓνα. Τό ὠραῖο ὡς ἰδανικό τῆς μορφῆς δέν εἶναι ὅλη ἡ τέχνη ἢ ὅλη ἡ τέχνη δέν εἶναι ἓνα μόνο ἰδεῶδες ὁμορφιάς. Ἡ ἰδεοκρατική ἀντίληψη τῆς τέχνης ταυτίζει τό ἀγαθό μέ τό ὠραῖο. Ἄλλοτε τό ὠραῖο ταυτίζεται μέ τό ἀληθινό. Ὁ Μπουαλῶ ἔλεγε, ὅτι τίποτε δέν εἶναι ὠραῖο ἐκτός ἀπό τό ἀληθινό. Καί στή μοντέρνα τέχνη ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἐπιστημονικῆς στάσεως τοῦ 19ου αἰῶνα ὑποστηρίχθηκε ὅτι κριτήριο εἶναι ἡ ἀλήθεια μάλλον παρά ἡ ὁμορφιά.

Καί ὡς πρός τό περιεχόμενό του ὁ ὅρος **ὠραῖο** εἶναι σχετικός. Ἄλλοτε θεωρεῖται ὡς ὠραῖο ἡ ἀρμονία μορφῆς καί ὕλης· στή φύση ἔχομε γιά παράδειγμα τό ἐλληνικό τοπίο· στήν τέχνη πρόκειται γιά «ὀρισμένες διευθετήσεις στήν ἀναλογία τοῦ σχήματος καί τῆς ἐπιφάνειας καί τῆς μάζας πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα ἓνα εὐχάριστο συναίσθημα», γιά τήν «αἴσθηση» δηλ. «τῶν εὐχάριστων σχέσεων» (Ρήντ).

Στό ρεαλισμό γενικά, ὅπου τό βάρος φεύγει ἀπό τήν ὀργάνωση, διάρθρωση καί σύνθεση τῆς μορφῆς καί πηγαίνει στό περιεχόμενο, ὠραῖο εἶναι, ὅ,τι ἰδιαίτερα συγκινεῖ ὡς ἰδέα. Ἡ ψυ-

χολογική εξάλλου έρμηνεία τής τέχνης (Άγγλία 17ος καί 18ος αιώνας) θεωρεί τό ώραίο ως έσωτερικό συναίσθημα.

2. Τή σχετικότητα του ώραίου φανερώνει καί ή ποικιλία τών θεωρήσεων του στή Φιλοσοφία. Θά αναφέρουμε γιά παράδειγμα όρισμένες απόψεις:

α) Στόν Πλάτωνα ή θεώρηση του ώραίου είναι γενικά μεταφυσική. Ή ωραιότητα δέν είναι έμπειρική, άλλ' ύπερβατική: Ώραίο δηλαδή δέν είναι αυτά τά ίδια τά πολλά αισθητά πράγματα, αλλά μιά καί μόνη ιδεατή όμορφιά. Ό αισθητός κόσμος δημιουργήθηκε από ένα δημιουργό - τεχνίτη, ό όποιος πρόσβλεπε στό ιδανικό πρότυπο τής όμορφιάς μέ τό νοϋ του καί αυτό απομιμήθηκε· γιά τοϋτο καί ό κόσμος είναι καλλιτέχνημα.

Ή έμπειρική όμορφιά είναι πάντα άντανάκλαση τής πραγματικής - ιδεατής όμορφιάς καί υπόμνησή της: από όλες τίς ιδέες, λέει ό Πλάτων, μόνο ή ιδέα τής όμορφιάς μπορεί από τή φύση της νά γίνει όρατή, κι έτσι νά παρακινήσει στήν αναζήτηση τής πραγματικής, μεταφυσικής όμορφιάς. Στό «Συμπόσιον» ό φιλόσοφος διδάσκει τήν τεχνική τής διαλεκτικής ανάβασεως από τά συγκεκριμένα όμορφα ως τήν ιδέα τής όμορφιάς. Ό τρόπος μέ τόν όποιον ό Πλάτων έδω αναφέρεται στό ώραίο δείχνει ότι θεωρεί τή σχέση μέ αυτό υπόθεση προσωπική: ή άμεση θέα τής όμορφιάς καί ό ύψιστος βαθμός εξάρσεως θά γίνει σ' αυτόν πού θά έχει πετύχει νά άσκηθεί στήν ανάβαση - έπαγωγή καί θά έχει άντικαταστήσει τήν αισθητική του όραση μέ τή νοητική. Άλλού ό Πλάτων κάνει λόγο γιά τό «άμήχανον κάλλος» του Άγαθοϋ. Σέ τέτοια θεώρηση τής όμορφιάς είναι εύνόητο ότι, προκειμένου γιά τήν ίδια τήν τέχνη, τό κάλλος δέν είναι όντολογικό γνώρισμα, αλλά δάνειο, καί ή υποτίμηση τής τέχνης γενικά έχει σχέση μέ τή θέση της ως πρός τό επίπεδο του νοητικού καί μόνου πραγματικού.

β) Στόν Πλωτίνω, του όποιου έχομε καί ειδικές μελέτες γιά τό ώραίο (Περί καλοϋ, Περί του νοητοϋ κάλλους), ή αισθητική θεώρηση είναι όντολογική: Ώραίο είναι ό,τι πραγματοποιεί άπόλυτα τήν οϋσία του. Όπως τό χρυσάφι, άν του άφαιρέσεις τή σκουριά, μένει ό χρυσός πού είναι ώραίος, έτσι, λέει ό Πλωτίνος, ή ψυχή τότε μόνο είναι ώραία, όταν είναι μορφή, καθαρός

λόγος. Ὡραῖο εἶναι ὅ,τι μετέχει στό νοητό ὡραῖο. Ἀγαθό, ὡραῖο, ἀληθινό εἶναι στοιχεῖα τοῦ νοῦ, μέσα στόν ὁποῖο ὑπάρχουν τά πάντα· ἀπό τά τρία αὐτά προέρχονται ἡ ἠθική, ἡ τέχνη καί ἡ ἐπιστήμη. Ἀρχή ὅλων εἶναι τό «ἄρρητον» Ἐνα, «τό πρῶτο ὡραῖο», ἡ μεταφυσική πρωταρχική τῶν ὄντων.

Ὁ αἰσθητός κόσμος εἶναι ὡραῖος, γιατί ὑπάρχει μόνο χάρη στήν ψυχή πού τόν μορφοποιεῖ καί ἡ ὁποία ἀντλεῖ τίς μορφές ἀπό τό νοητό κόσμο. Ἡ συμμετοχή δηλαδή στήν ἰδέα τῆς ὁμορφιάς εἶναι ἡ αἰτία τῆς αἰσθητικῆς ὡραιότητας. Καί στήν τέχνη συμβαίνει τό ἴδιο, ὅπου πάλι τά πρότυπα εἶναι νοητά. Ἡ αἰσθητική ἀπόλαυση τῆς ὁμορφιάς ἐξαρτᾶται ἀπό τή δυνατότητα τῆς ψυχῆς νά συμμετέχει στό νοερό κάλλος, νά κρίνει ἔχοντας ὡς κριτήριο ὀρισμένη ἰδέα πού βρίσκεται μέσα της.

γ) Συνεπῆς μέ τήν ὅλη θεωρία του εἶναι καί στόν Κάντ ἡ αἰσθητική πού περιέχεται στήν «Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίναι». Ἡ συνείδηση, δηλαδή τό ὑποκείμενο, εἶναι ἐδῶ πυρηνικό σημεῖο: Ἡ «Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου» ἀντιμετωπίζει τά πράγματα ὄχι καθαυτά, ἀλλ' ὡς φαινόμενα, ὅπως σχηματίζονται ἀπό τή συνθετική ἰκανότητα τῆς συνειδήσεως. Τό ἀληθινό ἐξετάζεται ὡς κάτι πού δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό νοῦ μας. Ἡ «Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου», ἐξάλλου, ἐξετάζει τίς ἀξίες ὄχι ὡς ὄντα, ἀλλ' ὡς αἰτήματα, σέ ἄμεση σχέση μέ τή βούλησή μας. Κατά τόν ἴδιο τρόπο τό **ὡραῖο** στήν αἰσθητική θεωρία εἶναι κατηγορημα τοῦ ὑποκειμένου, ὄχι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων. Ὡραῖο εἶναι ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν πραγμάτων στή συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ αἰσθητική κρίση γιά τό ὡραῖο εἶναι ξένη **στίς βιολογικές ἀνάγκες, τά ὑποκειμενικά μας αἰσθήματα, τή σκοπιμότητα, τήν ψυχρή διανόηση· ὡραῖο εἶναι ὅ,τι ἀρέσει γενικά δίχως ἔννοια καί ἀναγνωρίζεται ὡς ἀντικείμενο ἀναγκαίας ἱκανοποιήσεως.** Δηλαδή ἡ αἰσθητική ἱκανοποίηση πού ἐκφράζει ὁ χαρακτηρισμός **ὡραῖο** εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τήν αἰσθησιακή, τήν πρακτική καί τήν ἠθική· ὁ ἀποκλεισμός ἀκριβῶς τῶν ἄλλων εἶναι ἐνδειξη ὅτι πρόκειται γιά τήν αἰσθητική. Στίς ἄλλες περιπτώσεις ἔχομε σχέση ἐπιθυμίας (ἡδονικό - ὠφέλιμο), βουλήσεως (ἀγαθό). Στή σχέση ἐπιθυμίας τό ἐπιθυμητό εἶναι μέσο (ἡδονικό - ὠφέλι-

μο), στη βουλευτική σχέση τό αντικείμενο είναι σκοπός (άγαθό). Στην περίπτωση της αισθητικής ικανοποιήσεως υπάρχει έλευθερία όπως στο παιχνίδι: τό πραγματικό αντικείμενο πού τήν προκαλεί δέν ενδιαφέρει αυτόν πού τή δοκιμάζει ούτε ως μέσο ούτε ως σκοπός, αλλά μόνο ως αντικείμενο θέας, δηλαδή ως μορφή (τυποκρατία ή φορμαλισμός). Έξάλλου ενώ ως κατάσταση (συγκίνηση), όχι ως γνωστική σχέση, ή αισθητική κρίση γιά τό ώραίο είναι άτομική, αυτό δέν τήν εμποδίζει νά έχει καθολικό κύρος, καί τοῦτο γιατί τό αισθητικό συναίσθημα υπάρχει σ' όλους τούς ανθρώπους καί γιατί ανακοινώνεται, εφόσον είναι συναίσθημα πού έχει έποπτική προέλευση. Οί διαφορές τών ανθρώπων σχετικά μέ τό ώραίο προκύπτουν από τή σύγχυση μέ τίς άλλες μορφές ενδιαφέροντος, τίς όποιες αναφέραμε.

δ) Στόν Έγελο τό ώραίο είναι ή αισθητική παράσταση τής ιδέας, όχι πλήρης έκφρασή της (μόνη δημιουργία πού αντιστοιχεί στήν ιδέα είναι ή Φιλοσοφία). Τό ώραίο είναι **ιστορική μορφή** τοῦ νοῦ. Ἡ διαλεκτική (ως κίνηση ὅμως τής Ἱστορίας, όχι ως προσωπική άσκηση) φαίνεται στήν τέχνη πού περνά από τή θέση (συμβολικό στάδιο, αρχαία Αίγυπτος) στήν αντίθεση (ώραίο ως άρμονία μορφής καί ὕλης, αρχαία έλληνική τέχνη) καί φτάνει στή σύνθεση (ρωμαντική τέχνη, δηλαδή γενικά ή δυτική τέχνη).

3. Τό ώραίο, ὅπως εἶδαμε, χαρακτηρίζεται από πολυσημία. **Ἄς συνοψίσουμε** ως πρός τά βασικά σημεία ὅσα προηγήθηκαν. Ὅταν κάνουμε λόγο γιά τό ώραίο, ή συνείδησή μας βρίσκεται πάντα σέ σχέση μέ κάτι. Δηλαδή υπάρχουν: ὑποκείμενο καί αντικείμενο πού προκαλεί σ' αυτό τό αἶσθημα τοῦ ωραίου· τό ώραίο ως συναίσθημα άναγνωρίσεως τοῦ αισθητικά αξιόλογου είναι άτομικό, ποικίλλει στούς λαούς, στίς εποχές, στά άτομα. Ὁ άνθρωπος είναι ιστορικό ὄν, παίρνει δηλαδή κάθε φορά ὀρισμένη στάση άπέναντι στή ζωή καί στίς αξίες. Αυτό, έκτός από τή Φιλοσοφία πού είναι κίνηση τοῦ Λόγου, δείχνει ως προσωπικό βίωμα καί ή τέχνη, πού είναι καταλυτική σέ δεδομένα, παράδοση κ.λπ. Καί ή αισθητική έμπειρία είναι ιστορική. Τά άγάλματα π.χ. τών αρχαίων Έλλήνων, έργα πολιτῶν - καλλιτεχνῶν μέ ιδιαίτερη πολιτική καί θρησκευτική νοοτροπία, δέν μπορούμε νά τά εκτιμήσουμε μέ τό ἴδιο κριτήριο ωραιότητας πού εἶχαν οί δημιουργοί

τους ή οι σύγχρονοί τους. Έκτός από την ιδιοτυπία των κοινωνικών διαθέσεων υπάρχει καί ή ιδιοτυπία των ψυχολογικών· οι αισθητικές τάσεις ποικίλλουν κατά την ήλικία ή έχουν βαθμούς, όπως καί οι ήθικές τάσεις· παράδειγμα: στά δεκαέξι του χρόνια ο Παλαμās έγραφε ύμνους γιά την όμορφιά της ποιήσεως του Παράσχου...

“Αν όμως αναφερθήκαμε στην άτομικότητα της συγκινήσεως από τό ώραίο, από τό τελευταίο ήδη παράδειγμα καταλαβαίνουμε καί τό ότι δέν είναι δυνατό νά υποστηριχτεί, ότι ώραίο είναι ό,τι μās άρέσει. Οι αναλύσεις του Κάντ έδειξαν τή συνάφεια άτομικότητας - καθολικότητας της αισθητικής έμπειρίας. Στην τέχνη ή καλλιτεχνική αξία, πού συνήθως εκφράζουμε μέ τόν όρο ώραίο, βιώνεται βέβαια άτομικά είναι όμως αντικειμενική, γιά νά αποτελεϊ αξία. “Αν δέ μās άρέσει ή κλασσική μουσική, ή αντίπαθείά μας δέ σημαίνει ότι ή μουσική δέν είναι ωραία, τό ίδιο όπως, τηρουμένων των αναλογιών, αν δέν μπορούμε νά συλλάβουμε τά άνώτερα Μαθηματικά, δέ συνεπάγεται μείωση της σημασίας της μαθηματικής έπιστήμης.

Οί άνθρωποι, εκτός των ψυχασθενών πού δέ συγκινούνται από τό αισθητικά αξιόλογο – όπως «οί κουρασμένοι δέν αγαπούν» – μπορούν ως ένα σημείο, (γιατί υπάρχει καί ένα μέρος μυστικό στην τέχνη) νά μνηθούν στην άναγνώριση της αισθητικής αξίας. Οι άρχαίοι Έλληνες, πού έδωσαν τό παράδειγμα των «θεωρών» – οι όποιοι ταξίδευαν γιά νά γνωρίσουν καί νά μεταφέρουν κατόπιν τίς γνώσεις τους στον τόπο τους – μās έδωσαν καί τό παράδειγμα του πολίτευματος πού έμόρφωνε πολίτες μέ την τέχνη (θέατρο, θεωρικά).

“Η αισθητική ως έρμηνεία της αξίας μπορεί νά είναι «παίξεις εις ουσίαν». Έκτός από τό θεωρητικό της τέχνης σημαντικός είναι ό παράγων των ίδιων των αισθαντικών καλλιτεχνών, πού μās έδωσαν εξαιρετικές αναλύσεις των μυστικών του ωραίου ως αισθητικής αξίας. Συχνά μάλιστα όρισμένοι τύποι ωραιότητας καλλιτεχνικής άναγνώριστjκαν σέ άλλη εποχή από εκείνη της δημιουργίας τους χάρη στην ανταπόκριση πού βρήκαν σέ όρισμένες αισθαντικές συνειδήσεις (π.χ. Θεοτοκόπουλος, γοτθική τέχνη – πού άναγνώριστjκε τό 19ο αιώνα – Κάλβος, Καβάφης

πού όφείλουν τήν έπιβολή τής τέχνης τους στόν Παλαμά ό πρώ-
τος, στόν Ξερόπουλο ό δεύτερος).

4. ΟΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Εισαγωγή. Η αίσθητική ως φιλοσοφική έπιστήμη αναζητεί στά
αίσθητικά έργα ένότητα καί συνέπεια. Έτσι μελετά τή δομή τών
τύπων τών αισθητικών αντικειμένων, γιά νά βρεί τά γενικά τους
κατηγορήματα καί τίς αντίστοιχες σ' αυτά συναισθηματικές
αντιδράσεις μας.

Αισθητικές κατηγορίες είναι ήδη στόν Κάντ οί ποικίλες μορ-
φές τής αισθητικής κρίσεως αναφορικά μέ τά αισθητικά αντικεί-
μενα. Τό ώραίο, όπως είδαμε, είναι αισθητική κρίση, πού συνο-
δεύεται από ευάρεσκεια. Οί αισθητικές κρίσεις, πού είναι πάντα
συνθετικές, είναι έδω δύο ειδών: ή κρίση γιά τό ώραίο, πού είναι
γενική κατηγορία, καί ή κρίση γιά τό υπέροχο, πού είναι ειδική
κατηγορία του αισθητικού γένους του ώραίου.

Σήμερα οί αισθητικές κατηγορίες συγκεντρώνουν γιά τήν Αι-
σθητική τέσσερα χαρακτηριστικά: α) ειδική συγκινησιακή ατμό-
σφαιρα, β) οργανικό σύστημα από δομημένες δυνάμεις, πού
υπάρχουν αντικειμενικά στό έργο τής Τέχνης καί από τό όποιο
προκαλοῦνται οί συναισθηματικές μας αντιδράσεις, γ) έναν τύπο
άξιας, σημείο αναφοράς τής αισθητικής κρίσεως μέ τήν όποία
άποτιμᾶται ό τρόπος καί τό ποσό τής ανταποκρίσεως του έργου
στός αισθητικές αξιώσεις, δ) δυνατότητα νά έπανευρεθεί ή κατη-
γορία σ' όλα τά είδη τής τέχνης.

Τό 19ο αιώνα καί στίς αρχές του 20ου ἴσχυε ή υπόθεση ότι ό
άριθμός τών αισθητικών κατηγοριών είναι όρισμένος, γιά τοῦτο
καί δέχονταν τήν ταξινόμησή τους σέ ένα συνοπτικό πίνακα.
Σύμφωνα μέ μιά τέτοια διαίρεση αισθητικές κατηγορίες είναι:

Τό ώραίο

Τό υπέροχο

Τό τραγικό

Τό κωμικό

Τό χαριτωμένο

Τό άσχημο

Τό ώραϊο, όπως είπαμε, είναι δυνατό νά είναι: ή αισθητική αξία, όποτε οί άλλες κατηγορίες (όπως ή κατηγορία τοῦ ὑπέροχου στόν Κάντ) είναι εἶδη αὐτῆς τῆς κατηγορίας, δηλαδή κύριοι τύποι τῆς ὁμορφιάς (Μάξ Ντεσσουάρ). Τότε ὅμως τό ἄσχημο δέν είναι κατηγορία, γιατί είναι ἄρνηση τῆς αισθητικῆς ἀξίας. Στήν προηγούμενη διερεύνηση τοῦ ώραίου εἶδαμε ὅτι τό ώραϊο δέν ταυτίζεται ὅπωςδήποτε μέ τό αισθητικά ἀξιόλογο. Τό ἄσχημο στήν περίπτωση αὐτή δέν είναι: ὅ,τι θά θεωρούσαμε ὡς ἀντίθετο στήν οὐσία τοῦ αισθητικά ἀξιόλογου. Τό ἄσχημο είναι δυνατό νά προκαλέσει αισθητική ἀντίδραση, ἔντονη συγκίνηση, ὅταν είναι π.χ. σκόπιμη ἢ τυχαία παρέκκλιση ἀπό τήν κανονική ὁργάνωση τῆς μορφῆς. Ἄν τό ώραϊο τό ἴδιο είναι εἶδος τῆς αισθητικῆς ἀξίας, οί άλλες κατηγορίες είναι ὡς πρὸς αὐτό ἰσότητες.

Ἡ συνείδηση ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἴδια τέχνη είναι δυναμική δραστηριότητα τοῦ πνεύματος δέν ἐπέτρεψε στήν Αἰσθητική νά σταματήσει στούς κλειστούς πίνακες. Σήμερα ἀντικαθιστοῦν τοὺς πίνακες αὐτοὺς μέ πίνακες ἀνοικτοὺς, ὅπως είναι ὁ κυκλικός πίνακας τοῦ Σουριώ, ὅπου είναι δυνατό νά εἰσέλθουν νέες κάθε φορά κατηγορίες, ὅπως π.χ. τό ποιητικό, τό ἐξυπνο, τό μυστηριώδες, τό δραματικό κ.ἄ.

Μετά τίς διευκρινίσεις αὐτές σχετικά μέ τόν ἀριθμό καί τή συνάφεια τῶν αισθητικῶν κατηγοριῶν θά ἐξετάσουμε ἐνδεικτικά ἀπό τίς παραδοσιακές κατηγορίες τό ὑπέροχο καί τό κωμικό σέ συσχετισμό μέ άλλες.

Τό ὑπέροχο

Τό 18ο αἰῶνα πρῶτος ὁ Ἔντμουντ Μπούρκε διατύπωσε μιά ψυχολογική θεωρία μέ θεμελίωση φυσιολογική, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό ὑπερβολικά μεγάλο προκαλεῖ συγκίνηση, θαυμασμό καί δέος. Αὐτό τό χαρακτήρισε ὡς τό ὑπέροχο. Ὁ Κάντ θεώρησε τό ὑπέροχο ἰδιαίτερη αισθητική κατηγορία καί ἔδειξε ὅτι συνίσταται ἀπό τό ἀπεριόριστο, τήν ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου, ἀντίθετα ἀπό τό ώραϊο πού τό χαρακτηρίζει τό ὅριο τῆς μορφῆς· ἀντίστοιχο στό «ὑπέροχο» βίωμα είναι τό ἀπέραντο.

[Ἡ ἔννοια τοῦ ὑπέροχου ἀπαντᾷ στὸν Πλάτωνα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ «ἀμήχανον κάλλος» τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ, στὸν Ποσειδῶνιο, τὸ Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα (ὕψος) καὶ στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ «περὶ ὕψους» (ὕψηλὸ ὕψος στὸν πεζὸ καὶ τὸν ἔμμετρο λόγο). Ἀπὸ τὸ «περὶ ὕψους» ἐπηρεάστηκε ὁ Μπουαλῶ, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ ὕψηλου].

Τὸ ὑπέροχο προκαλεῖ στὸ ὑποκείμενο ἔντονη αἰσθητικὴ συγκίνηση. «Συντελεῖ ἔτσι στὸν πλουτισμὸ καὶ τὴν ἀνάταση τῆς συγκινησιακῆς μας ζωῆς. «Ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση προκαλεῖ, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὑπέροχο, καὶ τὸ τραγικὸ ἐνῶ τὸ χαριτωμένο π.χ., πού χαρακτηρίζεται – ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ὑπέροχο – ἀπὸ τὴ μικρότητα τῶν διαστάσεων καὶ τὴν κομψότητα καὶ – ἀντίθετα ἀπὸ τὸ βάθος καὶ τὴ σοβαρότητα τοῦ τραγικοῦ – ἀπὸ ἐλαφρότητα, δὲ συντελεῖ στὴν ἔνταση τῆς συγκινήσεως, ἀλλ' ἀπλῶς εὐχαριστεῖ.

Τὸ κωμικὸ (τὸ δραματικὸ - τραγικὸ)

Ὅταν οἱ διαστάσεις εἶναι πέρα ἀπὸ ὀρισμένα ὅρια, τὴ θέση τοῦ χαριτωμένου παίρνει τὸ κωμικὸ (π.Χ. αὔξησις τῆς ἀσχήμιας, δυσμορφία ἢ ὑπερβολικὴ δυσαναλογία). Ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου στὴν περίπτωσιν αὕτὴ τὸ χαμόγελο γίνεται γέλιο. Οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ κωμικὸ εἶναι πολλές. Γενικὰ μποροῦμε νὰ τίς διακρίνουμε σὲ διανοητικὲς (Σοπενχάουερ) καὶ συναισθηματικὲς (Λίπς). Τὸ κοινὸ ἐξάλλου σ' ὅλες τίς θεωρίες γιὰ τὸ κωμικὸ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς συγκρούσεως (ἀπροσδόκητη διασταύρωσις ἀσυμβίβαστων πραγμάτων ἢ νοημάτων).

Τὴ σημασίαν τοῦ κωμικοῦ ἀπὸ φιλοσοφικὴ κυρίως ἄποψιν ἀνέλυσε ὁ Μπερξὸν στὸ δοκίμιό του «Τὸ γέλιο». Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀντλήσουμε ὀρισμένους ἀπόψεις πού θὰ συνδυάσουμε μὲ ἄλλες σχετικὲς θεωρήσεις καὶ κατηγορίες. Ὁ Μπερξὸν τοποθετεῖ τὸ κωμικὸ ἀνάμεσα στὴν τέχνην καὶ τὴ ζωὴν. Τὴν κωμωδίαν θεωρεῖ ὡς κοινωνικὴ λειτουργία καὶ πολιτιστικὸ παράγοντα καὶ τὸ γέλιο ὡς λειτουργήμα ἐπανορθώσεως τῆς ἀκαμψίας, ἡ ὁποία καταστρατηγεῖ τὸ θεμελιακόν, κατὰ τὸ φιλόσοφον, νόμον τῆς κινητικότητος καὶ ἀνανεώσεως τῆς ζωῆς.

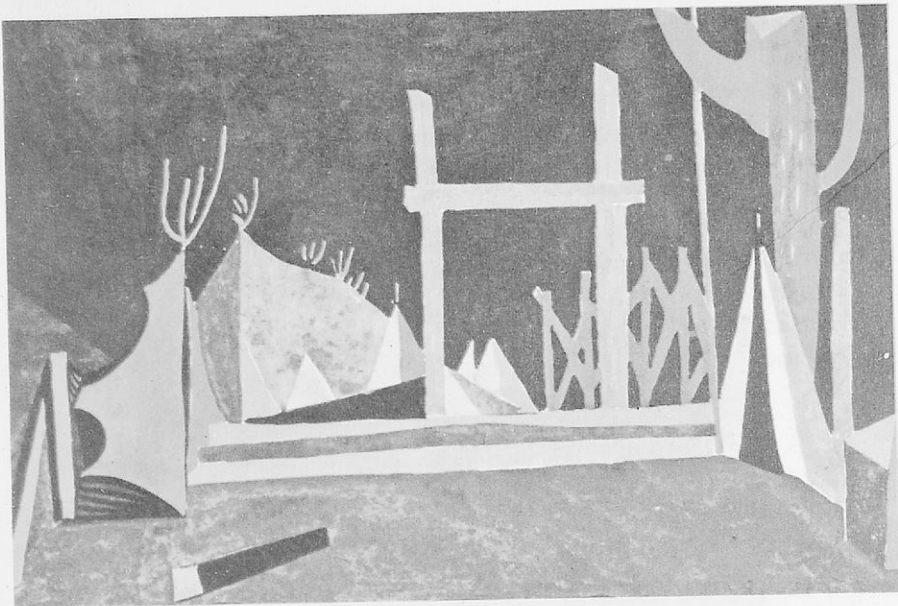
Ἀπαραίτητον στοιχεῖον γιὰ τὴν πρόκλησιν τοῦ γελίου εἶναι γιὰ

Ἡ Κατίνα Παξινού, Ἀγαυή, στίς «Βάκχες» τοῦ Εὐριπίδη, μέ τόν Μινωτῆ

τόν Μπερξόν τό κλίμα τῆς συναισθηματικῆς ἀδιαφορίας. Συνθετικά στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ ὁ Μπερξόν θεώρησε: τήν ἀμνηχανία ἢ ἀδεξιότητα, τή μηχανική ἀλυγισία, τόν αὐτοματισμό ἢ ἐπανάληψη κινήσεων, τήν παραποίηση τῆς πραγματικότητας ἀπό τή φαντασία (Δόν Κιχώτης), τή μεταμόρφωση τοῦ προσώπου σέ πράγμα (κλόουν), τά ἐλαττώματα πού ἀπευθύνονται στή διάνοια.

Σ' αὐτό τό τελευταῖο ἔγκειται ἡ διαφοροποίηση τοῦ δράματος ἀπό τήν κωμωδία. Στό δράμα τά πάθη ἢ τά ἐλαττώματα ἐνσωματώνονται σέ πρόσωπα καί συνθέτουν τή μοναδική στό εἶδος τῆς ἱστορίας τοῦ προσώπου. Τά πρόσωπα δηλαδή ἔχουν ἀτομικότητα. Στήν κωμωδία ἔχομε συχνά ὡς τίτλο ἓνα ὄνομα προσηγορικό (Φιλάργυρος), ἀλλ' αὐτό εἶναι κυρίως χαρακτηρισμός. Τά πρόσωπα ἐδῶ εἶναι μαριονέττες πού παίζουν, τό κωμικό ἐλάττωμα κρατᾷ τήν ἀνεξάρτητη ὕπαρξή του, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἐνωμένο μέ ἓνα πρόσωπο. Κάθε κωμικό πρόσωπο εἶναι ἓνας τύπος. Ἡ ὕψηλὴ κωμωδία εἶναι τέχνη πού σκοπεύει στό γενικό, περιγράφει γενικούς τύπους (χαρακτήρες) ἢ παραλλαγές τύπων. Στά κωμικά πρόσωπα, κατὰ τόν Μπερξόν, τό κωμικό ἐκδη-

Σαίξπηρ, «Μάκβεθ», τό στρατόπεδο

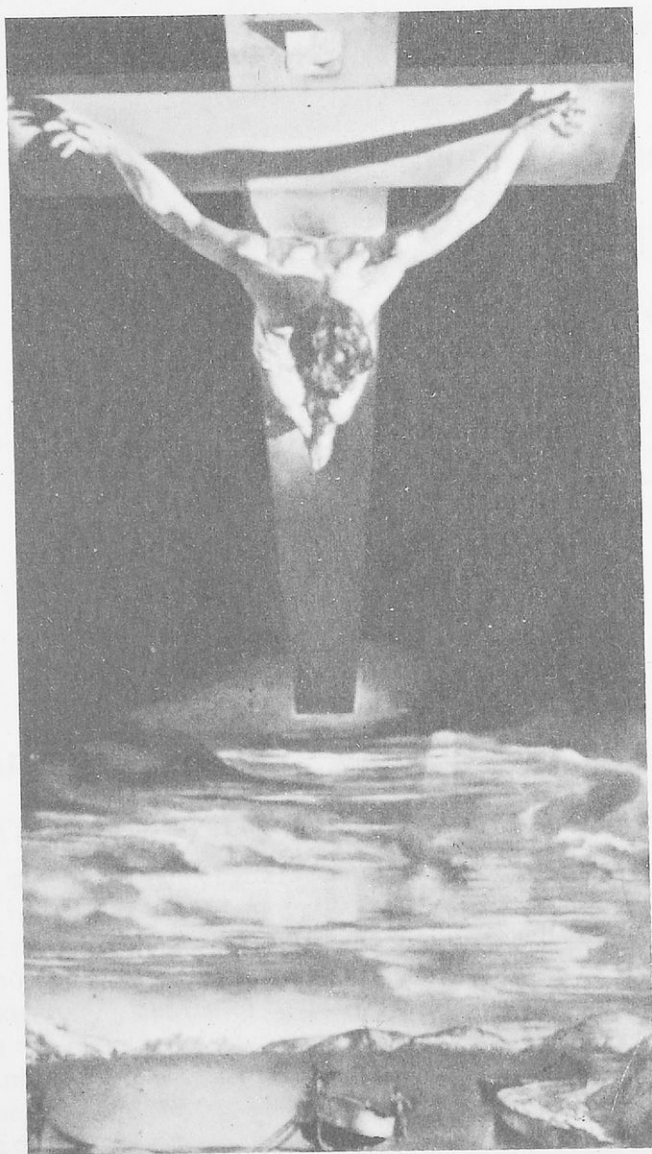
λώνεται όχι μέ τήν ἐνέργεια (ή ἐνέργεια ἔχει δραματικότητα), ἀλλά μέ τίς χειρονομίες (ὁ Ταρτοῦφος ὡς πρὸς τίς πράξεις του θά μπορούσε νά εἶναι πρόσωπο τραγικό, ὡς πρὸς τίς χειρονομίες του εἶναι πρόσωπο κωμικό).

Ἡ ἀρχαία τραγωδία, (ή ὁποία εἶναι κατὰ τό Θεόφραστο «ἥρωικῆς τύχης περίστασις»), ἐπέβαλε μέ τήν καλλιτεχνική της ἀξία τά πρόσωπά της. Στό δράμα ὅσο πιο σπουδαῖο εἶναι τό ἔργο τόσο πιο βαθιά εἶναι ἡ ἀλήθεια του, ἡ ἀπεικόνιση δηλ. τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γενικότητα σ' αὐτό ὑπάρχει στό ἀποτέλεσμα. Στήν τραγωδία ὁ θεατής συμμετέχει, ἀφοῦ κοινῇ εἶναι ἡ τύχη τῶν παθῶν στούς ἀνθρώπους. Τό τραγικό γιά τοῦτο καθαίρει καί τό θεατή. Ἐνῶ ἡ κωμωδία κινεῖται μέσα στή φαντασία ἢ ξεκινᾷ ἀπό τήν παρατήρηση τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, ἡ τραγωδία κινεῖται μέσα στήν ἱστορία, καταγράφει συγκρούσεις. «Ὁ Οἰδίποδας», λέει ὁ Λαλό, «παλεύοντας ἐνάντια στό ἐξωτερικό πεπρωμένο τῆς μοίρας καί ὑπομένοντας τήν ἀδικία, ἢ ὁ Προμηθεὺς ἐπιμένοντας πεισματικά μέ ἀνελέητη γαλήνη τήν αἰώνια ἐπανάστασή του, αὕτη εἶναι ἡ τραγική πράξη».

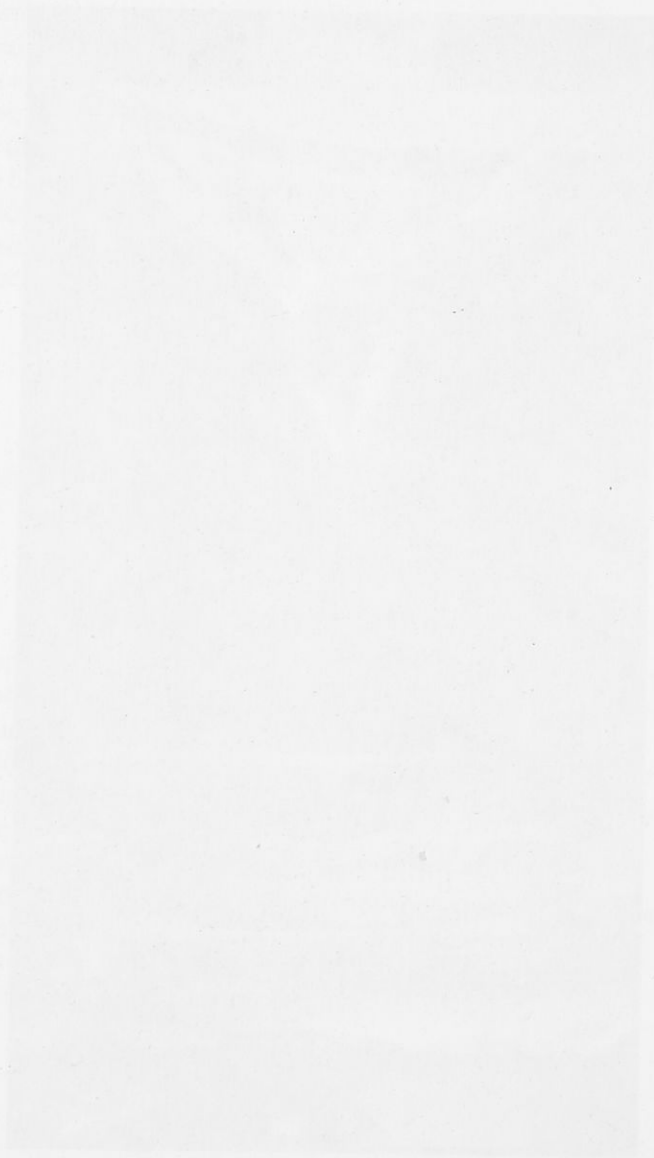
Ἀπό τίς διακρίσεις πού προηγήθηκαν μέ τίς σχετικές ἀναφορές κυρίως στόν Μπερξόν δέν πρέπει νά νομίσουμε ὅτι ἡ κωμωδία εἶναι κατώτερο εἶδος ἀπό τήν τραγωδία. Ἄν τό κωμικό δέν ἔχει βάθος ὅπως τό τραγικό (στήν αἰσθητική συγκίνηση ἀπό τό τραγικό ὑπάρχει «ἠθικός θαυμασμός» ἢ καί «θρησκευτικό δέος»), αὐτό δέν ἀφορᾷ στήν Τέχνη. Ἀπό τήν πλευρά τῆς Τέχνης ἡ ἀξία σχετίζεται μέ τόν τρόπο τῆς ἀποδόσεως τοῦ κωμικοῦ. Ὁ μέγας καλλιτέχνης εἶναι (ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων γιά τό φιλόσοφο) ὁ ἴδιος τραγωδοποιός καί κωμωδοποιός (π.χ. Σαίξπηρ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γεωργούλη Κ., Αἰσθητικά καί φιλοσοφικά μελετήματα, 1964.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Ἡ πρωταρχική τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, «Φιλοσοφία» 3 (1973).
3. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ' 1975.
4. Μουρέλου Γ., Θέματα Αἰσθητικῆς καί Φιλοσοφίας τῆς τέχνης, Θεσ/νίκη 1970.
5. Μουτσόπουλου Εὐ., Αἱ Αἰσθητικά Κατηγορίαι, 1970.
7. Read Herbert, Ἡ φιλοσοφία τῆς μοντέρνας τέχνης, μετάφρ. Σ. Ροζάνη, 1969.
8. Τσάτσου Κ., Δοκίμια Αἰσθητικῆς καί Παιδείας, 1960.
9. Παπανούτσου Εὐ., Αἰσθητική, 1969⁴.

Salvador Dalí. 'Ο Έσταυρωμένος

Ε΄. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τί είναι για μᾶς Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔθεσε πρώτη ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα, πού ἀπασχολοῦν τόν ἄνθρωπο σέ κάθε ἐποχή. Ἔτσι ἀσχολήθηκε σέ ἐπίπεδο καθαρῆς θεωρίας μέ τή γνώση, τήν οὐσία τῶν ὄντων, τή δομή καί τή λειτουργία τοῦ σύμπαντος, τήν καταγωγή τῆς ζωῆς, τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, τή θέση του μέσα στόν κόσμο καί τά συστήματα τοῦ ὁμαδικοῦ βίου.

Ἀπαντώντας στά βασικά ἐρωτήματα, πού ἀνέκαθεν ἀπασχολοῦσαν τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀντίθετα ἀπό τοὺς σύγχρονους τους λαούς, κατόρθωσαν νά ἐρμηνεύσουν τήν πραγματικότητα ὄχι πιά μυθικά ἀλλά λογικά, δηλαδή ἐπέτυχαν νά δημιουργήσουν γνώση μέ κύρος γενικά ἀποδεκτό, γνώση

ἀντικειμενική, αὐτό πού λέμε ἐπιστήμη. Ὅποιο περιεχόμενο καί ἂν δίνουμε σήμερα στούς ποικίλους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, πού ὀνομάζουμε Λογική, Φυσική, Μαθηματικά, Ψυχολογία, Αἰσθητική, Ἡθική, Κοινωνιολογία, Πολιτική Φιλοσοφία κ.λπ., αὐτό ἔχει τήν καταγωγή του στό ἀρχαῖο ἑλληνικό πνεῦμα.

Ὅλες οἱ βασικές ἀρχές καί ὅλες οἱ βασικές ἔννοιες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ θεμελιώθηκαν ἀπό τή φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, γεγονός πού κάνει πολλούς νά ταυτίζουν τήν ἀρχαία ἑλληνική Φιλοσοφία μέ ὁλόκληρη τή Φιλοσοφία καί νά λένε χαρακτηριστικά ὅτι ὅποιος ἀρχίζει νά φιλοσοφεῖ, ἀρχίζει νά σκέπτεται μέ τρόπο ἑλληνικό. Ἔτσι ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας εἶναι μελέτη τῆς καταγωγῆς καί τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, δηλαδή εἶναι γνωριμία μέ μιά ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ εἶναι μας.

2. Ἱστορικές προϋποθέσεις

Ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἀνάστημα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. Τότε ὁ Ἕλληνας ἔχει ἀφήσει πίσω του τή γνωστή μας ἀπό τήν ἐπική ποίηση παιδική ψυχρὸν σύνθεσή του, ἡ συνείδησή του εὐρύνεται καί βαθαίνει, αἰτήματα προσωπικά τόν κατακλύζουν καί τόν χαρακτηρίζει πιό κριτική στάση ἀπέναντι στή ζωή. Τό ὠρίμασμα ἀρχίζει, ὅταν ἡ ζωή στήν Ἑλλάδα μέ τούς ἀποικισμούς, τή ναυτιλία καί τό ἐμπόριο παίρνει μορφή ἀστική. Τότε στά λιμάνια τῆς Μεσογείου διασταυρῶνονται τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς καί οἱ ἰδέες τῶν ἀνθρώπων. Μέ τοῦτα οἱ Ἕλληνες πλουτίζουν τά σπίτια τους, μ' ἐκεῖνες τό μυαλό τους. Ἡ ζωὴ προάγεται καί ἐκλεπτύνεται. Οἱ δρόμοι τῆς θάλασσας δείχνουν ἀκόμα στούς φτωχοὺς πολῖτες τόν τρόπο νά ὑψώσουν ἀνάστημα μπροστά στούς κληρονομικοὺς κυρίους τῆς γῆς τους. Ἔτσι σχηματίζεται μιά ἰσχυρὴ μεσαία τάξη, πού μπορεῖ νά ἀμφισβητεῖ στούς εὐγενεῖς τό ἀποκλειστικό δικαίωμα στήν ἐξουσία.

Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰῶνα καί ὁλόκληρος ὁ 6ος χαρακτηρίζονται ἀπό σκληροὺς πολιτικούς ἀγῶνες καί μεταπολιτεύσεις. Σ' αὐτὴ τήν περίοδο οἱ πιό πολλές καί οἱ πιό σημαντικές ἑλληνικές πόλεις περνοῦν ἀπὸ τή βασιλεία στή δημοκρατία,

ἄλλες ἄμεσα, ὅπου οἱ λαϊκότερες τάξεις κατορθώνουν νά ἐπιβάλουν ἀνόθευτη τή βούλησή τους, καί ἄλλες ἔμμεσα, ὅπου ἰσχυρά πρόσωπα, οἱ τύραννοι, τίς χειραγωγοῦν ἕναν καιρό, κρατώντας γιά προσωπική τους ὠφέλεια τά προνόμια πού ἀφαιροῦν ἀπό τούς κληρονομικούς ἄρχοντες. Ὅπωςδῆποτε ὅμως τό ἀπολυταρχικό σύστημα παραχωρεῖ βαθμιαία τή θέση του στό κράτος τοῦ δικαίου. Τό δίκαιο γίνεται ὁ νέος διανθρώπινος δεσμός.

Ἡ νέα μορφή τοῦ κράτους ἀφήνει στόν πολίτη ὀλοένα πιά πλατιά περιθώρια ἐλευθερίας καί ὀλοένα πιά πολλές δυνατότητες γιά συμμετοχή στά κοινά. Ἀκόμα καί ἡ θρησκεία τήν ἐποχή αὕτῃ μπαίνει σέ κάποιο κριτικό στάδιο. Τή δυναμωμένη συναισθηματική ζωή τοῦ Ἑλλήνα δέν τήν ἱκανοποιοῦν πιά οἱ παλιές ἱεροτελεστίες, καί γίνεται αἰσθητή ἡ ἀνάγκη γιά πιά προσωπική σχέση μέ τό θεό. Τήν ἀπομάκρυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπό τό μυθικό κόσμο καί τή στροφή του στό ἐγώ, τό ἐδῶ καί τό τώρα τήν παρακολουθοῦμε κυρίως ἀπό τά κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, πού ἐκφράζουν μιά βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς μεταγενέστερη ἀπό τήν ἐπική ποίηση καί προγενέστερη ἀπό τή φιλοσοφία. Στή λυρική ποίηση ἀκριβῶς συναντοῦμε τά πρῶτα προσωπικά ἐρωτήματα γιά τόν κόσμο, τό θεό, τόν ἄνθρωπο, τήν ψυχή, τή ζωή, τή γνώση καί τήν πράξη, δηλαδή αὐτά πού ὀδηγοῦν στή φιλοσοφία.

3. Ἡ γέννηση τῆς Φιλοσοφίας

Ὡς τή στιγμή πού οἱ Ἕλληνες ἐγκαينίασαν τή φιλοσοφική καί τήν ἐπιστημονική σκέψη, στό χῶρο πού κατοικοῦσαν, ὅπως καί στό χῶρο τῶν ἄλλων λαῶν, εἶχαν διάδοση ὀρισμένοι μῦθοι, πού προβάλλοντας μιά γενεαλογία ἀπό θεϊκά ὄντα, ἐπιχειροῦσαν νά ἐξηγήσουν ὄχι τόσο τήν οὐσία καί τή δομή τοῦ κόσμου ὅσο τή χρονική ἑναρξή του καί τήν ἱεραρχία τῶν δυνάμεών του. Ἀπηχῆσεις ἀπό τέτοιες ἐρμηνεῖες συναντοῦμε στόν Ὅμηρο, στόν Ἡσίοδο, στούς Ὀρφικούς καί σέ ἄλλα ποιητικά κείμενα.

Στόν Ὅμηρο ὁ Ὀκεανός καί ἡ Τηθύς, μορφές πού ἐνσαρκώνουν τίς δυνάμεις τοῦ ὕγρου καί τοῦ στερεοῦ στοιχείου, εἶναι οἱ γονεῖς τῶν θεῶν καί φυσικά οἱ προπάτορες ὅλων τῶν ὄντων τοῦ

κόσμου. Κατά τόν Ἡσίοδο πρῶτα ἔγινε τό Χάος, ὕστερα ἡ Γῆ, ὕστερα ὁ Ἔρως, τρεῖς παραστάσεις πού ὑποδηλώνουν, θά λέγαμε, μιά νηπιακή ἀντίληψη τοῦ χώρου, τῆς ὕλης καί τῆς ἐλλέως. Ὅλα τά ὄντα ἔχουν τήν ἀρχή τους σ' αὐτή τήν τριάδα. Ἀπό τό Χάος γεννιέται τό σκοτάδι καί ἡ Νύχτα, ἀπό τό Σκοτάδι καί τῇ Νύχτα ὁ Αἰθέρας καί ἡ Μέρα. Ἡ Γῆ γεννᾷ τόν Οὐρανό, τά Βουνά καί τῇ Θάλασσα. Κατά τοὺς Ὀρφικούς φαίνεται ὅτι τά πρῶτα ὄντα πού γεννήθηκαν ἢ πού ἦταν αἰώνια, εἶναι τό Χάος, ἡ Νύχτα, τό Σκοτάδι καί τά Τάρταρα. Ἡ Νύχτα γέννησε ἓνα αὐγό καί ἀπό αὐτό βγήκε ὁ Ἔρως, πού ἐνώθηκε μέ τό Χάος καί γέννησε τοὺς θεοὺς, τόν Ὀκεανό καί τῇ Γῇ. Κατά τό Φερεκύδη ὑπάρχουν τρία ὄντα αἰώνια, ὁ Δίας, ὁ Χρόνος καί ἡ Γῆ. Ὁ Δίας παίρνει γυναῖκα του τῇ Γῇ καί τῆς προσφέρει ὡς γαμήλιο δῶρο ἓναν πέπλο, πού ὑφαίνει ὁ ἴδιος καί πού τόν διακοσμεῖ κεντώντας ἀπάνω του τῇ στεριά καί τῇ θάλασσα, δηλαδή ὁλόκληρο τόν κόσμο. Ἔτσι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στό Φερεκύδη ἐρμηνεύεται ὡς ἔργο τέχνης, βγαλμένο ἀπό τὰ χέρια τοῦ θεοῦ.

Τελευταία στόν κόσμο τῆς ἔρευνας σημειώνεται ἰδιαίτερος ζήλος στήν προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ ἡ γέννηση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπό τόν παραστατικό κύκλο αὐτῶν τῶν κοσμογονικῶν μύθων τοῦ ἐλληνικοῦ καί τοῦ ἐξελληνικοῦ χώρου. Ἔτσι ἀναζητοῦν σ' αὐτοὺς τοὺς μύθους τὰ σπέρματα τῶν προβλημάτων καί τὰ στοιχεῖα τῆς μεθόδου τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τάση αὐτή δικαιώνεται βέβαια ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἀξιολογήσουμε τό ὑπόστρωμα τῆς φιλοσοφίας, νά γνωρίσουμε τήν ἀφετηρία της, ἀλλά δέν ἐρμηνεύει καθαυτό τό φαινόμενο τῆς μετάβασης ἀπό τό μῦθο στό λόγο. Ἐκεῖνο πού συχνά παραθεωρεῖται ἀπό τοὺς νεώτερους ἐρευνητές εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ ὁμοιότητες τῶν ἐλληνικῶν κοσμολογικῶν θεωριῶν μέ τίς κοσμογονικές δοξασίες, ντόπιες καί ξένες, εἶναι στήν ἐπιφάνεια, ὄχι στό βάθος. Οἱ δοξασίες ἔχουν νά κάνουν μέ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ θεωρίες λειτουργοῦν μέ ἔννοιες, οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν μυθικές ἐπινοήσεις, ἐνῶ οἱ δεύτερες συνθέτουν λογικές ἐξηγήσεις. Ἄν τό στοιχεῖο τοῦ μύθου μόνο του ἦταν ἱκανό νά γεννήσει τήν ἐπιστημονική σκέψη, θά ἔπρεπε ὅλοι οἱ λαοί τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀφοῦ εἶχαν μύθους, νά φτάσουν καί στή φιλοσοφία. Ὅμως εἶναι γνωστό ὅτι

οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ πρὶν ἀπὸ τούς "Ἕλληνες δὲν μπόρεσαν νὰ ὀδηγηθοῦν ποτέ σὲ ἀφαιρέσεις, γενικεύσεις καὶ ἀνακαλύψεις φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν νόμων. Ἐμείναν σὲ ἐπιδόσεις πάνω σὲ ὀρισμένους πρακτικούς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, μετρήσεις, ἀθροίσεις καὶ γενικά ἐμπειρικές γνώσεις. Οἱ "Ἕλληνες πῆραν βέβαια ἀπὸ τούς λαούς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ μυθολογικὸ ὕλικὸ καὶ πρακτικές γνώσεις, ἄγνωστο ὅμως σὲ ποιὸ βαθμὸ, ἀφοῦ δὲν μπορούμε νὰ ὑπολογίσουμε τί εἶχαν κληρονομήσει ἄμεσα ἀπὸ τὸν αἰγαῖο πολιτισμό. Σημασία πάντως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ στοιχεῖα, πού πῆραν οἱ "Ἕλληνες ἀπὸ ἄλλους λαούς, τὰ ἐπεξεργάστηκαν μὲ τὸ δικό τους πνεῦμα, πού βασικά γνωρίσματά του εἶναι ἡ σαφήνεια καὶ ἡ ὀξυδέρκεια. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ ζύμωση προέκυψε ὁ ὀρθὸς λόγος, πού ἐκδηλώνεται ὡς ἀφαίρεση καὶ θεώρηση τοῦ ὅλου, ὡς τάση γιὰ γενίκευση, ὡς μεταμόρφωση τῆς εἰκῆς σὲ ἔννοια καὶ ὡς διατύπωση νόμων. Θὰ λέγαμε ὅτι ἂν ὁ ἀρχαῖος "Ἕλληνας κατατριβόταν μὲ μετρήσεις καὶ παρατηρήσεις πάνω σὲ μεμονωμένα θέματα, ὅπως τότε ὁ ἀνατολίτης καὶ ὅπως σήμερα ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμονας, ἡ φιλοσοφία δὲ θὰ γεννιόταν ποτέ! Δὲν ξέρει κανεὶς ἂν ἡ σαφήνεια τῶν γραμμῶν, ἡ πλαστικότητα τῶν σχημάτων, ἡ διαφάνεια, ἡ καθαρότητα καὶ ἡ ἐποπτικότητα, πού εἶναι γνωρίσματα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, δὲν ἐγίναν μὲ τὸν καιρὸ γνωρίσματα καὶ τοῦ νοῦ τῶν κατοίκων του καὶ δὲν τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐχαίρεια σὲ κάποια στιγμή τῆς ἱστορίας του νὰ ἀναστήσει ἀπὸ τίς νεφελογεννημένες μυθικές μορφές τίς πλαστικές ἔννοιες καὶ ἀπὸ τίς προσωποποιημένες φυσικές δυνάμεις τούς τετράγωνους νόμους τοῦ πνεύματος.

4. Διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Στὴ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπως διαμορφώθηκε μέσα στὰ ἱστορικά ὅρια τῆς ἀρχαίας ζωῆς, διακρίνομε τρεῖς μεγάλες χρονικές περιόδους: Τὴν περίοδο τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, τὴν περίοδο τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν περίοδο τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ Προσωκρατικὴ φιλοσοφία, πού χρωστᾷ τὸ ὄνομά της στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποί της ἐζησαν πρὶν ἀπὸ τὸ

Σωκράτη, αναπτύχθηκε τόν έκτο καί τόν πέμπτο αιώνα π.Χ. καί έχει κεντρικό θέμα της τή γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δηλαδή εἶναι Φυσική φιλοσοφία. Τίς κυριότερες σχολές αὐτῆς τῆς περιόδου τίς σχηματίζουν οἱ Ὑλοζωιστές, οἱ Πυθαγόρειοι, οἱ Ἐλεάτες, οἱ Ἀτομικοί καί οἱ Σοφιστές, ἐνῶ ἄλλοι, μεμονωμένοι ἀλλά τό ἴδιο σημαντικοί φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς καί ὁ Ἀναξαγόρας, δημιουργοῦν ἀνεξάρτητα συστήματα.

Ἡ Ἀττική φιλοσοφία, πού ὀνομάζεται ἔτσι ἐπειδὴ ἀναπτύχθηκε μέ κέντρο τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ἀρχίζει τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰώνα καί καλύπτει κυρίως τό τέταρτο. Τό βάρος τῆς προσπάθειάς της ἡ φιλοσοφία αὐτή τό ρίχνει στή γνώση τῆς οὐσίας τῶν ὄντων καί ἔτσι ἐξελίσσεται σέ Ὀντολογία ἢ Μεταφυσική. Κορυφαῖες μορφές τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ Σωκράτης, πού στό πρόσωπό του ἀναφέρουν τήν ἀρχή τους οἱ λεγόμενες Σωκρατικές σχολές, ὁ Πλάτων, ἰδρυτής τῆς Ἀκαδημίας, καί ὁ Ἀριστοτέλης, ἰδρυτής τοῦ Περιπάτου. Ἡ Ἀκαδημία καί ὁ Περίπατος εἶναι σχολές μέ δρᾶση, πού φτάνει ὡς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀρχίζει στούς μετακλασσικούς χρόνους καί παρακολουθεῖ τήν ἀρχαία ἐλληνική ζωή ὡς τή μετάπλασή της στή χριστιανική κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ προσωπική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, γεγονός πού τήν ἀναδुकνύει σέ Ἠθική φιλοσοφία. Τά κυριότερα ρεύματα καί συστήματα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπαρτίζουν οἱ Στωικοί, οἱ Ἐπικούρειοι, οἱ Σκεπτικοί, οἱ Ἐκλεκτικοί καί οἱ Νεοπλατωνικοί.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τόσο τίς περιόδους ὅσο καί τά συστήματα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας πρέπει νά τά φανταστοῦμε ὄχι ὡς στεγανά διαμερίσματα ἀλλά ὡς μέλη ἑνός ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ. Δηλαδή μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ἀμοιβαῖες εἰσβολές ἀπό τόν ἕνα χῶρο στόν ἄλλο, ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις, ἀλληλοσυμπληρώσεις, ἀντιμαχίες, παράλληλες πορείες κ.λπ. Ἐτσι ἡ διαίρεση πού κάναμε ἐξυπηρετεῖ ἀπλῶς τήν ἐπιθυμία νά δοῦμε σέ πολύ ἀδρές γραμμές πῶς συναρθρώνεται τό σῶμα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας.

Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

1. Περιεχόμενο, χαρακτήρας και σημασία της Προσωκρατικής φιλοσοφίας

‘Ολόκληρη ή πρώτη περίοδος της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του ανθρώπου να προσδιορίσει την αρχή και την ουσία του κόσμου. ‘Ο κόσμος αποτελεί τό κεντρικό πρόβλημά της. ‘Η ελληνική φιλοσοφία λοιπόν στην πρώτη περίοδο είναι έπιστήμη της φύσης («φυσιολογία»), φυσική φιλοσοφία και μαζί φυσική έπιστήμη. ‘Η φυσική πραγματικότητα γίνεται γιά τόν Έλληνα τών αρχαϊκών κυρίως χρόνων τό πρώτο έρέθισμα πού βάζει σέ κίνηση τό πνεύμα του και τό οδηγεί στό νά γεννήσει τή φιλοσοφία. Έτσι μπορούμε νά πούμε από την αρχή ότι στην ιστορία του εύρωπαϊκού ανθρώπου ή συνειδητοποίηση του κοσμολογικού προβλήματος και ή γέννηση της φιλοσοφίας συμπίπτουν.

Λέγοντας ότι ή Προσωκρατική φιλοσοφία έχει τόν κόσμο ως πρόβλημά της κεντρικό και σχεδόν αποκλειστικό, δέν παραθεωρούμε τό γεγονός ότι οι εκπρόσωποί της έχουν απόψεις και γιά τόν άνθρωπο, την κοινωνία, τό κράτος, τή γνώση και τήν πράξη. Είμαστε όμως υποχρεωμένοι νά εξηγήσουμε ότι οι απόψεις αυτές αποτελούν προεκτάσεις της φυσικής φιλοσοφίας τους. ‘Ο άνθρωπος και ή συμπεριφορά του έδω εξετάζονται ως άμεσα εξαρτήματα του φυσικού κόσμου. Δέν έχουν γίνει ακόμα αντικείμενα ειδικών κλάδων του έπιστητού.

Μέ την άπλή δήλωση ότι οι Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρώτοι νά εξηγήσουν τή σύσταση του κόσμου ασφαλώς δέ γίνεται φανερό σέ όλες τίς διαστάσεις του τό μέγεθος του έγχειρήματος. ‘Όταν αυτοί οι στοχαστές ξεκινούν, ό δρόμος της έπιστήμης δέν έχει ακόμα χαραχθεί, και πρέπει νά τόν ανοίξουν οι

ἴδιοι. Στὴν ἐποχὴ τοὺς τὸ μόνο δεδομένο εἶναι ἡ διάχυτη ἀπορία μπροστά στὴν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στὴν ἀδιάκοπη γένεση καὶ φθορά, σέ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στὴ στεριά καὶ στὴ θάλασσα, στὸν οὐρανὸ ψηλά καὶ μέσα στὴ ζωὴ τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, ἀπορία πού ἔχει πηγὴ τῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλλήνα τὴν ἐφηβικὴ ὁρμὴ γιὰ γνώση. Ἀλλὰ τὸ παραστατικὸ ὑλικὸ εἶναι φτωχό, τὰ ὄργανα λείπουν καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ τὸ κύρος τῆς γνώσεως εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἔτσι οἱ πρωτοπόροι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρέπει μαζί μέ τὴ θεωρία τοὺς νά οἰκοδομήσουν καὶ τὴ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁρολογία τῆς ἐπιστῆμης καὶ τὸν κριτικὸ λόγο. Ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἔδειξε τὴν ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν στοχαστῶν. Σήμερα ὅλοι ξέρομε ὅτι οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστῆμης βρίσκονται στὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὴν διατυπώθηκαν οἱ κυριότερες ἔννοιες ὅλων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν τομέα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι οἱ αὐτονόητες πιά ἔννοιες κόσμος, φύση, ἄπειρο, χώρος, χρόνος, ἄτομο, κενό, ὕλη, δύναμη, μέγεθος, κίνηση, ἀριθμὸς, συνεχές, μέρος, ὅλο, φθορά, ἔνωση, διάλυση καὶ ἓνα πλῆθος ἄλλες πέρασαν στὴ γλώσσα τῆς ἐπιστῆμης καὶ καθιερώθηκαν, ἀφοῦ τίς εἰσηγήθηκαν οἱ Προσωκρατικοί.

2. Ὑλοζωιστές - Ξενοφάνης - Ἡράκλειτος

Ἡ Φυσικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού ἐγκαινιάζεται μέ τὴν ἔννοια τοῦ νεροῦ καὶ ὁλοκληρώνεται μέ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτόμου, σημαδεύεται ἀπὸ μιά σειρά σταθμῶν, πού διαμορφώνουν συστήματα καὶ σχολές στὸ χώρο τοῦ προβληματισμοῦ τῆς. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σταθμοὺς εἶναι ἡ σχολὴ τῆς Μιλήτου, πού διατύπωσε τὴν ὑλοζωιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Οἱ Ὑλοζωιστές ὀφείλουν τὸ χαρακτηρισμὸ τοὺς στοὺς ὅρους ὕλη καὶ ζωὴ, ἐπειδὴ οἱ ἀρχές πού ἐθέσπισαν, ἐταύτιζαν τὴν ὕλη μέ τὴν ζωικὴ ἐνέργεια.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς δομῆς του ἐγκαινιάζεται μέ τὴν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, πού συνθέτουν τὰ σώματα.

Κατά τήν αντίληψη τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐτή ἡ πρώτη ὕλη θά ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ τή βάση ὄχι μόνο γιά τή σύσταση τῶν σωμάτων ἀλλά καί γιά τήν ὕπαρξη τῶν στοιχείων. Θά ἔπρεπε δηλαδή νά ἀποτελεῖ τή σταθερή οὐσία, πού μολονότι ἀλλοιώνεται ποιοτικά καί μεταμορφώνεται σέ ἄλλα στοιχεία, πού μέ τήν πρόσμιξή τους γίνεται ἡ σύνθεση τῶν σωμάτων, ὅμως μένει αἰώνια στό βάθος ὅλων τῶν ὄντων καί δέ φθείρεται οὔτε μέ τήν ἀποσύνθεση τῶν σωμάτων οὔτε μέ τή μετατροπή τῶν στοιχείων. Ὁ πρῶτος ἀναβαθμός σ' αὐτή τήν πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ νεροῦ. Ὁ **Θαλῆς** ὁ Μιλήσιος (περίπου 625-546) εἶναι ἐκεῖνος πού θεώρησε τή θάλασσα ὡς πηγή ὅλων τῶν ὄντων.

Τό κοσμολογικό πρόβλημα πού ἐγκαινίασε ὁ Θαλῆς εἶχε τή συνέχειά του στό μαθητή καί συμπολίτη του **Ἀναξίμανδρο** (περίπου 610-546). Ὁ δεύτερος ὑλοζωιστής φαίνεται νά ἀναζήτησε τή φυσική ἀρχή τοῦ κόσμου σέ πλαίσια εὐρύτερα ἀπό τό σῶμα τῆς Θάλασσας. Στό αἶτημά του αὐτό μπορούσαν νά ἀνταποκριθοῦν κυρίως οἱ παρα-

Ἡράκλειτος

στάσεις του χάους, του αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρα, πού μέ αὐτές τό ἑλληνικό πνεῦμα εἶχε τήν πρώτη του ἐνόραση τοῦ διαστημικοῦ χώρου. Μπροστά στήν ἀπεραντοσύνη του στάθηκε καί ὁ Ἀναξίμανδρος καί ὅρισε τήν ἀρχή τοῦ κόσμου μέ τόν ὅρο τοῦ ἀπέραντου, τοῦ «ἀπείρου».

Ὁ Ἀναξίμενης (περίπου 585-525) πρέπει νά ξεκινᾷ ἀπό τήν ἐπιθυμία νά καταστήσει πιό συγκεκριμένη τήν κοσμολογική ἀρχή τοῦ δασκάλου του Ἀναξίμανδρου. Μέ βάση τήν ἐμπειρία τῆς γήινης ἀτμόσφαιρας φτάνει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτελεῖ τό περιεχόμενο ὁλόκληρου τοῦ διαστημικοῦ χώρου ἢ μάλλον ὅτι ἡ ἀέρινη μάζα ἀπαρτίζει τό κοσμικό σύστημα ὡς τά ἔσχατα ὅριά του. Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶχε θεωρήσει ὡς ἀρχή τοῦ κόσμου τό ἀπέραντο διάστημα. Ὁ μαθητής του τό γεμίζει μέ τή μάζα τοῦ ἀέρα. Ἔτσι ἡ κοσμολογική ἀρχή τοῦ δασκάλου συγκεκριμενοποιεῖται.

Ἡ πρώτη ἀπομύθωση τοῦ κόσμου ἀπό τή σχολή τῆς Μιλήτου εἶχε τή συνέχειά της στήν ἐπαναστατική θεολογία τοῦ **Ξενοφάνη** τοῦ Κολοφώνιου (περίπου 570-470). Ἔτσι τά φυσικά σώματα, πού οἱ Ὑλοζωιστές τά εἶδαν ὡς ἀρχές τῶν ὄντων, ὑπαγόρευσαν στόν Ξενοφάνη νά ἀπορρίψει τόν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ θεοῦ, ἐνῶ ἡ ὑλοζωιστική ἰδέα τῆς μοναδικότητας τῆς πρώτης μορφῆς τῆς ὕλης τόν ὁδήγησε σ' ἓνα εἶδος μονοθεϊσμοῦ. Τόσο ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ὅσο καί ἡ ἰδέα ἐνός μοναδικοῦ θεοῦ ἔρχονταν σέ φανερή ἀντίθεση μέ τήν ὡς τότε θρησκευτική παράδοση τῶν Ἑλλήνων, καί θά ἦταν ἀδύνατες, ἂν δέν εἶχε προηγηθεῖ ἡ ὑλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Προεκτείνοντας τά διδάγματα τῆς φυσικῆς θεωρίας τῆς Μιλήτου καί τῆς ἐπαναστατικῆς θεολογίας τοῦ Ξενοφάνη, ὁ μεγαλοφυῆς **Ἡράκλειτος** ὁ Ἐφέσιος (περίπου 540-480) ἔρχεται νά μᾶς δώσει μιᾷ δυναμική παράσταση τοῦ σύμπαντος, βάζοντας ὡς ἀρχή καί οὐσία του τό στοιχεῖο τῆς φωτιάς. Ἔτσι κατὰ τήν ἀντίληψη τοῦ Ἡρακλείτου ὁ κόσμος εἶναι χωρίς ἀρχή καί τέλος, ἡ οὐσία του εἶναι πύρινη καί ἡ λειτουργία του ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες. Ἡ κοσμική φωτιά γίνεται νερό, ἀέρας, γῆ, καί αὐτά μέ τή σειρά τους ξαναγίνονται φωτιά. Ὅ,τι ὑπάρχει στόν κόσμο εἶναι μεταμορφώσεις τῆς φωτιάς. Ὅλα ξεκινοῦν ἀπό αὐ-

τήν καί καταλήγουν σ' αὐτήν. Ἡ φύση λειτουργεῖ μέ τό μηχανισμό τῆς ἀδιάκοπης μεταβολῆς τῶν στοιχείων πού τή συνθέτουν. Ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἐνότητας τοῦ ὄντος οἱ ἀντιθέσεις, πού ἀποκαλύπτονται μέσα στίς φάσεις τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς μέ τήν ἀμοιβαία ἐχθρική στάση τῶν στοιχείων, δέν ἔχουν σημασία. Τά ἀντίθετα δέν εἶναι καθαυτά ἀντίθετα, ἀλλά μεταπτώσεις τοῦ ὄντος.

3. Πυθαγόρειοι καί Ἑλεάτες

Σύγχρονοι μέ τόν Ξενοφάνη καί τόν Ἡράκλειτο εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι **Πυθαγόρειοι**, πού, παράλληλα μέ τίς μυστικιστικές τάσεις τους, συνεχίζουν τήν ἰωνική φυσική, καί ἡ σκέψη τους στρέφεται κυρίως στίς σχέσεις καί στίς ἀναλογίες, δηλαδή σέ ποσά καί μέτρα μέσα στόν κόσμο τῶν σωμάτων καί τῶν φαινομένων. Αὐτό τούς ὀδηγεῖ στό νά ἐννοήσουν τόν ἀριθμό περίπου ὅπως οἱ Ἴωνες ἐννόησαν τό φυσικό σῶμα, μέ ἄλλα λόγια νά δοῦν τόν ἀριθμό, τή μαθηματική σχέση, καί ὄχι τά στοιχεῖα, ὡς ἀρχή τοῦ κόσμου. Στούς Πυθαγορείους ὁ ἀριθμός ὡς ἀρχή τοῦ κόσμου ἔχει σχεδόν θεοποιηθεῖ. Ἡ δύναμή του παρουσιάζεται ἀπό τό Φιλόλαο ὡς ἡγετική μέσα σ' ὅλο τόν κόσμο, τόσο τόν ὑπερβατικό καί τό φυσικό ὅσο καί ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φύση τοῦ ἀριθμοῦ, λέει ὁ Φιλόλαος, εἶναι γεμάτη σοφία καί εἶναι ὀδηγήτρα καί ἐξηγήτρα γιά καθετί πού ἀπορούμε καί γιά καθετί πού ἀγνοοῦμε. Δηλαδή κατά τόν πυθαγόρειο φιλόσοφο δέ θά ἦταν φανερό σέ κανένα, κανένα ἀπό τά πράγματα, οὔτε καθαυτά οὔτε στή μεταξύ τους σχέση, ἂν δέν ἦταν ὁ ἀριθμός καί ἡ οὐσία του, ἐνῶ τώρα αὐτός μέ τήν αἴσθηση φέρνει σέ συμφωνία μέσα στήν ψυχὴ ὅλα τά πράγματα καί τά κάνει γνωστά καί σύμφωνα στή μεταξύ τους σχέση κατά τή φύση τοῦ κριτηρίου, καί ἀποδίδει τή σωματικότητα καί τίς ἀναλογίες στό καθένα ἀπό τά πράγματα, τόσο τά ἄπειρα ὅσο καί τά πεπερασμένα.

Οἱ ἐννοιες τῆς ἐμψυχης πρωτοῦλης τῶν Ὑλοζωιστῶν, τοῦ πνευματικοῦ θεοῦ τοῦ Ξενοφάνη, τῆς θερμικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἡρακλείτου καί τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν Πυθαγορείων εἶχαν στρώσει τό δρόμο γιά νά βαδίσει ἡ ἐλληνική σκέψη πρὸς τήν ἀναζήτησι ἐνός ὄντος πέρα ἀπὸ τά φυσικά σώματα καί φαινόμε-

να. Στό δρόμο αὐτό πρωτοπόροι ἀναδείχθηκαν οἱ Ἑλεάτες. Ὁ ἀρχηγός τους **Παρμενίδης** (515-440) ἐγκολπώνεται βασικά τήν ξενοφανική θεολογία καί συνδέεται μέ τή μαθηματική σκέψη τῶν Πυθαγορείων, ἀλλά τό ξεκίνημα τῆς θεωρίας του ἐκδηλώνεται ὡς ἀντίδραση στό γεμάτο κινητικότητα σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου. Ἔτσι στό δυναμικό σύμπαν ἐκείνου ὁ Παρμενίδης ἀντιπαράθετει ἕνα ὄν στατικό, πού τό θεωρεῖ ἀγέννητο καί ἀθάνατο, τέλεια ὁλοκληρωμένο, ἀμετάβλητο καί ἀμετακίνητο, μοναδικό καί μέ τή συνέχεια μέσα του. Ὅ,τι βλέπομε νά γίνεται μέσα στό σύμπαν δέν ἀποτελεῖ παρά ἀπατηλό φαινόμενο, ἀφοῦ τό ὄν δέ γίνεται, ἀλλά εἶναι.

4. Ἐμπεδοκλῆς καί Ἀναξαγόρας

Τό ἐπόμενο βῆμα στή σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν νά συγχωνεύσουν τίς θεωρίες πού εἶχαν διατυπωθεῖ ὡς τότε καί νά ἐπιτύχουν μιά πιό συνθετική ἐρμηνεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τήν τάση αὕτη ἐκφράζει ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ὁ Ἀκραγαντίνος (492-432), πού δέχεται ὡς ἀρχές τέσσερα φυσικά στοιχεῖα καί δύο δυνάμεις, ἀντίθετες μεταξύ τους. Τά στοιχεῖα εἶναι τά γνωστά ἀπό τίς ἀρχαιότερες θεωρίες φυσικά σώματα, δηλαδή τό νερό, ὁ ἀέρας, ἡ γῆ καί ἡ φωτιά. Οἱ δυνάμεις εἶναι ἡ «Φιλότης» καί τό «Νεῖκος», δηλαδή ἡ ἀγάπη καί τό μῖσος, ἡ ἔλξη καί ἡ ἀπώθηση. Μέ αὐτές τίς ἔξι ἀρχές συντίθεται καί ἀποσυντίθεται τό σύμπαν. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀποδέχεται τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μῆ εἶναι καί τίποτα δέν καταλήγει στό μῆ εἶναι, καί ἀπό τή θέση αὕτη μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι αὐτό πού λέμε γένεση καί φθορά δέν εἶναι παρά ἡ ἔνωση καί ἡ διάλυση τῶν στοιχείων. Τά στοιχεῖα δέν ἔχουν δική τους κίνηση, ἀλλά δέχονται ὠθήσεις ἀπό τή «Φιλότητα» καί τό Νεῖκος». Μέ τήν πρώτη δύναμη τά στοιχεῖα ἔλκονται καί συνθέτουν σώματα, ἐνῶ μέ τή δεύτερη τά στοιχεῖα ἀπωθοῦνται καί τά σώματα διαλύονται.

Ἀπό τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μῆ εἶναι καί τίποτα δέν καταλήγει στό μῆ εἶναι ξεκινᾷ καί ὁ **Ἀναξαγόρας** ὁ Κλαζομένιος (500-428), πού ἀποδέχεται ἐπίσης τή θέση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὅτι γένεση καί φθορά εἶναι ἔνωση καί διάλυση τῶν στοι-

χειών, πού καθαυτά βέβαια είναι ἀμετάβλητα. Ὁ Ἀναξαγόρας ὅμως δουλεύοντας αὐτά τὰ δεδομένα φτάνει σέ ἄλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ βασική ἀπορία του εἶναι: Ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα καθαυτά εἶναι ἀμετάβλητα, πῶς συμβαίνει π.χ. ἀπό τό ψωμί πού τρῶμε νά γίνονται σάρκες, ὅσῳ, φλέβες, αἷμα, τρίχες κ.λπ., Αὐτή τὴν ὁδηγεῖ στήν ἐκδοχή ὅτι μέσα σέ κάθε οὐσία ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅλες οἱ οὐσίες μαζί, καὶ ἔτσι τό κάθε μέρος τρέφεται μέ τίς ὁμοιές του οὐσίες, πού βρίσκονται παντοῦ. Ὁ Ἀναξαγόρας συμπεραίνει ἐπίσης ὅτι τὰ στοιχεῖα δέν εἶναι τέσσερα, ἀλλὰ ἄπειρα καὶ στὸν ἀριθμὸ καὶ στὸ μέγεθος καὶ στὸ μερισμὸ τους. Τέλος θέλοντας νά ἐξηγήσει τὴν κίνησι τῶν στοιχείων καὶ παρατηρώντας τὴν τάξι πού ὑπάρχει στὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ὑποθέτει μιὰ δύναμη ὅμοια μ' ἐκείνη πού εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν τάξι στὶς ἐκδηλώσεις καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δύναμη αὐτὴ εἶναι ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς λοιπὸν εἶναι γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ σύμπαντος καὶ ὁ ρυθμιστὴς του. Εἶναι αὐθυπόστατος, χωριστὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ πάθη καὶ ἀπὸ κάθε μεταβολή, αὐτοδύναμος καὶ παντοδύναμος, παντογνώστης καὶ πανταχοῦ παρὼν.

5. Ἀτομικοί

Ύστερα ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα οἱ Ἀτομικοί, ὁ **Λεύκιππος** (5ος αἰ.) καὶ ὁ **Δημόκριτος** ὁ Ἀβδηρίτης (460-370), κλείνουν τὸν κύκλο τῆς προσπάθειας γιὰ νά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στὶς θεωρίες τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδη. Οἱ Ἀτομικοί δὲ δυσκολεύονται νά δεχθοῦν τὴν ἐλεατική θέσι ὅτι τό ὄν εἶναι ἀγέννητο, ἀμετάβλητο καὶ ἄφθαρτο, ὅμως ἔχουν παράλληλα πεισθεῖ καὶ γιὰ τὴν πολλαπλότητά του καὶ γιὰ τὴν κίνησή του, πράγματα πού οἱ Ἐλεάτες τὰ εἶχαν ἀρνηθεῖ, γιατί δέν καταλάβαιναν πῶς τό ὄν θά μπορούσε νά διαιρεῖται ἢ νά κινεῖται, ἀφοῦ γι' αὐτοὺς ἔξω ἀπὸ αὐτό δέν ὑπῆρχε τίποτα. Οἱ Ἀτομικοί διαπίστωσαν ὅτι μέ αὐτό τὸν τρόπο οἱ Ἐλεάτες εἶχαν ἀρνηθεῖ καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κενοῦ, πού τό ταύτιζαν μέ τό μὴ ὄν. Ἀλλὰ τό «κενόν» ἀπέναντι στὸ «πλήρες», στὸ ὄν, μπορεῖ νά τό λέμε μὴ ὄν, εἶναι ὅμως τόσο πραγματικό ὅσο καὶ τό ὄν. Μέ ἄλλα λόγια ἡ

ὑπαρξη τοῦ κενοῦ χώρου εἶναι τόσο βέβαιη ὅσο καί ἡ ὑπαρξη τοῦ ὄντος. Ἔτσι τό «κενόν» καί τό «πλήρες» ἐγιναν γιά τούς Ἀτομικούς οἱ βάσεις τῆς ἐρμηνείας τοῦ σύμπαντος.

Ἀλλά τί εἶναι τό «πλήρες»; Ἦδη ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶχε δεχτεῖ ὅτι τά στοιχεῖα ἀποτελοῦνται ἀπό πολύ μικρά μόρια, «ξύσματα», πού τό μάτι δέν τά βλέπει, καί αὐτά σχηματίζουν στρώματα καί ἀποτελοῦν τόν αἰσθητό κόσμο. Ὁ ἐλεάτης Ζήνων, παρεκκλίνοντας ἀπό τό δόγμα τοῦ δασκάλου του Παρμενίδη, πού ἤθελε τό ὄν ἀδιαίρετο, δίδασκε ὅτι τά σώματα «διχοτομοῦνται», διαιροῦνται, καί μάλιστα ἀπεριόριστα. Αὐτό ἔκανε τούς Ἀτομικούς νά σκεπτοῦν ὅτι πρέπει νά ὑπάρχουν μόρια τῆς ὕλης, πού δέν μποροῦν νά κομματιστοῦν πάρα πέρα. Γιατί ἂν τά σώματα εἶναι διαιρετά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, θά πρέπει νά ὑπάρχουν καί κενά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ἀφοῦ χωρίς κενό εἶναι ἀδιανόητη ἡ διαίρεση τῶν σωμάτων. Ἄν ὅμως ἡ ὕλη εἶναι διαιρετή σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ζήνων, τότε ὅλα τά σώματα θά πρέπει νά ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό κενά, ἀφοῦ δέ θά ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο ἀπό κενό, καί ἡ οὐσία τῶν ὄντων θά εἶναι τό κενό. Ἀλλά ἡ «διχοτομία» τοῦ Ζήνων ἀνταποκρίνεται στή μαθηματική πραγματικότητα, ὅχι στή φυσική. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη τά μόρια τῆς ὕλης, πού ἀπαρτίζουν τή μάζα τῶν σωμάτων, νά εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε κενό, πρέπει νά ἔχουν τέλεια πληρότητα, καί ἔτσι νά μὴ δέχονται πιά ἄλλες τομές, δηλαδή νά εἶναι ἄτομα, ἄτμητα, καί νά μὴ μεταβάλλονται. Ἀπό τέτοια ἄτομα μόρια ὕλης ἀποτελοῦνται ὅλα τά σώματα, καί μόνο ἀνάμεσα στά ἄτομα αὐτά παρεμβάλλεται πολύ ἢ λίγο κενό.

Ὅστερα ἀπ' αὐτό οἱ Ἀτομικοί δέ δυσκολεύτηκαν ν' ἀποδώσουν στό ἄτομο τά χαρακτηριστικά πού ὁ Παρμενίδης ἔδινε στό ὄν: Τό ἄτομο εἶναι ἀγέννητο, ἀφθαρτο, ἀμετάβλητο, ἀπλό καί μέ ὀρισμένα ὅρια. Ἀλλες ιδιότητες πέρα ἀπό τή σωματική ἔκταση, τοῦ ὄγκου, δέν ἔχει τό ἄτομο. Ἔτσι μέ βάση τήν ὄντολογία τοῦ Παρμενίδη πρωτοφαίνεται στήν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἡ ἐννοια τῆς ἀποίου ὕλης. Οἱ ποιότητες ἐρμηνεύονται ἀπό τή συμπλοκή τῶν ἀτόμων κατὰ τόν ἀπαρτισμό τῶν σωμάτων.

Τρεῖς μεγάλες προσπάθειες ἐγιναν, γιά νά γεφυρωθεῖ τό χά-

σμα ανάμεσα στον Ἡράκλειτο καί στον Παρμενίδη: Τοῦ Ἐμπεδοκλή, τοῦ Ἀναξαγόρα καί τῶν Ἀτομικῶν. Ἀπό αὐτές ἡ τελευταία ἔφτασε σέ πιό ὀριστικά ἀποτελέσματα καί ἔδωσε μιά πιό ἀνθεκτική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, τό πρῶτο πρόβλημα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού τό ἔθεσαν οἱ παλαιοί δάσκαλοι τῆς Μιλήτου.

2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Ἡ ἐποχή τῶν Σοφιστῶν θεμελιώνεται πάνω στήν ἀστική κοινωνία πού βγήκε ὕστερα ἀπό τοὺς περσικοὺς πολέμους μέ τίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς γιά νέα μορφή παιδείας. Οἱ Σοφιστές σταδιοδρομοῦν ὡς δάσκαλοι τῆς σοφίας, παίρνουν ἀπό τά πλουσιόσπιτα τοὺς νεαροὺς καί τοὺς προετοιμάζουν γιά τόν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, γιά δύναμη καί πλοῦτο. Οἱ Προσωκρατικοὶ ἦταν γνήσιοι ἐρευνητές. Ἀναζητοῦσαν τὴν ἀλήθεια γιά χάρη τῆς ἀλήθειας. Ἐρευνοῦσαν τὴ συνάφεια τῶν πραγμάτων μέσα στό μακρόκοσμο καί τό μικρόκοσμο. Τό ἐνδιαφέρον τους δέν εἶχε σχέση μέ τά καθημερινὰ προβλήματα. Μέ τοὺς Σοφιστές συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Αὐτοὶ παρουσιάζουν μεγάλη δημόσια δραστηριότητα καί τρέχουν ἀπό πόλη σέ πόλη, γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καί νά εἰσπράξουν ὑψηλὰ δίδακτρα. Τά βασικὰ ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας τους εἶναι: ρητορική, διαλεκτική, ἠθική, πολιτική, θεωρία, ὑφολογία, μυθολογία, μουσική θεωρία, ἀστρονομία, μετεωρολογία. Ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι νά ἐκπαιδεύσουν ἀνθρώπους, νά κάνουν τοὺς μαθητές τους ὅσο γίνεται πιό ἱκανοὺς στὴ σκέψη, στό λόγο καί στήν πράξη, γιά νά ἔχουν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἐπιτυχία στὴ ζωὴ.

Ὁ **Πρωταγόρας** ὁ Ἀβδηρίτης (490/85-420/15) ξεκινᾷ ἀπὸ τό δόγμα τοῦ Ἡρακλείτου γιά τὴ γενικὴ μεταβλητότητα καί πιστεύει ὅτι ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου ὑπόκεινται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή. Γι' αὐτό, λέει, δέν μπορούμε νά ποῦμε γιά κανένα πράγμα ὅτι εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἀλλὰ μπορούμε μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα στήν κάθε στιγμή, δηλαδὴ νά κάνουμε μόνο σχετικές κρίσεις, καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μέτρο γιά ὅλα τά πράγματα.

Ὁ μηδενισμός οδηγεῖ τό **Γοργία** τό Λεοντίνο (483-376) στή ρητορική, ἀπό τήν ὁποία κατασκευάζει μιὰ ἀντιλογική. Ἐδῶ ἡ σκέψη καταντᾷ ἓνα παιχνίδι δεξιολογίας μέ λέξεις καί μέ σχηματικές ἔνοιες. Μοναδική πίστη τοῦ Γοργία εἶναι ἡ πίστη στή δύναμη τοῦ λόγου. Στήν ἴδια γραμμὴ βρίσκονται ὁ **Θρασύμαχος** ὁ Χαλκηδόνιος (5ος αἰ.) καί ὁ **Ἀντιφῶν** ὁ Ἀθηναῖος (5ος αἰ.). Ἀπό αὐτοὺς ὁ πρῶτος κηρύσσει τό δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου καί τήν ψυχολογία τῶν παθῶν καί ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νά ξεσηκώσει στήν ψυχὴ τῶν ἀκροατῶν του ὅποια αἰσθήματα θέλει, ἐνῶ ὁ δεύτερος λέει ὅτι μέ τή δύναμη τοῦ λόγου κατέχει τήν τέχνη τῆς ἀλυπίας. Τό πῶς σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ἀντιφῶντα εἶναι ἡ θεωρία του γιά τό δίκαιο, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Κράτους δέν εἶναι σύμφωνοι μέ τή φύση, γι' αὐτό καί ὅταν τοὺς παραβαίνει κανεὶς, χωρίς νά γίνεῖ ἀντιληπτός, δέν ἔχει νά φοβηθεῖ τίποτα, ἐνῶ ὅταν παραβαίνει τοὺς φυσικοὺς νόμους, οἱ συνέπειες εἶναι ἀναπότρεπτες.

Ἀπό τοὺς ἄλλους Σοφιστές πρέπει νά ἀναφέρουμε τόν **Πρό-δικο** τόν Κεῖο (470/60-;), πού τήν ἐργασία του γιά τὰ συνώνυμα εἰρωνεύεται ὁ Πλάτων, τόν **Κριτία** (460/55-403), θεῖο τοῦ Πλάτωνα καί ἓναν ἀπό τοὺς Τριάκοντα τυράννους, πού ἀσχολήθηκε μέ τίς μορφές τῶν πολιτευμάτων, τίς ἀνακαλύψεις καί τήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, τόν **Ἰππία** τόν Ἡλεῖο (5ος αἰ.) καί τόν **Ἀνώνυμο** τοῦ Ἰαμβλίου (5ος αἰ.). Ὁ Ἰππίας εἶναι ὁ ἐγκυκλοπαιδιστής τῆς Σοφιστικῆς. Κάνει εἰσαγωγές στή διαλεκτική, στή γεωμετρία, στήν ἀστρονομία, στή μουσική, στή ρυθμική, καί καταπιάνεται μέ προβλήματα θεωρίας τῆς τέχνης, προϊστορίας καί γλωσσολογίας. Ὁ Ἀνώνυμος εἶναι γνωστός ὡς ἐχθρός τῆς ἠθικῆς τοῦ κυριάρχου καί ὡς πρόμαχος μιᾶς κοινωνικά προσανατολισμένης ἠθικῆς. Στὴ θεωρία του γιά τόν πολιτισμό ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνάγκη γέννησε τό νόμο καί τὴ δικαιοσύνη μέσα στήν πρώτη κιόλας συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Ἀντιπροσωπεύει μιὰ θετικὴ ἰδεοκρατικὴ ἠθική, γι' αὐτό καί ἡ ἀπόσταση πού τόν χωρίζει ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία εἶναι μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη πού χωρίζει κάθε ἄλλο σοφιστὴ ἀπὸ τόν ἰδρυτὴ τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας.

Γενικά γιά τήν ἱστορία τῆς ἠθικῆς ἡ περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τὰ

κηρύγματα πού ἀκούονται τά πιό χτυπητά εἶναι: Ἀπό τή φύση εἴμαστε ὅλοι ἴσοι· ἡ φύση μᾶς γεννᾷ ὅλους ἐλευθέρους· τό πραγματικό δίκαιο δέν εἶναι τό συμβατικό ἀλλά τό φυσικό, δηλαδή τό δίκαιο τοῦ πιό δυνατοῦ, κοινοκτημοσύνη κ.λπ. Τά κηρύγματα αὐτά ξεσηκώνουν πραγματική ἐπανάσταση στήν κοινωνία τοῦ 5οῦ αἰώνα π.χ.

Ἡ παρουσία τῆς Σοφιστικῆς περιέχει στοιχεῖα θετικά καί ἀρνητικά. Ἀπό τή μιᾷ ἡ Σοφιστική βάζει στό ἐπίκεντρο τῆς μελέτης τόν ἄνθρωπο, τή γνώση καί τήν πράξη του, θέτει ἀπό τήν ἀρχή τό γνωσιολογικό πρόβλημα, θεμελιώνει τή διαλεκτική καί τή λογική, ἐγκαινιάζει τήν ψυχολογία καί μελετᾷ τήν καταγωγή τῆς γλώσσας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως ἡ σχετικοκρατία καί ὁ ὑποκειμενισμός της ἀναφορικά μέ τήν ἐπαναστατικότητα τῶν πνευμάτων ἀπέναντι στούς κοινωνικοῦς θεσμούς, ὁ σκεπτικισμός καί ἡ ἀδιαφορία της γιά τή θρησκεία βύθιζαν τά πάντα στήν ἀμφιβολία. Ἡ γνώση καί ἡ πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἔμεναν μετέωρες, χωρίς ἀντικειμενικό κύρος. Αὐτό ἔκανε ἀπαραίτητη τήν ἐμφάνιση ἐνός Σωκράτη, πού θά ἀναζητοῦσε γιά τή γνώση μιᾷ ἀντικειμενική ἀλήθεια καί γιά τήν πράξη ἓνα καθολικό μέτρο, δηλαδή ἓνα ἀπόλυτο καλό καί ἓνα ἀπόλυτο κακό.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ὁ Σωκράτης (470-399) δέν εἶναι οὔτε προφήτης οὔτε δάσκαλος τῆς σοφίας κατά τό πρότυπο τῶν Σοφιστῶν. Ὁ τρόπος πού ἀναπτύσσει τίς σκέψεις του εἶναι ὁ διάλογος, πού τόν ἐπιδιώκει παντοῦ, στήν ἀγορά, στά ἐργαστήρια καί στά γυμναστήρια. Εἶναι ὁ μόνος δάσκαλος πού δέν παίρνει δίδακτρα. Τό πνεῦμα του, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχει δυό βασικές ιδιότητες: Πρῶτα ξέρει νά ρωτᾷ γιά πράγματα πού ἀπασχολοῦν τόν ἄνθρωπο αἰώνια καί ὕστερα νά ἐλέγχει τήν ἀπάντηση πού παίρνει καί νά κρίνει τό κύρος της. Καταδικάστηκε σέ θάνατο γιά ἀθεΐα, εἰσαγωγή νέων θεῶν καί διαφθορά τῆς νεολαίας. Ὅμως τό πέρασμά του ἄφησε τήν ἐντύπωση μιᾶς προσωπικότητας κυριαρχημένης ἀπό μιᾶ «δαιμονική» δύναμη, μιᾶς προσωπικότητας πού μέ τό παράδειγμα, μέ τήν προτροπή, μέ τό ἥθος της ξυπνοῦσε μέσα στούς ἀνθρώπους, κατά ἓνα μοναδικό τρόπο, τήν ἀνάγκη γιά μιᾶ ὁλότελα νέα ζωή.

Ὅπως οἱ Σοφιστές ἔτσι καί ὁ Σωκράτης πατᾷ στό ἔδαφος τοῦ «διαφωτισμοῦ». Ἡ στάση του ἀπέναντι στίς καθιερωμένες ἀντιλήψεις εἶναι ἐκείνη τοῦ κρατικοῦ στοχασμοῦ. Καί ὁμως ὑπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στό Σωκράτη καί στούς Σοφιστές. Ἐνῶ οἱ Σοφιστές μέ τό σκεπτικισμό τους βάζουν σέ κίνδυνο ὁλόκληρη τή γνώση, τήν ἠθικότητα καί γενικά τίς βάσεις τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Σωκράτης ζεῖ μέ τήν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς εἰκασίες καί τίς δοξασίες τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καί τῆς μάζας, ὅτι αὐτή ἡ ἀλήθεια εἶναι προσιτή μέ τόν ὀρθό λόγο καί ὅτι στό λογικό εἶναι οἱ νόμοι, πού διέπουν τή σκέψη καί τήν ἀληθινή γνώση.

Ὁ Σωκράτης ἀνακαλύπτει στούς νόμους τοῦ λογικοῦ ἕναν ὁλότελα καινούργιο κόσμο, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν περιοχὴ τῶν αἰσθήσεων καί τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων τοῦ καθενός. Μέ τήν ἀνακάλυψη αὐτῇ ξεπερνιέται ἡ αἰσθησιοκρατία καί ἡ σχετι-

κοκρατία τῶν Σοφιστῶν καί σώ-
ζεται ἡ ἐπιστήμη ἢ, καλύτερα,
θεμελιώνεται πραγματικά γιά
πρώτη φορά. Γιατί ἀκριβῶς γιά
πρώτη φορά ἐδῶ θεμελιώνεται ἡ
ἴδια ἡ ἔννοια τῆς γνώσεως.

Ὁ Σωκράτης ἐπιβάλλει γιά
πρώτη φορά τή διάκριση ἀνά-
μεσα στή γνώση καί στή γνώμη.
Πραγματική γνώση εἶναι ἐκείνη
πού θεμελιώνεται μέ ἔννοιες.
Πρῶτος ὁ Σωκράτης ἀνακαλύ-
πτει τίς ἔννοιες, πού ἰσχύουν
στόν ἴδιο βαθμό γιά κάθε σκε-
πτόμενο ἄνθρωπο, καί γί-
νεται ὁ θεμελιωτής τῆς ἐπιστή-
μης τοῦ γενικοῦ, τῆς Λογικῆς.

Ἡ διαλεκτική τοῦ Σωκράτη
εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἠθικῆς
του. Μέ τή μέθοδο τῆς διαλε-
κτικῆς ὁ Σωκράτης γίνεται ὁ θε-
μελιωτής μιᾶς αὐτόνομης ἠθι-
κότητας, πού βασίζεται ἀπο-
κλειστικά στή Λογική. Μέ αὐτό
τόν τρόπο ἡ Ἠθική ἀποδεσμεύ-
εται γιά πρώτη φορά ἀπό τήν
τερατώδη δύναμη τῆς συνή-
θειας καί ἀπό τήν πατροπαρά-
δοτη θρησκευτικότητα καί κα-
τοχυρώνεται ἀσφαλέστερα ἀπό
κάθε ἄλλη φορά. Ὁ Σωκράτης
κυριαρχεῖται ἀπό τήν πίστη σέ
ἕνα ἀπόλυτο καλό καί ἕνα ἀπό-
λυτο κακό. Ἔτσι ἀναγνωρίζει
ἕναν ἠθικό νόμο, πού στέκει

Σωκράτης

πάνω απ' όλα τὰ άτομα καί εἶναι ὁλότελα ἀνεξάρτητος ἀπό αὐτά.

Ἀπό αὐτή τήν ἄμεση ἠθική συνείδηση τοῦ Σωκράτη ξεπηδᾷ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ἔχει νά διαλέξει κάθε στιγμή ἀνάμεσα στό καλό καί στό κακό. Ὁ ἠθικός νόμος σημαίνει ὅτι σέ κάθε περίπτωση πρέπει νά ἀκολουθοῦμε χωρίς παρεκκλίσεις τή λογική ἐκείνη γραμμή, πού μᾶς φαίνεται ἡ καλύτερη ὕστερα ἀπό λογικούς συλλογισμούς. Κανένας, λέει ὁ Σωκράτης, δέν κάνει λάθος ἀπό ἐπίγνωση. Κανένας δέ διαλέγει ἀπό ἐπίγνωση τό βλαβερό. Αὐτός πού ἔχει τή σωστή ἐποπτεία θά ἐνεργήσει σωστά. Καί ἀφοῦ ἡ ἀρετή βασίζεται στή γνώση, πρέπει νά εἶναι καί διδακτή.

Ἀλλά τί εἶναι καλό; Τί εἶναι ἀληθινά ὠφέλιμο; Ἡ ὁμορφιά καί ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμη καί ἡ δόξα, ἡ σωματική ἀλκή καί οἱ ἡδονές τῶν αἰσθήσεων, πού μέσα στήν ἐλληνική λαϊκή συνείδηση φαντάζουν σάν τὰ πιό ἀξιοζήλευτα ἀγαθά, γιά τό Σωκράτη δέν εἶναι τίποτα μπροστά στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Σωκράτης ἔχει ἀνακαλύψει τήν ἀσύγκριτη ἀξία τῆς ψυχῆς μπροστά σέ ὅλα τὰ ἀγαθά. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει γιά τό Σωκράτη καί ἡ θεμελιακή σημασία τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ἡ σωστή ἀγωγή δέν εἶναι ἄλλο ἀπό συνειδητή διακονία τῆς ψυχῆς.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη σημαίνει ἐκπληκτική ἐσωτερική-
κευση τοῦ ἀνθρώπου. Μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ νοητοῦ κόσμου καί τῆς ἠθικῆς ἀξίας του ἀπό τό Σωκράτη ἀρχίζει νέα φάση στήν πνευματική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἠθική τοῦ Σωκράτη, μέ ὅλη τήν αὐστηρότητα καί τήν ἀκεραιότητά της, δέν ἔχει τίποτα τό ἀσκητικό, γιατί ποτέ δέν παραγνωρίζει τήν ἀνθρώπινη φύση. Οὔτε τήν καταπιέζει οὔτε τή διαστρέφει. Τήν κατευθύνει μόνο, μέ βάση τή λογική, στόν ἀληθινό προορισμό της.

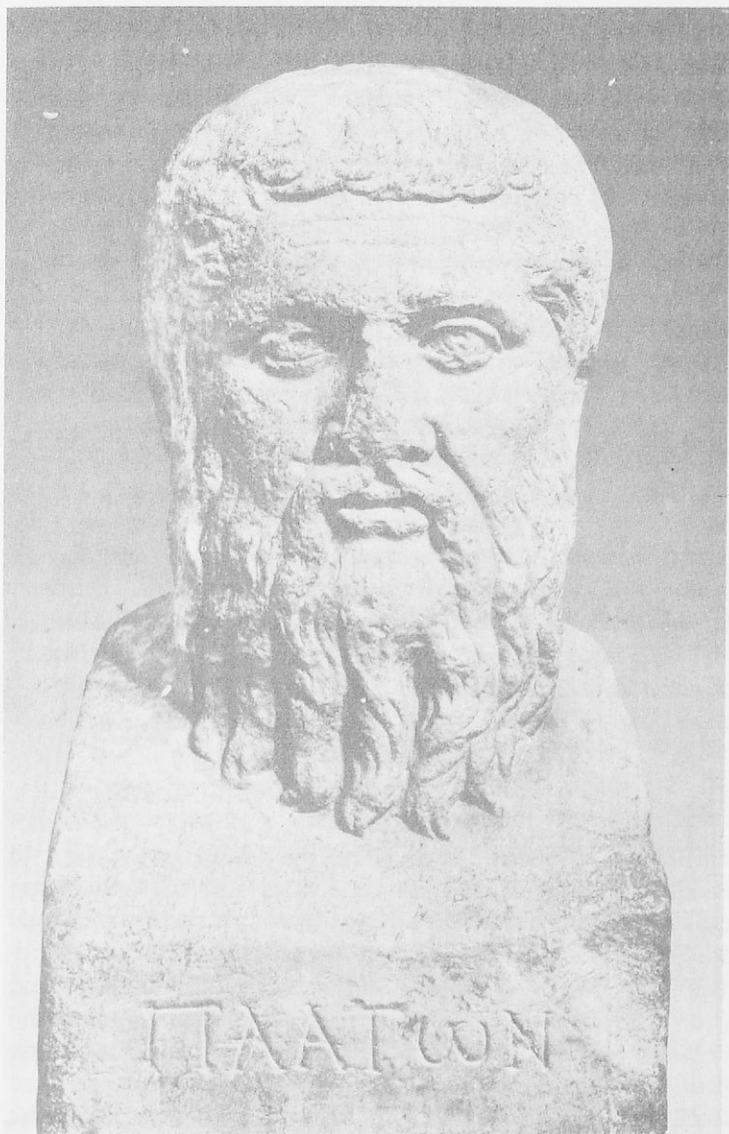
Χωρίς ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης νά ἐπιδιώξει τήν ἱδρυση σχολῆς, ὀρισμένοι μαθητές του ἱδρυσαν σχολές, πού ἔχουν τό χαρακτηρισμό τῆς προσωπικότητας τοῦ καθενός καί πού ξεκινοῦν, λίγο ἢ πολύ, ἀπό τίς ἰδέες τοῦ μεγάλου δασκάλου, ἀλλά τίς ἀναπτύσσουν μονόπλευρα καί τίς συνδέουν μέ ἄλλες, κυρίως σοφιστικές. Οἱ κυριότερες ἀπό αὐτές τίς σχολές εἶναι ἡ Μεγαρική μέ ἐξέχουσες μορφές τόν Εὐκλείδη καί τό Στίλπωνα, ἡ Κυνική μέ τόν Ἀντισθένη καί τό Διογένη καί ἡ Κυρηναϊκή μέ τόν Ἀρίστιππο.

2. ΠΛΑΤΩΝ

Ο Πλάτων (427-347), από αριστοκρατική οικογένεια τῶν Ἀθηνῶν, ἔζησε τὰ νεανικά του χρόνια κατὰ τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, ὅταν ὁ χρυσοῦς αἰὼν ἦταν πιά ἀνάμνηση, γεύτηκε τὴν πίκρα τῆς ἡττᾶς τῆς πατρίδας του καὶ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς μέ τὴ συνείδηση τοῦ θρεμμένου ἀπὸ τό πνεῦμα τῆς κλασσικῆς τραγωδίας, γνώρισε ἀπὸ τόν Κρατύλο τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλὰ τὴν ἀληθινὴ πνευματικὴ ἀφύπνισή του τὴν ἔζησε, ὅταν συναντήθηκε μέ τό Σωκράτη, πού ὁ ἥρωικός θάνατός του τόν συγκλόνισε ὥς τίς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τόν ὡδήγησε στήν ἀπόφαση νά ζήσει καὶ νά δράσει σύμφωνα μέ τό φωτεινὸ παράδειγμα ἐκείνου. Ταξίδεψε στήν Αἴγυπτο, στήν Κυρήνη καὶ στήν Κάτω Ἰταλία καὶ ἀντάλλαξε σκέψεις μέ πολλοὺς σοφοὺς. Τὰ κυριότερα ἔργα του, ὅλα σέ μορφή διαλόγου, εἶναι τό «Συμπόσιον», ὁ «Φαῖδων», ὁ «Φαῖδρος», ἡ «Πολιτεία», ὁ «Παρμενίδης», ὁ «Θεαίτητος», ὁ «Σοφιστής» καὶ οἱ «Νόμοι». Στό περιβάλλον τῆς σχολῆς του, τῆς Ἀκαδημίας, ἀνήκουν ὁ ἀνιψιὸς του Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος, ὁ Ἡρακλείδης, ὁ Εὐδοξος ὁ Κνίδιος καὶ ὁ πιὸ μεγαλοφυῆς ἀπ' ὅλους, ὁ Ἀριστοτέλης, πού, παρά τό ὅτι οἰκοδόμησε δικό του σύστημα, θεωρεῖται ὁ πιὸ αὐθεντικός πλατωνικός.

1. Οἱ ἰδέες καὶ ἡ ψυχὴ

Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ τόν πυρῆνα ὁλόκληρης τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Πλάτων ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι τίς ἔννοιες ἡ ψυχὴ πρέπει νά τίς εἶχε δεχτεῖ μέσα της, πρὶν ἀκόμα δεθεῖ μέ τό σῶμα, σέ μιά προσωματικὴ περίοδο τῆς ὑπάρξεώς της. Ἐτσι ὅλη ἡ γνώση μας καὶ κάθε μάθηση δέν εἶναι παρά ἀνάμνηση τῶν ὧσων εἶχε δεῖ ἡ ψυχὴ μας στήν προσωματικὴ ζωὴ της. Ἡ ψυχὴ ξαναθυμᾶται ὅσα εἶχε ξεχάσει μέ τὴν εἴσοδό της στό σῶμα. Ἡ ναρκωμένη μνήμη ξυπνᾷ, ὅταν βλέπει πράγματα πού μοιάζουν ἢ καὶ πού διαφέρουν ἀπὸ τίς ἄλλοτε γνωστές της ὑπερκόσμιες μορφές. Ἐτσι π.χ. ἡ θεὰ μιᾶς ωραίας μορφῆς ξυπνᾷ

Πλάτων

στην ψυχή τήν ανάμνηση τοῦ πρωταρχικά ωραίου, πού κάποτε εἶχαμε δεῖ, καί μᾶς γεμίζει μέ ἀκατανίκητη νοσταλγία πρὸς τό αἰώνιο ἀρχέτυπο. Ἀπό αὐτὴ τὴ σκοπιά ἐξηγεῖται καί ἡ καταγωγή τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης, τοῦ «πλατωνικοῦ ἔρωτα», πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τόν πόθο τῆς ψυχῆς γιὰ τό αἰώνιο, ἀπὸ τόν ἀγῶνα τῆς νά γνωρίσει τὰ πραγματικά ὄντα καί νά τὰ ἀπομιμηθεῖ σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ, δηλαδή νά τὰ πραγματοποιήσῃ, ὅσο γίνεται.

Γιὰ τὴ γνώση τῶν ἀληθινῶν ὄντων ἡ ψυχή θά ἀσκηθεῖ μέ τὴ διαλεκτική, πού ἀποστολὴ τῆς ἔχει νά ἀναζητήσῃ τίς ἔννοιες, νά τίς ξεχωρίσῃ μέ σαφήνεια καί νά προσδιορίσῃ τίς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Γιατί μόνο ἡ διαλεκτικὴ μπορεῖ νά θεωρήσῃ τὰ διάφορα σκόρπια πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σέ ἐνιαία μορφή. Ἀλλὰ τὰ ἀληθινὰ ὄντα εἶναι μόνο τὰ ἀρχέτυπα τῶν αἰσθητῶν ὄντων, δηλαδή οἱ ιδέες. Ἐπομένως μόνο ἀπὸ αὐτές μπορούμε νά ἔχουμε ἀληθινὴ γνώση, ἀληθινὴ ἐπιστήμη. Οἱ ιδέες εἶναι αὐτά πού οἱ μεταγενέστεροι ὀνόμασαν ἔννοιες, μέ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ ιδέες γιὰ τόν Πλάτωνα εἶναι ὀντότητες αἰώνιες, μέ πραγματικὴ ὑπόσταση, ἔξω ἀπὸ κάθε σωματικότητα, ὁλότελα ἀδέσμευτες ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀπατηλὰ φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αὐτές μόνο εἶναι τὰ ὄντα, δηλαδή αὐτές μόνο εἶναι πραγματικές. Τὰ μεταβλητὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου ἔχουν τὴν αἰτία τους σ' αὐτά τὰ ἀμετάβλητα ὄντα.

Ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τό σύνολο ὅλων τῶν αἰτίων, ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς τοῦ κόσμου καί ὁ ἔσχατος λόγος του. Εἶναι ἡ αἰτία ὄχι μόνο γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τό νοῦ καί γιὰ τό ὅτι οἱ ιδέες εἶναι προσιτές στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ γιὰ τό εἶναι τῶν ιδεῶν, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν εἶναι τό εἶναι, ἀλλὰ εἶναι «ἐπέκεινα τοῦ εἶναι», δηλαδή αὐτὴ καί μόνη εἶναι ὁ δημιουργικὸς λόγος τοῦ παντός, καί τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου.

Μέ τὴν θεωρίαν τῶν ιδεῶν εἶναι ἀξεχώριστα δεμένη ἡ θεωρία τῆς ψυχῆς. Τό βασικὸ μῦθο τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων τόν ὀφείλει στὸ μυστικισμό. Σύμφωνα μέ αὐτόν ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἔχει θεῖα καταγωγή, ἀλλὰ, ὕστερα ἀπὸ κάποιο παράπτωμά της ἢ σύμφωνα μέ κάποιο νόμο τοῦ κόσμου, ὑποχρεώθηκε νά ἐγκαταλείψῃ τό νοητὸ κόσμο καί νά ἔρθῃ στὸν αἰσθητὸ, νά κατοικήσῃ μέσα σ'

ένα σώμα, απ' όπου ἐλευθερώνεται μέ τό θάνατο, ὅποτε τό δικαστήριο τῶν νεκρῶν κρίνει τή συμπεριφορά της καί ἀποφασίζει ἂν θά μείνει ἐλεύθερη νά ξαναγυρίσει κοντά στό θεό ἢ ἂν θά ξαναμπεῖ σέ νέα σώματα, ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἀνάλογα μέ τά κρίματά της, ὥσπου νά ἐξαγνισθεῖ ὁλότελα. Σ' αὐτή τήν ἐννοια τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων προσθέτει δυό θεμελιακές ιδιότητες: Ἡ ψυχὴ ἔχει τήν ἰκανότητα ἀπό τή μιὰ νά γνωρίζει καί ἀπό τήν ἄλλη νά κινεῖ τά πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἀλλά τό πιό σπουδαῖο εἶναι ἡ νοητική δύναμή της. Μόνο σ' αὐτή χρωστᾷ τή μοναδική ἀξία της καί μόνο μέ αὐτήν μπορεῖ νά ἔρθει σέ σχέση μέ τά αἰώνια, τά ἀληθινά ὄντα, τίς ιδέες.

Ἡ ψυχὴ ἔχει ἰδιότυπη θέση ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν καί στόν κόσμο τῶν φαινομένων. Ἐχει θεία καταγωγή, εἶναι συγγενική μέ τίς ιδέες, δέν εἶναι ὅμως ιδέα, ἀλλά ἀπό ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου εἶναι τό μόνο πού μοιάζει μέ αὐτές. Τό νά γνωρίζει τό θεῖο γιά τήν ψυχὴ πού ἔχει θεία καταγωγή δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό νά γίνεται καί ἡ ἴδια θεία. Ἡ γνώση τοῦ αἰωνίου ἀπό αὐτήν σημαίνει τή δική της θεοποίηση («ὁμοίωσις θεῶ»). Τό νά γνωρίζει κανεῖς τό ὁμορφο, τό καλό, τό δίκαιο, γιά τόν Πλάτωνα, ὅπως καί γιά τό Σωκράτη, σημαίνει νά γίνεται ὁ ἴδιος ὁμορφος, καλός καί δίκαιος, καί μέ αὐτό τόν τρόπο νά πλησιάζει, ὅσο γίνεται περισσότερο, τό θεό. Αὐτό βέβαια τό πετυχαίνει ὁποῖος μπορεῖ νά γνωρίσει τήν ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐτσι ἡ γνώση τοῦ αἰωνίου, ἡ πιό ἀνώτερη ἐπιστήμη, εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ πιό ὑψηλή θρησκεία.

2. Ἡ ἀρετή καί ἡ πολιτεία

Ὅπως ὁ Σωκράτης ἔτσι καί ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁποῖος γνωρίζει τό καλό, εἶναι καλός καί πράττει καλά, καί ὅτι ἐπομένως κανένας δέν εἶναι κακός θεληματικά, ἀλλά μόνο ἀπό ἄγνοια. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ πλατωνική ἠθική ἐρμηνεύεται μέσα ἀπό τή θεωρία τῶν ἰδεῶν. Ἐτσι πραγματική ἀρετή βασίζεται πάνω σέ πραγματική γνώση, ἀλλά πραγματική γνώση εἶναι μόνο ἡ γνώση τῶν ἰδεῶν. Αὐτό ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἀρετῆς, πού πρέπει νά θεωρεῖται ἐνιαία, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τή γνώση τοῦ

καλοῦ. Στήν ἀρετή δίνουμε διάφορα ὀνόματα, ἀνάλογα μέ τόν τομέα ὅπου ἀναφέρεται αὐτή ἡ γνώση καί ἡ σχετική μέ αὐτήν πράξη. Γι' αὐτό ὅποιος κατέχει μιά ἀπό τίς βασικές ἀρετές, μπορεῖ νά κατακτήσει καί τίς ἄλλες. Στό πολυθρύλητο ἐρώτημα ἂν ἡ ἀρετή εἶναι διδακτή ὁ Πλάτων, μέ τήν εὐχέρεια πού τοῦ δίνει ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι διδακτή, ἀρκεῖ νά βρεθῇ ὁ κατάλληλος δάσκαλος.

Ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁ πραγματικός πολιτικός εἶναι ἐκεῖνος, πού γιά πιό ὑψηλό σκοπό ἔχει τή βελτίωση τῶν συμπολιτῶν του, γιατί ὁ ἀνώτερος σκοπός τοῦ κράτους δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν πνευματική καί ἠθική προαγωγή τῶν πολιτῶν. Στόν ἰδανικό γιά τόν Πλάτωνα τύπο κράτους ἰσχύει ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί ἡ ἀρχή τοῦ ὅτι κάθε πολίτης κάνει τήν ἐργασία πού τοῦ ταιριάζει στή φύση του. Ὁ πληθυσμός αὐτοῦ τοῦ κράτους διαιρεῖται σέ τρεῖς τάξεις: Ἐπαγγελματίες, φύλακες καί ἄρχοντες. Ἡ τάξη τῶν πρώτων εἶναι ἡ μεγαλύτερη. Αὐτή μέ τήν ἐργασία της συντηρεῖ καί τίς ἄλλες. Ἡ δεύτερη τάξη ἔχει ἀποστολή νά προστατεύει τό σύνολο ἀπό ἐξωτερικούς ἐχθρούς καί ἀπό ἐσωτερικές ἀναστατώσεις. Ἡ τρίτη τάξη, πού δημιουργεῖται μέ εἰδική ἀγωγή καί αὐστηρή ἐπιλογή ἀπό τή δεύτερη, ἔχει ἀποστολή νά κυβερνᾷ.

Ὅποιος θέλει νά γίνει σωστός φύλακας, χρειάζεται διπλή ἀγωγή: Μουσική ἀγωγή καί γυμναστική ἀγωγή. Μέ τήν πρώτη, πού ἀναφέρεται σέ ὅλες γενικά τίς πνευματικές ἐπιδόσεις, ὁ φύλακας γίνεται δυνατός στή γνώση. Μέ τή δεύτερη γίνεται δυνατός στή βούληση. Στή μουσική ἀγωγή ἀνήκει τόσο ἡ μουσική καί ἡ ρυθμική ὅσο καί ἡ αὐτοκυριαρχία καί ἡ γενναιότητα. Ἡ μουσική ἀγωγή ὀλοκληρώνεται μέ τή γυμναστική ἀγωγή, πού ὁ ἀληθινός σκοπός της δέν εἶναι τόσο ἡ αὐξηση τῶν σωματικῶν δυνάμεων ὅσο ἡ χαλύβδωση τῆς βουλήσεως. Μόνο ἡ συνδυασμένη ἐπίδραση τῆς μουσικῆς καί τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς πάνω στό βουλευτικό καί στό λογικό μποροῦν νά δημιουργήσουν ἕναν καλό συνδυασμό αὐτῶν τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Τό λογικό τρέφεται καί δυναμώνει μέ τήν ποίηση καί μέ τήν ἐπιστήμη. Ἀλλά καί τό βουλευτικό μέ τή μουσική καί τό ρυθμό μετριάζεται καί ἐξευγενίζεται. Τελικά, μόνο μέ ἕνα ὅσο γίνεται πιό καλό

κράμα από τὰ ἀξιώματα τῆς μουσικῆς καί τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς μπορεῖ νά πετύχει ὁ ἄνθρωπος τήν τέλεια δυνατὴ μόρφωση. καί τήν ἁρμονία τοῦ εἶναι του.

Γιά νά μή χρησιμοποιοῦν οἱ φύλακες τή δύναμή τους γιά προσωπικά ὀφέλη καί γιά νά ρυθμίζεται ἡ σκέψη καί ἡ πράξη τους μέ γνώμονα μόνο τό καλό τοῦ συνόλου, πρέπει νά μήν ἔχουν ἰδιοκτησία. Ὡς πολεμιστές θά μένουν στό στρατόπεδο καί ἐκεῖ θά σιτίζονται. Ἡ τάξη τῶν ἐπαγγελματιῶν θά τοὺς συντηρεῖ. Ἡ πόρτα τους πρέπει νά εἶναι ἀνοιχτή σέ κάθε πολίτη. Ἀπό τήν τάξη τῶν φυλάκων προέρχονται καί οἱ φιλόσοφοι – κυβερνήτες, οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους. Ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων εἶναι ἀπεριόριστη καί ὑπηρετεῖ μόνο τήν κοινὴ ὠφέλεια. Αὐτοὶ μόνο ἔχουν τήν εὐθύνη γιά τήν εὐτυχία τοῦ συνόλου. Γι' αὐτό ἡ ἐπιλογή καί ἡ μόρφωση τῶν ἀρχόντων ἔχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. Ὅποιος θέλει νά κυβερνήσει, πρέπει νά ἔχει στὸν ἀνώτατο βαθμὸ ἀνεπτυγμένες τίς ἀρετές πού διακρίνουν τοὺς φύλακες.

Σκοπὸς τοῦ κράτους δέν εἶναι ἡ εὐτυχία τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάξεως, ἀλλὰ τό καλό τοῦ συνόλου. Αὐτός πού εἶναι ταγμένος νά ἐπαγρυπνεῖ γι' αὐτό, πρέπει νά προσέχει νά μήν εἰσχωρῇ σουν στό κράτος οὔτε ὁ πλοῦτος οὔτε ἡ φτώχεια, γιατί αὐτά μποροῦν νά καταστρέψουν τήν ἐνότητα τοῦ συνόλου. Γιὰ τόν ἴδιο λόγο πρέπει νά μήν ἀφήνει νά μεγαλώνει πολὺ τό κράτος, δηλαδὴ νά αὐξάνει ὑπερβολικά σέ πληθυσμό. Ἐνα ἄλλο σπουδαῖο καθήκον τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς στάθμης. Μέ βάση τήν ἐξέταση τῶν προτερημάτων κάθε ἀγοριοῦ ἢ κοριτσιοῦ, οἱ ἄρχοντες μποροῦν νά μεταθέτουν τὰ παιδιὰ καί τῶν τριῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπὸ τήν μιά στῆν ἄλλη. Μοναδικὸ κριτήριον γι' αὐτὴ τήν ἀνακατάταξη πρέπει νά εἶναι ἡ ἰδιαίτερη φύση τοῦ κάθε παιδιοῦ. Ἀλλὰ τό πιὸ σπουδαῖο ἔργο τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ φροντίδα γιά ὅλη τήν ἀγωγή τῆς γενιᾶς πού μεγαλώνει.

Ὁλόκληρο τό οἰκοδόμημα τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄκρατο ἰδεαλισμό, μέ ἄλλα λόγια ἀπὸ τήν πίστη στὴ δύναμη τῶν ἰδεῶν, στὴ διδακτὴ ἀρετὴ καί στὴν ἔμφυτη καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, καί θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἀριστοκρατία τῆς εὐφυΐας καί τῆς ἀρετῆς, βασιλείο τῶν ἀρίστων, δηλαδὴ τῶν φιλοσόφων – βασιλέων, πού μέ τὴ σοφία τους καί μέ

τό ήθος τους εκφράζουν τίς αξίες του λαού τους στον πιο ύψηλό βαθμό.

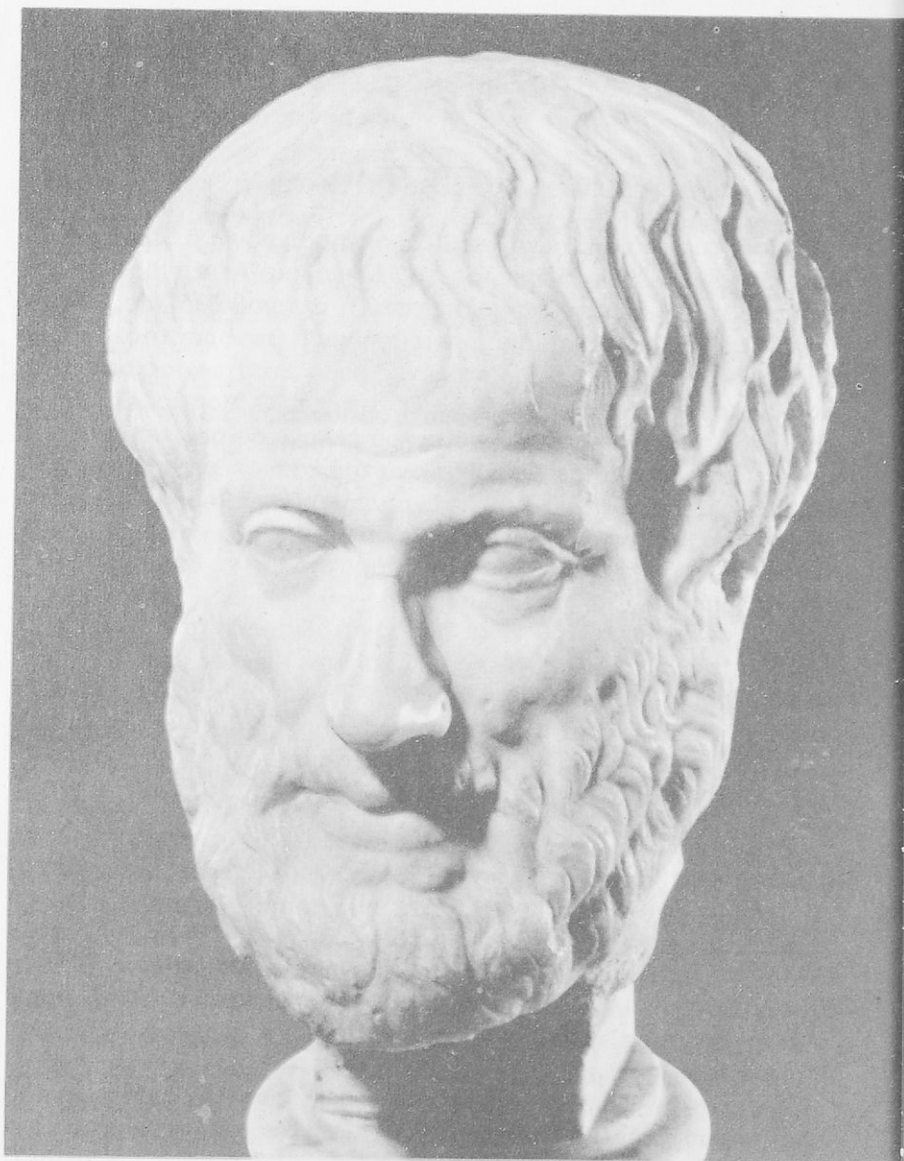
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Μαθητής του Πλάτωνα για 20 ολόκληρα χρόνια ο **Αριστοτέλης** (384-322), έγινε δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ιδρυτής του Περιπάτου, σχολής, που ή άκτινοβολία της ξεπέρασε όλες τίς άλλες και από όπου βγήκαν ο Θεόφραστος, ο Εύδημος, ο Δικαίαρχος, ο Αριστόξενος και ο Στράτων, φιλόσοφοι που διακρίθηκαν και στίς ειδικές έπιστήμες. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος συστηματικός νοός του έλληνικού πολιτισμού και πατέρας πολλών έπιστημών. Τά έργα του τά διακρίνομε σέ λογικά, μεταφυσικά, φυσικά, ήθικά και πολιτικά. Η μέθοδός του είναι διαλεκτική, έφ' όσον επιδιώκει νά αναλύσει τίς έννοιες, και έμπειρική, έφ' όσον επιδιώκει μέ τήν παρατήρηση νά δημιουργήση πλατιά βάση για τό οίκοδόμημα τής φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα ολόκληρη ή σκέψη του είναι προσανατολισμένη ιστορικά, δηλαδή κατανοεί ο Αριστοτέλης, και μάλιστα πρώτος αυτός, ότι ή γνώση έχει μπροστά και πίσω της εξέλιξη και ότι ο ίδιος βρίσκεται σ' ένα σημείο τής εξελικτικής γραμμής. Γι' αυτό στους προβληματισμούς του συνυπολογίζει και τίς απόψεις των προδρόμων του νά αποτελεϊ συνέχεια των προβλημάτων και απάντηση στίς σχετικές άπορίες.

1. Η Λογική και ή Μεταφυσική

Η Λογική είναι προσωπικό δημιούργημα του Αριστοτέλη. Γι' αυτόν δέν είναι κλάδος τής φιλοσοφίας, αλλά προπαιδευτική γνώση των μορφών του στοχασμού και των νόμων του, όργανο τής φιλοσοφίας.

Έννοια κατά τήν άριστοτελική Λογική είναι τό αντίκρουσμα τής ουσίας ενός πράγματος, ένω κρίση είναι ή πρόταση που συνδέει ή χωρίζει τίς έννοιες μέ τρόπο που άντιστοιχεί στήν άντικειμενική πραγματικότητα και συμπέρασμα ή πρόταση που

Ἀριστοτέλης

προκύπτει από άλλες δεδομένες προτάσεις ως κάτι νέο, δεδομένο καί υποχρεωτικό για τή νόηση, χωρίς αυτό τό νέο νά χρειάζεται καινούρια θεμελίωση.

Ο Ἀριστοτέλης χωρίζει τό συνηθισμένο συμπέρασμα από τήν ἐπιστημονική ἀπόδειξη, πού εἶναι συμπέρασμα βγαλμένο ἀπό προηγούμενες ἀναγκαῖες προτάσεις, καί διακρίνει τή διαδικασία γιά τήν ἀπόδειξη σέ ἀποδεικτική, διαλεκτική καί ἐριστική, τονίζοντας ὅτι γιά τήν ἐπιστήμη μόνο ἡ πρώτη ἔχει σημασία. Ἐπειδή ἡ ὑπόθεση γιά μιὰ ἀπόδειξη δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ καί ἀπό τήν πλευρά της, καί, πάρα πέρα, ἡ ὑπόθεση γιά τήν πρώτη ὑπόθεση ὡς τό ἄπειρο δέν μποροῦν νά ἀποδειχθοῦν καθαυτές, ἡ ἀποδεικτική διαδικασία, λέει, σταματᾷ σέ ὀρισμένα ἀξιώματα, πού καθαυτά εἶναι ἀναπόδειακτα, ὅμως εἶναι ὀλοφάνερα καί πιο σίγουρα ἀπό τήν ἔμμεση γνώση. Τά ἀνώτατα ἀξιώματα τά καταλαβαίνει ὁ νοῦς μέ ἄμμεση, δηλαδή ἐνορατική γνώση. Τέτοια εἶναι ἡ ἀντίφαση, ὁ ἀποκλεισμός τοῦ τρίτου κ.λπ. Ὅπωςδήποτε ὅμως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, κάθε γνώση στηρίζεται στήν ἀναγωγή τῶν φαινομένων στά αἰτία τους, στήν ἀναγωγή τοῦ μερικοῦ στό γενικό. Ἀλλά πρίν ἀπό αὐτή τήν παραγωγική διαδικασία πρέπει νά γίνεται ἡ ἐπαγωγική, πού κατοχυρώνει τό γενικό μέ τήν πείρα ἀπό τίς πολλές μερικές περιπτώσεις, πού προσφέρονται στίς αἰσθήσεις.

Δέν εἶναι φανερό ἂν οἱ ἀριστοτελικές Κατηγορίες οὐσία, ποιότητα σχέση κ.λπ. πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ἀνώτατες ἐννοιες, πού δέν μποροῦν νά γενικευθοῦν περισσότερο καί πού περιέχουν ὅλες τίς ἄλλες, ἢ ὡς μαρτυρίες γιά τό εἶναι καί τίς ποικίλες μορφές του. Ἡ δεύτερη ἐκδοχή φαίνεται πιο σωστή. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἀποτελοῦν εἰσαγωγή στήν ἀριστοτελική Μεταφυσική.

Μέ τήν κριτική τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν βρισκόμαστε στό κέντρο τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ Μεταφυσική, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι γνώση πού ἀναφέρεται στό ὄν. Ἀλλά τί εἶναι ὄν; Πάνω σ' αὐτό τό ἀπόλυτο ἐρώτημα ὁ Ἀριστοτέλης ἔρχεται σέ ὀξύτατη ἀντίθεση μέ τόν Πλάτωνα. Τήν οὐσία τοῦ ὄντος τήν ἀναζητεῖ μόνο ἐκεῖ πού ὑπάρχουν συγκεκριμένες καί δεδομένες ἐμπειρικές πραγματικότητες. Μελετῶν

τας ό 'Αριστοτέλης τή λειτουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου συμπεραίνει ότι τό ὄν ἔχει δύο συστατικά στοιχεῖα, τήν ὕλη καί τή μορφή. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο, ἡ δεύτερη τό προσδιορίζει. Κανένα ἀπό αὐτά τά δύο στοιχεῖα δέν μπορεῖ νά λείψει χωρίς νά καταλυθεῖ τό ὄν. Ποτέ δέν ὑπάρχουν χωρισμένα, ὅπως ποτέ δέν ὑπάρχει σῶμα χωρίς ψυχή καί ψυχή χωρίς σῶμα. Ἔτσι τό ὄν γιά πρώτη φορά ἐξηγεῖται ὡς σύνθετη ἐνότητα, ὡς σύνολο, πού σχηματίζει μεταφυσική ἐνότητα. Αὐτή ἡ ἐνότητα κομματιάζεται μέσα στή νόηση, ὄχι ὅμως καί στήν πραγματικότητα.

Τόσο ἡ ὕλη ὅσο καί ἡ μορφή εἶναι ἀγέννητα. Καί τά δύο εἶναι αἰώνια. Αὐτό πού γεννιέται, πού γίνεται, δέν εἶναι οὔτε ἡ ὕλη οὔτε ἡ μορφή. Τή γένεση τήν προκαλεῖ ὁ συγκεκριμένος κάθε φορά σύνδεσμος ὕλης καί μορφῆς καί πρέπει νά τή δεχθοῦμε ὡς μετάβαση ἀπό μιά δυνατότητα σέ μιά πραγματικότητα καί ὡς μετατροπή τῆς δυνάμεως σέ ἐνέργεια. Ἡ δύναμη βρίσκεται στήν ὕλη, ἡ ἐνέργεια στή μορφή. Ἡ μετάβαση ἀπό τή δυνατότητα στήν πραγματικότητα, ἡ πραγμάτωση τῆς μορφῆς μέσα στήν ὕλη, σημαίνει κίνηση. Ἡ κίνηση εἶναι αἰώνια. Αἰώνια εἶναι καί ἡ καθαρῇ ἐνέργεια, πού μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τή θεότητα.

2. Ἡ Φυσική καί ἡ Ψυχολογία

Μόλο πού ὁ 'Αριστοτέλης ἀποδίδει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου στήν ἐνότητα τῆς κίνησης καί τῆς κινητικῆς ἀρχῆς, στή φυσική θεωρία του, χωρίζει τόν κόσμο σέ δύο ζῶνες: Ἡ μιά κάτω ἀπό τή σελήνη, ἡ ἄλλη πάνω ἀπό αὐτήν. Ὁ χωρισμός αὐτός δέν εἶναι μόνο τοπικός, ἀλλά καί οὐσιαστικός. Ἐπάνω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν αἰώνια τάξη, τήν ἀπαράλλακτη κίνηση καί τήν ἀμετάβλητη κατασκευή. Κάτω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν ἀδιάκοπη μεταβολή, τή γέννηση καί τή φθορά. Ἡ πρώτη δέν ἔχει οὔτε καν τά ἴδια συστατικά μέ τή δεύτερη, ἀλλά ἀποτελεῖται ἀπό τόν αἰθέρα, πού γιά τόν 'Αριστοτέλη εἶναι θεία οὐσία, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐπικράτεια σχηματίζεται ἀπό τέσσερα στοιχεῖα, πού ὁ 'Αριστοτέλης τά ἀνάγει στίς τέσσερις βασικές ποιότητες τῆς ἀφῆς: ζεστό, κρύο, ὑγρό, ξηρό. Αὐτά τά τέσσερα στοιχεῖα ἡ ποιότητες, πού πραγματικά ἀπο-

τελοῦν τίς τέσσερις βασικές μορφές τῆς ὕλης, ἀλλάζουν ποιότητες καί μεταπηδοῦν ἀπό τό ἓνα στό ἄλλο. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στήν ὕλη ποιοτική μεταβολή, μάλιστα ὄχι μηχανική ἀλλά χημική. Ἀπό τά ποικίλα κράματα τῶν τεσσάρων στοιχείων προέρχονται τά σώματα, ἡ ἀνόργανη καί ἡ ὀργανική φύση, πού ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης τίς ξεχώρισε. Μεγάλη σημασία δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στήν ὀργανική φύση. Ἡ κλίμακα εἶναι: φυτό, ζῶο, ἄνθρωπος. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι «μέσα στά ἔργα τῆς φύσεως κυριαρχεῖ ὁ κανόνας. Ὅχι ἡ τυφλή τύχη, ἀλλά τό νόημα καί ὁ σκοπός. Καί ὁ τελικός σκοπός, πού γιά χάρη του ἐγινε τό κάθε πράγμα, ἀναφέρεται στόν κόσμο τῆς ὁμορφιάς».

Ἡ ψυχολογική ἐρευνα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπλώνεται σ' ὁλόκληρο τόν ἐνὸργανο κόσμο, καί τό μέτρο τό δίνει τό τελεολογικό κριτήριο. Ἔτσι ἡ ψυχή κρίνεται ὄχι μόνο ὡς κινητική αἰτία ἀλλά καί ὡς μορφοποιητική, ὡς «εἶδος» τοῦ σώματος καί σκοπιμότητά του. Σύμφωνα μέ τόν ἀριστοτελικό ὀρισμό ἡ ψυχή εἶναι ὁ πρωταρχικός αὐτοσκοπός ἐνός φυσικοῦ σώματος, πού ἔχει ἀπό μέσα του δική του ζωή: «Ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος». Τό σῶμα στό σύνολό του, μέ ὅλα τά ὄργανά του, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά τό ὄργανο τῆς ψυχῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρεῖς τύπους ψυχῆς: Εἶναι ἡ θρεπτική, ἡ αἰσθητική καί ὁ νοῦς. Τά φυτά ἔχουν τήν πρώτη. Ἡ ἐνέργειά της ἐκδηλώνεται μέ τή θρέψη, τήν αὔξηση, τήν ἀναπαραγωγή καί τό μαρασμό. Τά ζῶα ἔχουν τή δεύτερη, πού ἐκτός ἀπό τά γνωρίσματα τῆς πρώτης διαθέτει κίνηση μέσα στό χῶρο, τήν αἴσθηση, τή φαντασία καί τήν ἐπιθυμία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τήν τρίτη, πού πλái σ'α γνωρίσματα τῆς πρώτης καί τῆς δεύτερης ἔχει καί τήν καθαρὴ σκέψη.

Ὁ Ἀριστοτέλης μελέτησε τήν αἴσθηση καί τήν ἀναγνώρισε ὡς ψυχοφυσική λειτουργία, πού συντελεῖται μέ ἀλλοίωση μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο καί μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀναπαράγεται ὑποκειμενικά ἀλλά καί μέ πισότητα. Ἐκτός ἀπό τίς μεμονωμένες αἰσθήσεις ὁ Ἀριστοτέλης εἶδε καί μιὰ κοινή, μέ δύναμη κριτική. Ἀπό τίς πολλές φορές πού δέχεται μέσα της ἡ αἴσθηση τό κάθε ἀντικείμενο ἐξηγεῖ ὁ Ἀρι-

στοτέλης τή φαντασία, μονιμότερη λειτουργία, πού δέν καταργείται μέ τήν ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ φαντασία καί ἡ μνήμη ἀνήκουν καί στά ζῶα. Μόνο ἡ συνειδητή ἀνάμνηση ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν ἄνθρωπο. Οἱ λειτουργίες τῆς αἰσθήσεως καί τῆς φαντασίας εἶναι δεμένες μέ τά εὐχάριστα καί δυσάρεστα αἰσθήματα, ἀπό τά ὁποῖα διαμορφώνεται τό ἐπιθυμητικό τῆς ψυχῆς, ἐνῶ τό βουλευτικό θεωρεῖται ξεχωριστή δύναμη, ἀνεξάρτητη ἀπό τό λογικό.

3. Ἡ Ἠθική καί ἡ Πολιτική

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ σ' ἓνα πρῶτο συγγραφικό στάδιο προσπάθησε νά θεμελιώσει μεταφυσικά τήν Ἠθική μέ τρόπο πλατωνικό, προχώρησε στά ὠριμα χρόνια τοῦ σέ πιό πρακτική θεώρησής της. Ἔτσι συμμερίζεται τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι στό χέρι τοῦ ἀνθρώπου νά εἶναι εὐτυχισμένος, γιατί στό χέρι του εἶναι νά εἶναι καλός, δηλαδή νά κατακτήσει τήν ἀρετή. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι τελικός σκοπός τῆς Ἠθικῆς δέν εἶναι νά γνωρίσουμε τήν ἀρετή, ἀλλά νά εἴμαστε ἠθικοί, ὅτι ἡ ἀρετή δέν εἶναι ἀπλῶς γνώση, ἀλλά πολύ περισσότερο εἶναι πράξη, καί ὅτι ἀπό τήν πράξη ἐξαρτᾶται ἡ εὐτυχία πού εἶναι ὁ στόχος κάθε ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ εὐτυχία εἶναι γιά τόν Ἀριστοτέλη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς σύμφωνα μέ τό λογικό καί τήν ἀρετή. Ἡ ἀρετή πάλι εἶναι κάποια ὀρισμένη, μόνιμη δεξιότητα τῆς ψυχῆς. Ἐδῶ φανερόνεται ἡ σημασία τοῦ ἔθιμοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ἀκόμα τήν προαίρεση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σκέψεως μπροστά σέ ὀρισμένες δυνατότητες, ἀλλά μέσα στήν προαίρεση διακρίνει τό στοιχεῖο τῆς ἀποφάσεως, στοιχεῖο καθαρά βουλευτικό, πού ἐξαρτᾶται ἀπό μᾶς. Γι' αὐτό πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἀρχή καί ὁ δημιουργός τῶν πράξεων του καί ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, εἶναι στό χέρι του νά γίνει καλός. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τήν τελική θέση του: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑπεύθυνος γιά τίς πράξεις του καί γιά τούς τρόπους του, ἐφ' ὅσον μέ τή λογική ἐξουσιάζει τή βούλησή του.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει κατά τόν Ἀριστοτέλη ἀπό τή φύση τή δύναμη νά δημιουργεῖ κράτος, εἶναι «φύσει πολιτικόν ζῶον». Αὐτό

σημαίνει ότι μόνο μέσα στο κράτος μπορεί να βρεϊ τόν προορισμό του. Άλλά τί είναι κράτος; Είναι σύνθετο σχήμα μέ συστατικά στοιχεία τούς πολίτες. Πολίτης πάλι είναι αυτός πού ως ισότιμο μέλος μπορεί να παίρνει μέρος στή διακυβέρνηση καί στήν απονομή δικαιοσύνης. Καί όμως αυτά δέν είναι άρκετά γιά να φανερώσουν τήν ουσία τοῦ κράτους. Μιά οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων, πού συμβιώνουν, δέν αποτελεί κράτος. "Αν τό κράτος γεννήθηκε από τήν ανάγκη να εξασφαλίσει στόν καθένα τίς απαραίτητες προϋποθέσεις γιά τή ζωή, ό σκοπός αυτός δέν μπορεί να πραγματοποιηθῇ, παρά μόνο πάνω σε βάση ήθική. Γιατί καί όλόκληρη ή αξία τοῦ ανθρώπου, ως μέλους τής κοινότητας, στηρίζεται στο δίκαιο καί στήν ήθικότητα. Από ἐδῶ προκύπτει ή αὐτάρκεια, δηλαδή ή δυνατότητα τοῦ κράτους να δημιουργεί μέ δικές του δυνάμεις τούς ὅρους ζωής γιά τούς πολίτες, πράγμα πού αποτελεί βασικό γνώρισμα τοῦ κράτους. Η αὐτάρκεια περιέχει ὑλικά καί πνευματικά στοιχεία, δηλαδή δέ στηρίζεται μόνο στα μέσα διατροφής, στίς ἐπιχειρήσεις, στα ὅπλα καί στα χρήματα, αλλά καί στήν κοινή λατρεία καί στήν προσήλωση σε ὅ,τι είναι ἀπαραίτητο καί δίκαιο γιά τούς πολίτες, μέ άλλα λόγια στήν κυβερνητική καί στή δικαστική ἐξουσία.

"Ὡς ἐδῶ ή πολιτική σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη παρουσιάζει συγγένεια μέ τά διδάγματα τοῦ Πλάτωνα. Από ἐδῶ όμως ἀρχίζει ή διαφορά. Οἱ πολίτες χωρίζονται οἰκονομικά σε γεωργούς, τεχνίτες καί ἐμπόρους, ἐνῶ κοινωνικά χωρίζονται σε φτωχοῦς, πλούσιους καί μεσαίους. Από τή σχέση πού ἔχουν μεταξύ τους οἱ φτωχοί καί οἱ πλούσιοι ἐξαρτᾶται ή μορφή τοῦ πολιτεύματος. Η εὐτυχία τῶν πολιτῶν, τελικός σκοπός τοῦ κράτους, ἐπιδιώκεται μέ τό πολίτευμα καί τήν ἀγωγή.

Τό πολίτευμα είναι ό καταστατικός χάρτης τοῦ κράτους ἀναφορικά μέ τούς βασικούς παράγοντές του καί τίς ἀρμοδιότητές του. Τό γεγονός ότι ὑπάρχουν πολλά εἴδη πολιτευμάτων ὀφείλεται στο ότι κάθε κράτος ἀποτελεῖται ἀπό διαφορετικά στοιχεία, καί κυρίως στο ότι ἔχει τίς δύο βασικές κατηγορίες πολιτῶν, πλούσιους καί φτωχοῦς. Οἱ πρῶτοι συνήθως είναι λίγοι, οἱ δεύτεροι πολλοί. Η μορφή λοιπόν τοῦ πολιτεύματος ἐξαρτᾶται ἀπό τό σε ποιά χέρια βρίσκεται συγκεντρωμένη ή δύναμη ή

από τό πῶς εἶναι μοιρασμένη. Τό πολίτευμα μπορεῖ νά ἔχει τρεῖς μορφές: Τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς δημοκρατίας. Στήν πρώτη ἡ ἐξουσία εἶναι στά χέρια ενός, στή δεύτερη εἶναι στά χέρια ὀλίγων καί στήν τρίτη στά χέρια πολλῶν. Ἐκτροπές τῆς βασιλείας εἶναι ἡ τυραννίδα, τῆς ἀριστοκρατίας ἡ ὀλιγαρχία καί τῆς δημοκρατίας ἡ ὀχλοκρατία. Τελικά ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι υπάρχουν μόνο δυό βασικές μορφές πολιτευμάτων. Στήν πρώτη τό μέτρο τό δίνει τό κοινό καλό, στή δεύτερη τό συμφέρον τοῦ ἄρχοντα.

Ἡ προτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται στή «Μέση πολιτεία». Σ' αὐτήν ἡ μεσαία τάξη ἐξασφαλίζει τήν ἰσοροπία ἀνάμεσα στούς φτωχοῦς καί στούς πλούσιους, μέ τόν καλύτερο τρόπο, ἂν εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τίς δυό ἄλλες τάξεις μαζί ἢ τουλάχιστον ἀπό τήν καθεμιά τους. Ὄταν ἀπειλεῖται σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀκραῖες τάξεις, αὕτη κρατᾷ τό κέντρο τοῦ βάρους στή μέση. Ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μεσαία τάξη, δέν ἀναπτύσσεται κοινωνικό μίσος, ἀπό ἀποψη ιδιοκτησίας εἶναι ὅλοι περίπου ἴσοι, καί ἐστὶν οἱ κίνδυνοι ἀνατροπῆς εἶναι ἐλάχιστοι.

Ἡ ζωή τῶν πολιτῶν στό ἰδανικό κράτος εἶναι ἀδιάκοπη ἄσκηση τῆς ἀρετῆς γιά τό γενικό καλό, πλουτισμένη μέ πολλές εὐκαιρίες γιά τή χαρά τῆς ὁμορφιάς. Ἀλλά τέτοιο κράτος δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τήν ἀγωγή. Ἔτσι τά παιδιά πρέπει νά μορφώνονται ὡς αὐριανά μέλη τοῦ κράτους. Καί ἐπειδὴ ὁ σκοπός τοῦ κράτους εἶναι ἐνιαῖος, ἐνιαία πρέπει νά εἶναι καί ἡ ἀγωγή, καί γι' αὐτό πρέπει νά προσφέρεται ὁργανωμένη ἀπό τό κράτος καί μέ τήν ἐποπτεία τοῦ κράτους. Ἡ διδασκαλία δέν ἀρκεῖ νά προσφέρει χρησιμες γνώσεις, πρέπει καί νά ἐθίζει στή χαρά τοῦ ὠραίου καί τοῦ καλοῦ. Ὁ αὐριανός πολίτης πρέπει νά ἐθίζεται στίς πράξεις τῆς ἀρετῆς. Σ' αὐτό πρέπει νά ἐντοπίζεται τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους. Καί ὁ Ἀριστοτέλης ὡς κλασσικός Ἕλληνας ἔχει ἰδανικό του ἓνα πνεῦμα γεμάτο ὑγεία μέσα σ' ἓνα σῶμα γεμάτο ὑγεία. Γι' αὐτό, ὅπως καί ὁ Πλάτων, δίνει μεγάλη σημασία τόσο στή γυμναστική ὅσο καί στή μουσική.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1 ΣΤΩΙΚΟΙ

Ἀπό τή στιγμή πού ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος πῆρε στά χέρια του τήν τύχη τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων, ἡ ἐλληνική ζωὴ ἄλλαξε, ἔχασε τίς αὐστηρές γραμμές πού εἶχε μέσα στά τείχη τῆς ὀλιγάνθρωπης πολιτείας, γιατί ἀπλώθηκε πέρα ἀπό τὰ ὅρια τῆς. Μεγάλες πολιτειακές ἐνότητες σχηματίζονται, καί ἡ παλαιά πόλη χάνει τήν αὐτάρκεια καί τήν αὐτοτέλεια τῆς καί καταντᾷ κοινότητα ἀδύναμη γιά νά ἐπηρεάσει τή γενική πολιτική ζωή. Τό ἄτομο χάνει τοὺς ἄμεσους πολιτικούς καί πνευματικούς δεσμούς μέ τήν πόλη, γεγονός πού ἐπηρεάζει τό αἶσθημα καί τό στοχασμό του καί τό συγκλονίζει. Νέες παραστάσεις γεννοῦν νέες ἰδέες καί διαμορφώνουν νέα νοοτροπία. Ὅλα αὐτά δέν ἦταν δυνατό νά μὴν ἐπηρεάσουν τήν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτή τήν περίοδο ὁ ἄνθρωπος ζητᾷ ἀπό τή φιλοσοφία ἀπό τή μιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς καί ἀπό τήν ἄλλη νά τοῦ διασφαλίσαι τή σαλεμένη ψυχική ἰσορροπία. Τό πρῶτο αἶτημα ὁδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί στήν τεχνολογική πρόοδο. Τό δεύτερο στήν ἀνθηση τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ Στωική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἴσως τό πιό μεγάλο σύστημα αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐπιδίωξή της εἶναι νά ὁδηγήσει τόν ἄνθρωπο στήν εὐτυχία μέ μιά βιοθεωρία θεμελιωμένη ἐπιστημονικά. Ὡς βάση στήν ἐπιδίωξή της αὐτή ἔχει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἴδιο. Ἐτσι ἔρχεται νά ἀφυπνίσαι τόν ἄνθρωπο γιά μιάν ἀδιάκοπη ἠθική δραστηριότητα τόσο ἀναφορικά μέ τό ἄτομό του ὅσο καί ἀναφορικά μέ τήν κοινωνία.

1. Ἡ ἀρχαία Στοά

Ἰδρυτής τῆς ἀρχαίας Στοᾶς εἶναι ὁ **Ζήνων** ἀπό τό Κίτιο τῆς

Κύπρου (333/2-262/1), άνθρωπος μέ παροιμιώδη απλότητα καί ἦθος. Αὐτός, ξαναζωντανεύοντας τήν ἡρακλειτική θεωρία τοῦ λόγου, ανέπτυξε σύστημα μέ τό σχῆμα Λογική, Φυσική, Ἡθική. Ἡ γνώση κατά τό Ζήνωνα ἀκολουθεῖ τήν παρακάτω διαδικασία: Τά αἰσθητήρια μεταβιβάζουν στό νοῦ τήν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου καί σχηματίζουν τήν παράσταση («φαντασία»), τύπωμα τῶν ὄντων στό νοῦ. Ὅταν ἡ συνείδηση συγκατατίθεται, ἡ παράσταση ἐνωμένη μέ τή συνείδηση γίνεται ἐννοιακή («καταληπτική φαντασία»), δηλαδή κατάλληλη νά ἐννοήσῃ τό ἀντικείμενό της. Ἡ ἐννοιακή παράσταση εἶναι τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας, γιατί ἡ συμφωνία της μέ τή συνείδηση προϋποθέτει τό ἐγώ, πού κρίνει καί ἀποφασίζει.

Ὁ Ζήνων γιά νά ξεπεράσῃ τή δυαρχία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, στρέφεται στήν κοσμολογία τοῦ Ἡρακλείτου καί συνθέτει φυσική θεωρία μονιστική. Ὑλῃ καί πνεῦμα ἐξηγοῦνται ἀπό αὐτόν ὡς παθητικό καί ἐνεργητικό στοιχεῖο. Κάθε πραγματικό ὄν ἔχει καί σωματική ὑπόσταση, ἐπομένως καί ὁ θεός καί ἡ ψυχή. Ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ἐκδηλώνεται πάνω στήν ὕλη ὡς «λόγος σπερματικός». Ἡ ὕλη βρίσκεται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή, ἀλλά ἡ σταθερή βάση τοῦ πνεύματος διασφαλίζει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνότητα πάλι κάνει ὅλα τά ὄντα συγγενικά, καί αὕτη εἶναι ἡ «συμπάθεια τῶν ὄλων», πού ὁδηγεῖ στήν παγκόσμια ἀρμονία. Τό σύμπαν εἶναι καμωμένο μέ ὀρισμένο σχέδιο ἀπό δημιουργικό νοῦ, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τό θεό. Στό σύμπαν ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη τάξη, καί ὅ,τι συμβαίνει ἔχει τό λόγο του, πεποίθηση πού ὁδηγεῖ στή διδασκαλία γιά θεοδικία καί θεία πρόνοια.

Τά πάθη κατά τό Ζήνωνα ὀφείλονται σέ σφαλερή κρίση. Βασικά πάθη εἶναι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἡδονή, ὁ φόβος καί ἡ λύπη. Ἡ ἐπιστημονική γνώση εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἠθική πράξη. Ἡ ἀρετή εἶναι πράξη. Ρίζα γιά ὅλες τίς ἀρετές θεωρεῖ ὁ Ζήνων τή φρόνηση. Ἐτσι οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σέ μωρούς καί σοφούς. Ὁ σοφός εἶναι ἐλεύθερος ἀπό πάθη, ἔχει αὐτάρκεια καί εἶναι ὁμοιος μέ τό θεό.

Ὁ Κλεάνθης (331-232), πυγμάχος, προτοῦ γίνεται διάδοχος τοῦ Ζήνωνα, μέ σπάνια βούληση, ἀρνήθηκε τήν ἡδονή ὡς φυσική

κατάσταση, στή θέση τῆς φρόνησης ἔβαλε τήν ἐγκράτεια ὡς ρίζα τῶν ἀρετῶν καί κήρυξε ὅτι ζοῦμε καί κινούμαστε καί ὑπάρχομε μέσα στό σῶμα τῆς θείας οὐσίας.

Ὁ Χρύσιππος (280-210), ὁ πιό συστηματικός τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, ἔδωσε 5 «τρόπους» γιά τήν ἀπόδειξη:

1. "Ὅταν ὑπάρχει Α, ὑπάρχει καί Β. Ἀλλά ὑπάρχει Α. Ἄρα ὑπάρχει καί Β.
2. "Ὅταν ὑπάρχει Α, ὑπάρχει καί Β. Ἀλλά δέν ὑπάρχει Β. Ἄρα δέν ὑπάρχει καί Α.
3. Τό Α καί τό Β δέν ὑπάρχουν ποτέ ταυτόχρονα. Ἀλλά ὑπάρχει τό Α. Ἄρα δέν ὑπάρχει τό Β.
4. Ὑπάρχει ἢ Α ἢ Β. Ἀλλά ὑπάρχει Α. Ἄρα δέν ὑπάρχει Β.
5. Ὑπάρχει ἢ Α ἢ Β. Ἀλλά δέν ὑπάρχει Α. Ἄρα ὑπάρχει Β.

Συμπληρώνοντας τή φυσική θεωρία τοῦ Ζήνωνα, ὁ Χρύσιππος διδάσκει ὅτι τό σύμπαν ἀναφλέγεται κατὰ περιόδους, γιά νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή, καί μάλιστα ἀπαράλλακτο ὅπως ἦταν πρίν. Ἑρμηνεύει τήν ψυχή ὡς πύρινη οὐσία, πού γεννιέται μέσα στό αἷμα καί πεθαίνει μαζί μέ τό σῶμα, τίς αἰσθήσεις, τή γενετήσια ἱκανότητα, τή γλώσσα καί τό λογικό ὡς μέρη τῆς ψυχῆς, ἐνῶ ἐξηγεῖ τήν αἴσθηση ὡς σωματικό γεγονός καί δέ δέχεται ἄλογες δυνάμεις πλάι στό λογικό («ἡγεμονικόν») τῆς ψυχῆς. Τέλος, γιά νά ξεπεράσει τή μοιρολατρική φυσική θεωρία τονίζει ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐλεύθερη καί ἐπιτρέπει στό ἐγώ ὕστερα ἀπό σκέψη, πού φυσικά δέν εἶναι μηχανική, νά ἀναλάβει τίς εὐθύνες γιά τίς πράξεις του.

2. Ἡ μέση καί ἡ νέα Στοά.

Καινούργια φωνή στήν ἑλληνική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ὁ ἀνθρωπολογικός μονισμός τοῦ **Παναίτιου** τοῦ Ροδίου (185-109), πού, ἀντίθετα στή μακρά дуαρχική παράδοση τοῦ πυθαγορισμοῦ καί τοῦ πλατωνισμοῦ, θεωρεῖ τόν ἄνθρωπο, σῶμα καί ψυχή, ὡς ἐνιαία οὐσία, θνητή καί στά δύο φανερώματά της. Χωρίζοντας τίς λογικές ἀπό τίς ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὁ Παναίτιος δικαιώνει τά πάθη καί ἀναγνωρίζει τό λογικό ὡς ρυθμιστή τῆς πνευματικῆς ἰσορροπίας, θέση πού τόν ὁδηγεῖ στήν ἀποδοχή τῆς

έλευθερίας της βουλήσεως καί στήν ἄρνηση της ἀρχαιότερης στωικῆς διδασκαλίας γιά ἀτέλειωτη καί πανομοιότυπη παλιγγενεσία. Τήν προαίρεσή μας δέν μπορεῖ νά μᾶς τήν ἀλλάξει οὔτε ὁ θεός, λέει ἐμφαντικά ὁ Παναίτιος, καί μέ πολλή αἰσιοδοξία ἀναθέτει τή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου στίς πράξεις του ὅπως τίς ὑπαγορεύει ἡ ἐλεύθερη βούλησή του.

Ὁ Παναίτιος ἐντοπίζει τήν ὑπεροχή τοῦ ἀνθρώπου στή λογική δύναμη της ψυχῆς καί διακρίνει τέσσερις βασικές ψυχοπνευματικές ὁρμές: Γιά γνώση, γιά κοινωνική συμβίωση, γιά κατάκτηση περισσοτέρων ἀγαθῶν καί γιά γαλήνη της ψυχῆς. Ἀπό αὐτές ἀναπτύσσονται ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ γενναιότητα καί ἡ αὐτοκυριαρχία, ἀρετές πού ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἡ Ἠθική τοῦ Παναϊτίου διακρίνει ὑποχρεώσεις ἐναντι τοῦ θεοῦ, τοῦ ἑαυτοῦ μας καί της κοινωνίας, διαπιστώνει τήν κοινωνική καί τήν ἀτομική φύση καί χαράζει γιά πρώτη φορά τά ὅρια της ἀτομικότητας.

Ἕνας γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος της ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ **Ποσειδώνιος** (135-51). Στό πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα μέ τήν καταπληκτική πολυμέρεια, ἐνώνονται ἡ σοφία ἡ ἐλληνική καί ἡ ἀνατολική, ὁ μυστικισμός καί ὁ ὀρθολογισμός, ἡ πίστη στά θαύματα καί ἡ αἰτιοκρατία, ἡ θεωρητική καί ἡ ἐμπειρική σκέψη, ἡ προσωπική παρατήρηση καί ἡ ἱστορική παράδοση. Ἡ κεντρική ἐννοια της κοσμοθεωρίας τοῦ Ποσειδωνίου εἶναι ἡ ζωτική δύναμη, πού κατά τή θεώρησή του εἶναι πρωταρχικό φαινόμενο. Ἔτσι φορέας της ζωῆς στόν ὀργανικό κόσμον θεωρεῖται ἡ θερμότητα, πύρινη πνοή πού ταυτίζεται μέ τό λόγο, καί ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τεράστιον ζωντανόν ὀργανισμό μέ ψυχή του τό λόγο. Ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πύρινη ἐπίσης πνοή μέ λογική δύναμη, ἔρχεται ἀπό τόν ἥλιο καί ἐπιστρέφει σ' αὐτόν. Ἀπό τίς ἀντιθέσεις τοῦ κόσμου ἀναδύεται ἀρμονία καί ὁμορφιά προσιτή μόνο στό πνεῦμα.

Κατά τόν Ποσειδώνιον ὁ ἄνθρωπος εἶναι διαφορετικός ἀπό τά ζῶα, γιατί μέ τό λογικό μπορεῖ νά μετᾷ, νά σχηματίζει ἐννοιες, νά μεταχειρίζεται τήν ἐμπειρία του, καί νά οἰκοδομεῖ συλλογισμούς, ἀξιώματα, συμπεράσματα καί συστήματα ἀπό τέχνες καί

ἐπιστήμες. Ἔτσι ὁ Ποσειδώνιος τήν ἀρχή τοῦ πολιτισμοῦ δέν τή βρίσκει στήν ἀνάγκη ἀλλά στή λογική δύναμη πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο. Αὐτή εἶναι ἡ προωστική δύναμη γιά τήν ἐξέλιξη καί τήν πρόοδό του. Ἀπό αὐτή τή διαπίστωση ὑπαγορεύεται καί ἡ ἠθική ἐπιταγή: Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει καί στή σκέψη καί στήν πράξη νά ἀκολουθεῖ τό λόγο, πού φωλιάζει μέσα του, γιατί μόνο ἔτσι ἡ ζωή εἶναι σύμφωνη μέ τή φύση του. Φυσικά ἡ ἀρετή μόνη δέν εἶναι ἀρκετή γιά ὀλοκληρωμένη εὐτυχία. Ἔτσι κρίνονται ἀπαραίτητα ἡ ὑγεία, ἡ δύναμη καί ἄλλα ἀντικειμενικά ἀγαθά. Τέλος ἡ καθηκοντολογία τοῦ Ποσειδωνίου ἀναφέρεται περισσότερο στήν κοινωνική καί λιγότερο στήν ἀτομική φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Στούς πιό νέους Στωικούς, πού ἡ δράση τους πέφτει στούς δύο πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, παρατηροῦμε δύο κατευθύνσεις: Ἡ μιά ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπιστημονική ἐμπέδωση τῶν στωικῶν ἀπόψεων καί ἡ ἄλλη μέ τή διάδοση καί τήν πρακτική ἐφαρμογή κυρίως τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς. Ὅλοι πλησιάζουν πιό πολύ τόν πλατωνισμό καί τόν Κυνισμό, τονίζουν τή συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μέ τό θεό καί κηρύσσουν τήν ἀγάπη γιά τό συνάνθρωπο. Οἱ ἰδέες τους ἔχουν μεγάλη διάδοση ἀνάμεσα στούς ἐξαθλιωμένους ἀπό τή ρωμαϊοκρατία λαούς.

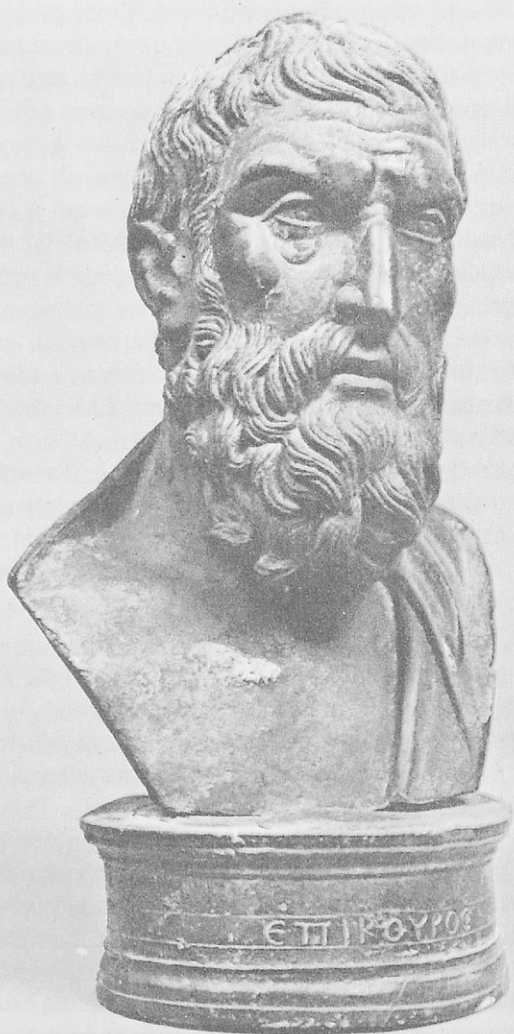
Ὁ **Σενέκας** (4-65 μ.Χ.), παιδαγωγός καί σύμβουλος τοῦ Νέρωνα, ἐξωτερικεύει τόν πόθο γιά λύτρωση ἀπό τά δεσμά τοῦ σώματος καί ἐγκωμιάζει τό θάνατο ὡς ἀρχή τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Ἀπόστολος τῆς Ἑσωτερικῆς ἐλευθερίας ὁ δοῦλος **Ἐπίκτητος** (50-135), ἀνακαλύπτει μέσα στόν ἄνθρωπο ἕνα χῶρο, ὅπου ἡ βία τῆς ὑλικῆς δύναμης ἢ ὁ δελεασμός τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν δέν μποροῦν νά εἰσβάλουν, καί ὑποστηρίζει ὅτι μέ τήν ἀδιαφορία μπροστά στά πράγματα πού δέν εἶναι στήν ἐξουσία μας μποροῦμε νά λυτρωθοῦμε ἀπό τά πάθη. Θαυμαστής του ὁ ρωμαῖος αὐτοκράτορας **Μάρκος Αὐρήλιος** (121-180), λέει ὅτι ἐπίγνωση ὅτι ὅλα ἀλλάζουν μᾶς ὁδηγεῖ στό νά μήν ἐπιθυμοῦμε καί νά μή φοβόμαστε τίποτα τό ἐξωτερικό καί ὅτι πρέπει νά ὑποτασσόμαστε στή φυσική πορεία τοῦ κόσμου καί νά καλλιεργοῦμε τήν ἐσωτερική ἐλευθερία, πού εἶναι σύμφωνη μέ τή λογική φύση μας.

2. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Τήν εποχή πού ὁ Ζήνων ἱδρυσε στήν Ἀθήνα τή Στοά, ὁ **Ἐπίκουρος** (341-270) ἐγκαίνιασε ἐπίσης στήν Ἀθήνα τόν «Κῆπο» του, σχολή τόσο σημαντική γιά τούς ἐλληνιστικούς χρόνους ὅσο καί ἐκείνη τῶν Στωϊκῶν. Ἀπό τά κύρια γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου καί τῶν μαθητῶν του εἶναι ἡ συνέχιση τῆς φυσικῆς θεωρίας τῶν Ἀτομικῶν καί ἡ τάση ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαϊκή λιτότητα καί αὐτάρκεια τοῦ ἀτόμου. Ὁ «Κῆπος» ἐξελίχθηκε σέ κοινότητα εἰρηνική, ἀμέτοχη στήν παραζάλη τῆς πολιτικῆς, καί καλλιέργησε τή φιλία καί τούς ἀπλούς ἐλληνικούς τρόπους. Ἐκεῖ δέ γινόταν διάκριση δούλου καί ἐλευθέρου ἢ ἐταίρας καί συζύγου, ἀλλά ὅλα τά μέλη ἦταν ἰσότιμα. Γιά πεντακόσια περίπου χρόνια τά διδάγματα τοῦ Ἐπικούρου εἶχαν διάδοση σ' ὁλόκληρο τόν ἐλληνικό καί τό ρωμαϊκό κόσμο καί πρόσφεραν παρηγοριά σέ ἀμέτρητα εὐγενικά πνεύματα, πού ἐνιωθαν τό βάρος τῶν ἀλλαγμένων καιρῶν. Καί στίς πιό μικρές πόλεις ὑπῆρχαν ὡς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὁμάδες Ἐπικουρεῖων καί τά βιβλία τους ἐβρίσκαν παντοῦ φίλους.

Ἡ γνώση κατά τόν Ἐπίκουρο βασίζεται στήν αἴσθηση. Ἡ αἴσθηση εἶναι πάντα σωστή, ἡ κρίση ἄλλοτε ναί, ἄλλοτε ὄχι. Σωστή εἶναι, ὅταν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά πράγματα, δηλαδή ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τά ἀντικείμενα καθαρά καί ὄχι στίς συνθῆκες πού τά παραμορφώνουν. Λαθεμένα εἶναι, ὅταν συμβαίνει τό ἀντίθετο. Τά ἀντικείμενα ἐκπέμπουν σωματίδια καί τά αἰσθητήρια ὄργανα ἀντιδρῶν ὡς δέκτες στίς «ἀκτινοβολίες» τους. Αἴσθηση καί νόηση συμβαδίζουν.

Ἡ φυσική θεωρία τοῦ Ἐπικούρου συνεχίζει τούς Ἀτομικούς. Ἔτσι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα καί κενό. Ἀτομα εἶναι τά σταθερά καί ἀναλλοίωτα μόρια ὕλης, κενό ὁ ἄδειος χώρος, ὅπου κινοῦνται τά ἄτομα σέ ἄπειρους συνδυασμούς, μέ ἀποτέλεσμα τό σχηματισμό τῶν ὄντων. Οἱ βασικές θέσεις τοῦ Ἐπικούρου εἶναι: Τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό τίποτα. Τό σύμπαν ἦταν, εἶναι καί θά εἶναι πάντα ὅπως τό ξέρομε. Ὑπάρχουν ἀμέτρητοι κόσμοι, ὅμοιοι ἢ διαφορετικοί ἀπό τό δικό μας. Ζωή ὑπάρχει σέ ὅλους τούς κόσμους. Ἀπό τά σώματα ἄλλα εἶναι ἀπλά, ἄλλα σύνθετα.

Ἐπίκουρος

Σῶμα εἶναι καί ἡ ψυχή, πού τήν ἀποτελοῦν λεπτά μόρια καί εἶναι διάχυτη σέ ὅλο τό σῶμα σάν θερμή πνοή. "Όταν σπάσει ὁ δεσμός της μέ τό σῶμα, σκορπίζεται καί δέν τῆς ἀπομένει καμιά ἀπό τίς δυνάμεις πού ἐκδηλώνονται μέ τίς λειτουργίες τοῦ ὀργανισμοῦ. 'Η ψυχή γιά τόν 'Επίκουρο δέν εἶναι ἀσώματη, ἐπειδὴ τό ἀσώματο στή σκέψη του ταυτίζεται μέ τό κενό, καί ἡ ψυχή δέν εἶναι νοητή ὡς κενό. 'Ο 'Επίκουρος καλλιέργησε καί τή μετεωρολογία, γιατί πίστευε ὅτι μέ τίς ἐξηγήσεις πού δίνει αὐτή-ἡ ἐπιστήμη γιά ὅσα συμβαίνουν στό χῶρο γύρω ἀπό τή γῆ διαλύει πολλούς μύθους καί λυτρώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό ἄγχος. 'Η μετεωρολογία γι' αὐτόν ἔχει σκοπό «ἀταραξίαν καί πίστιν βέβαιον». Κατά τόν 'Επίκουρο κανένα φυσικό φαινόμενο δέ γίνεται μέ τήν ἐπιβλεψη τῶν θεῶν, γιατί τέτοιες ἀσχολίες θά ἦταν ἀταίριαστες στή μακαριότητά τους. Θεοί ὑπάρχουν βέβαια, ἀλλά δέν ἀσχολοῦνται μέ τόν κόσμο καί τούς ἀνθρώπους.

"Αν θέλαμε νά συνοψίσουμε τήν 'Ηθική τοῦ 'Επικούρου σέ μιά μόνη πρόταση, θά λέγαμε: Εὐτυχία χωρίς ψυχική εὐεξία εἶναι ἀδιανόητη. 'Ο ἄνθρωπος κατά τόν 'Επίκουρο μπορεῖ νά ἐπιτύχει ὁμόνοια του τήν εὐτυχία, ἀρκεῖ μέ τή βοήθεια τῆς ἐπιστήμης νά καταπολεμήσει τίς ἐνοχλήσεις, πού ἔχουν ρίζα τό φόβο, τήν ἀμάθεια καί τίς ὑπέρμετρες φιλοδοξίες.

Τό πιό ὑψηλό ἰδανικό εἶναι ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς. "Αν ἔχουμε γαλήνη, δέ χρειαζόμαστε οὔτε ἡδονή οὔτε χαρά, γιατί καί αὐτές ὡς αἰσθήματα προκαλοῦν ταραχή. Προχωρώντας ὅμως ὁ 'Επίκουρος, βρίσκει συγγένεια ἀνάμεσα στήν ψυχική γαλήνη καί στήν ὀργανική ἡδονή, γιατί, καθὼς παρατηρεῖ, ἡ ἱκανοποίηση εἶναι ὁ δείκτης τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας κάθε ὀργανισμοῦ. Καί ἀφοῦ ἀπό τή φύση τους ὅλα τά ὄντα ἀποφεύγουν τόν πόνο καί ἐπιζητοῦν τήν ἡδονή, σημαίνει ὅτι ἡ ἡδονή εἶναι συγγενική μέ τή φύση μας, ἐνῶ ὁ πόνος εἶναι ξένος. "Ετσι ὁ 'Επίκουρος ἐρχεται νά ἀποκαταστήσει τήν ἡδονή καί νά τή θέσει σκοπό τῆς ζωῆς. 'Η ἔννοια τῆς ἡδονῆς στόν 'Επίκουρο ἔχει πολύ εὐρύ φάσμα: 'Αρχίζει ἀπό τήν ὀργανική χαρά καί φτάνει ὡς τίς πιό ὑψηλές συγκινήσεις πού φέρνουν οἱ πνευματικές ἐπιδόσεις.

'Η φιλία ἔχει γιά τόν 'Επίκουρο μεγάλη σημασία. Τή φιλία τή ζητοῦμε, λέει, γιατί μᾶς βοηθᾷ νά ἀσφαλίσουμε τή γαλήνη μας. Τή

φιλία πρέπει νά τή θέλουμε γι' αὐτή τήν ἴδια. Δέ χρειαζόμαστε τόσο τή βοήθεια τῶν φίλων ὅσο τήν ἐμπιστοσύνη γιά τή βοήθειά τους. Φίλος δέν εἶναι οὔτε ἐκεῖνος πού ἐπιδιώκει μέ κάθε τρόπο τήν ὠφέλεια οὔτε ἐκεῖνος πού συστηματικά ἀποφεύγει νά ὑποχρεωθεῖ. Γιατί ὁ πρῶτος καπηλεύεται τή συμπάθεια γιά κέρδη καί ὁ δεύτερος κόβει κάθε ἐλπίδα.

Στό πρόβλημα τοῦ θανάτου ὁ Ἐπίκουρος θεωρεῖ χρέος τοῦ φιλοσόφου νά λυτρῶσιν τόν ἄνθρωπο ἀπό τό φόβο. Εἶναι ἀνοησία, λέει, νά φοβᾶσαι τό θάνατο. Φρόντισε νά συνηθίσῃς στήν ιδέα ὅτι ὁ θάνατος δέν ἔχει σημασία, γιατί κάθε καλό καί κάθε κακό βρίσκεται στήν αἴσθηση. Ἀλλά θάνατος θά πεῖ νά στερηθεῖς τήν αἴσθηση. Ὅταν ἐμεῖς ὑπάρχομε, ὁ θάνατος δέν εἶναι παρών. Ὅταν πάλι εἶναι παρών ὁ θάνατος, ἐμεῖς δέν ὑπάρχομε. Ὡστε ὁ θάνατος δέν ἔχει σχέση οὔτε μέ τούς ζωντανούς οὔτε μέ τούς νεκρούς. Ὅταν θά πεθάνουμε, θά εἴμαστε ὅπως πρὶν γεννηθοῦμε, δηλαδή τίποτα. Γενικά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ συμβολή τοῦ Ἐπικουρισμοῦ στήν καταπολέμηση τοῦ ἄγχους ἦταν τεράστια.

3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ

Σκεπτικισμός εἶναι γενικά ἡ ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσεως, ἀλλά ὡς ἰδιαίτερο φιλοσοφικό ρεῦμα ξεκινᾷ στούς ἄλεξανδρινούς χρόνους. Ἡ προῖστορία του διαπιστώνεται στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Σοφιστικῆς, καθὼς καί σέ ὀρισμένους ὀπαδοὺς τοῦ Δημοκρίτου καί σέ ἐκπροσώπους τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς, ἐνῶ ἡ ἱστορία του ἐκτείνεται ἀπό τόν 3ο αἰῶνα π.Χ. ὡς τόν 3ο μ.Χ. καί ἐπηρεάζει τή διαμόρφωση καί τήν ἐξέλιξη ὅλης τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων.

Τίς βασικές γραμμές τοῦ Σκεπτικισμοῦ τίς χάραξε ὁ **Πύρρων** ὁ Ἡλεῖος (360-270 π.Χ.), πού ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι γενικά ἀδυνατοῦμε νά γνωρίσουμε τά πράγματα. Κατά τόν Πύρρωνα δέν εἶναι μόνο οἱ ἐντυπώσεις διαφορετικές στὸν καθένα, ἀλλά καί οἱ ἀπόψεις πού σχηματίζομε ὕστερα ἀπὸ σκέψη εἶναι διττές καί συχνά ἀντικρουόμενες· σέ κάθε ἰσχυρισμό, λέει ὁ Πύρρων, μποροῦμε μέ τό ἴδιο δικαίωμα νά ἀντιτάξουμε ἓναν ἄλλο. Ἔτσι δέν μποροῦμε νά λέμε «τό χιόνι εἶναι λευκό», ἀλλά μόνο μᾶς φαίνε-

ται αυτή τη στιγμή λευκό, γιατί δεν ξέραμε τί υπάρχει στο βάθος των φαινομένων.

Ἡ θέση αὐτή ἰσχύει κατὰ τόν Πύρωνα καί στήν περιοχή τῆς Ἡθικῆς. Καί ἐδῶ ἀμφισβητεῖται τό κύρος τῶν ἀπόψεων πού ἔχουν ἡ ἀποδέχονται οἱ ἄνθρωποι. Γιά τά ἴδια πράγματα, ἐξηγεῖ ὁ Πύρρων, οἱ ἀπόψεις τῶν ποικίλων λαῶν εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες. Ὅ,τι στόν ἓνα λαό φαίνεται θεῖο, στόν ἄλλο φαίνεται φρικτό. Ἄν τό καλό καί τό κακό ἦταν «φύσει», ὄχι «θέσει», θά ἔπρεπε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά ἀναγνωρίζουν ὡς καλό ἢ κακό τό ἴδιο πράγμα, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν ὅτι τό χιόνι τοῦς φαίνεται κρύο. Ἔτσι καί στό χωρο τῆς Ἡθικῆς, καταλήγει ὁ Πύρρων, δέν μπορούμε νά κάνουμε ἀξιολογικές κρίσεις, ἀλλά μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα.

Ἡ παραίτηση ἀπό τήν προσπάθεια νά ὀρίσουμε τά πράγματα ὀδηγεῖ κατὰ τή σκεπτική ἄποψη στή γαλήνη τῆς ψυχῆς, στήν ἀταραξία. Αὐτό κατὰ κάποιον τρόπο φέρνει τό Σκεπτικισμό κοντά στή στωική φιλοσοφία καί στόν Ἐπικουρισμό. Θά νόμιζε κανεῖς ὅτι ἡ ἀδιαφορία γιά τή γνώση θά ἀπομάκρυνε τοῦς Σκεπτικούς ἀπό τήν πρακτική ζωή, ἀλλά αὐτό δέ συνέβη. Ἡ θέση τους σ' αὐτό τό θέμα εἶναι: Στίς φυσικές ἀνάγκες ν' ἀκολουθοῦμε τή φυσική τάση μας καί στά ἄλλα τή συνήθεια ἢ ὅ,τι μᾶς φαίνεται πιο καλό.

Ὁ Ἀρκεσίλαος (316-242), πού μετέφερε τό Σκεπτικισμό στούς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας, ἀμφισβητεῖ στούς Στωικούς τήν ἐννοιακή παράσταση («καταληπτική φαντασία») καί τή γνώση πού βασίζεται σ' αὐτήν, τονίζοντας ὅτι καμιά παράσταση βασισμένη σέ κάτι πραγματικό δέν εἶναι τέτοια πού νά μήν ὀδηγεῖ σέ κάποιαν ἄλλη ἐξαρτημένη ἀπό κάτι ὄχι πραγματικό. Στήν παρατήρηση ὅτι μέ τή ριζική ἄρνηση τῆς δυνατότητας γιά γνώση ἀναιρεῖ καί τήν ἠθική πράξη, ὁ Ἀρκεσίλαος ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἐπιθυμία ὀδηγεῖ στήν πράξη, χωρίς νά χρειάζεται ἐσωτερική κατάφαση. Ἡ θέση αὐτή τοῦ Ἀρκεσιλάου τελικά μετριάζεται μέ τή θεωρία του γιά τό εὐλογο, πού ὁ σκεπτικός τό ἀνεβάζει στό ὕψος ἀρχῆς γιά τήν πρακτική ζωή.

Συνεχίζοντας πιο διεισδυτικά ὁ ἐπίσης ἀκαδημαϊκός **Καρνεάδης** (214-129 π.Χ.) ἀρνεῖται κάθε κριτήριο. Ἡ παράσταση, λέει,

πού γεννιέται από τήν αἴσθηση, μᾶς ἀπατᾶ συχνά καί ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τά ἀντικείμενα πού τήν προξενοῦν, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κριτήριο γιά τήν ἀλήθεια δέν μπορεῖ νά εἶναι κάθε παράσταση, ἀλλά μόνο ἡ σωστή. Ὅμως ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει παράσταση πού νά μή μᾶς ἀπατᾶ ποτέ, τό κριτήριο μεταφέρεται στήν κοινή, πού βέβαια δέν εἶναι «καταληπτική», δηλαδή δέν μπορεῖ νά συλλάβει τήν ἀλήθεια, καί ἔτσι δέν ἀποτελεῖ κριτήριο. Ἀλλά ἂν δέν ὑπάρχει ἐννοιακή παράσταση, δέν ἰσχύει ὡς κριτήριο οὔτε ἡ λογική, γιατί καί αὕτη βασίζεται στήν παράσταση. Καί ἀφοῦ τρίτη δύναμη δέν ὑπάρχει, χάνει τό κύρος του κάθε κριτήριο.

Γιά τήν πρακτική ζωὴ ὁ Καρνεάδης προτείνει τό εὐλογο καί διακρίνει τρεῖς βαθμούς του: Τήν πιθανή παράσταση, τήν πιθανή καί ἀναντίρρητη καί τήν πιθανή, ἀναντίρρητη καί γενικά ἐλεγμένη. Στὴ συνήθη πρακτικὴ ζωὴ ἀρκοῦν οἱ παραστάσεις πρώτου βαθμοῦ, ὅταν ὑπάρχουν διαφορετικές γνώμες, μεταχειριζόμεστε παραστάσεις δευτέρου βαθμοῦ, καί μόνο στίς περιπτώσεις πού κρίνεται ἡ τύχη μας εἶναι ἀπαραίτητες παραστάσεις τρίτου βαθμοῦ.

4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ

Μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ καί τήν ἀδιάκοπη ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν προβλημάτων στά ἑλληνιστικά καί στά ρωμαϊκά χρόνια οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς σχολές ἄρχισαν νά ὑποχωροῦν, ἐνῶ ἐγκαινιαζόταν ἡ προσπάθεια νά φωτιστοῦν οἱ ὁμοιότητές τους, γεγονός πού ὀδήγησε σέ συγκεραστικές τάσεις. Αὕτῃ τήν κίνηση τὴ λέμε Ἐκλεκτικισμό, καί ἔχει τὴ βαθύτερη αἰτία της στό γεγονός ὅτι ἡ πέρα ἀπὸ τό κλασσικὸ μέτρο ζωὴ καί σκέψη μαζί μέ τήν ἀμφιβολία γιά τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας ἀποτελοῦσαν θανάσιμο κίνδυνο γιά τὴ συνέχιση τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ ἀνάγκασε τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ποικίλων σχολῶν νά συσπειρωθοῦν γύρω ἀπὸ πανανθρώπινες πεποιθήσεις καί αὐταπόδεικτες ἀλήθειες. Ἔτσι ὅ,τι καλὸ εἶχε προτείνει κάθε σύστημα γινόταν κοινὸ κτῆμα. Ἀπὸ τὴ συμβίωση ἀνατολικῶν μέ ἑλληνικὲς

ιδέες δέν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος οὔτε ὁ ἰουδαϊσμός. Ἔτσι προέκυψε μιά ἰουδαιο-ἐλληνική φιλοσοφία, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό ἐκλεκτικισμό μέ τάσεις συγκεραστικές καί χαρακτήρα μυστικιστικό.

Ὁ Νεοπλατωνισμός εἶναι τό τελευταῖο φιλοσοφικό ρεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου. Ξεκινᾷ τόν 3ο αἰώνα μ.Χ. ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου συναντήθηκαν ἐλληνικές καί ἀνατολικές ιδέες, καί σταματᾷ, ὅταν ὁ Ἰουστινιανός κλείνει τίς φιλοσοφικές σχολές τῶν Ἀθηνῶν (529 μ.Χ.). Πρόκειται γιά ὑστατη συνθετική προσπάθεια, πού ἔρχεται ὡς συνέχεια τοῦ Πλατωνισμοῦ καί τοῦ Νεοπυθαγορισμοῦ, συνδυάζει πλατωνικές, ἀριστοτελικές, στωικές, ἐπικουρικές καί σκεπτικές θέσεις καί ἐκφράζει νέα μορφή Ἐκλεκτικισμοῦ. Ὡς σύστημα ὁ Νεοπλατωνισμός δέν ἀποτελεῖ συμπίλημα ἀπό τίς ἀρχές πού πρεσβεύουν τά προηγούμενα, ἀλλά καταξίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ παρελθόντος μέ τονισμό κυρίως τῶν ὁμοίων στοιχείων ἀνάμεσα στίς κλασσικές θεωρίες καί παραμερισμό τῶν διαφορῶν τους.

Γενικό γνώρισμα τῶν Νεοπλατωνικῶν εἶναι ὅτι διακρίνουν στό ὄν πολλές ὑποστάσεις. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θέση ἡ κάθε ἐπόμενη ὑπόσταση εἶναι γέννημα τῆς προηγούμενης καί κατώτερῆς της. Ἐπίσης κάθε μιά χωριστά ἀλλά καί ὅλες μαζί παράλληλα ἀνάγονται στήν πρώτη πηγή τους· καί ἡ ἀναγωγή αὐτή δέν εἶναι ἀπλῶς λογική ἀναφορά ἀλλά καί πραγματική ἐπιστροφή, γιατί οἱ ὑποστάσεις μέ μιά μυστική τάση πού τίς διακρίνει ἐπιδιώκουν νά ἐπιστρέψουν καί νά ἐνωθοῦν μέ τήν πρώτη πηγή τοῦ εἶναι.

Ἡ ἱστορική ἐξέλιξη τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας περνᾷ ἀπό τρία στάδια. Πρῶτα ὁ Πλωτῖνος θέτει τίς βάσεις τοῦ συστήματος καί ὁ μαθητής του Πορφύριος τίς ἐπεξεργάζεται μᾶλλον μορφολογικά καί τίς προεκτείνει σέ κάποια δευτερεύοντα σημεῖα τους. Ὡς ἐδῶ τά ἐπιστημονικά κριτήρια συνοδεύουν τή μέθοδο. Μέ τόν Ἰάμβλιχο, μαθητή τοῦ Πορφυρίου, ἡ ἀνανέωση τῆς πολυθεΐας γίνεται κύριο μέλημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχασμοῦ εἰς βάρος τῆς καθαρῆς θεωρίας. Τέλος μέ τόν Πρόκλο σημειώνεται ἐπιστροφή στή μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη καί ἐνίσχυση τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλά ἡ γονιμότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύ-

ματος έχει ήδη εξαντληθεί και τό κίνημα δέν κατορθώνει νά ξεπεράσει τό μέτρο τοῦ Σχολαστικισμοῦ, ὥσπου οἱ φιλοσοφικές σχολές κλείνουν.

Ἡ παράδοση θέλει ἰδρυτή τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ τόν Ἀμμώνιο Σακκά, πού δίδαξε τήν πλατωνική φιλοσοφία στήν Ἀλεξάνδρεια ὡς τά μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλά ὁ πραγματικός ἀρχηγός τῆς σχολῆς εἶναι ὁ μαθητής του **Πλωτῖνος** (205-270 μ.Χ.), πού γεννήθηκε καί μεγάλωσε στήν Αἴγυπτο, ταξίδεψε στίς χώρες τῆς Ἀνατολῆς, γιά νά γνωρίσει τή σοφία τῶν Περσῶν καί τῶν Ἰνδῶν, καί ἐγκαταστάθηκε στή Ρώμη, ὅπου δίδαξε ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του.

Ὁλόκληρο τό σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγκεφαλαιώνεται στή θεωρία του γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις. Αὐτές εἶναι τό ἓνα («ἐν»), πού ταυτίζεται μέ τό ἀπόλυτο καλό («ἀγαθόν»), τό πνεῦμα («νοῦς») καί ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος («ψυχή»). Ἀπό τό ἀπόλυτο ἓνα γεννιέται τό πνεῦμα καί ἀπό αὐτό ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος, πού εἶναι δημιουργός ὅλων τῶν ὄντων τοῦ κόσμου. Παράλληλος αὐτοῦ τοῦ δρόμου τῆς γενέσεως ἡ τῆς καθόδου τῶν ὄντων εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς ἡ τῆς ἀνόδου. Αὐτός ὁ δεύτερος δρόμος ἐγκαινιάζει καί τόν περίφημο μυστικισμό τοῦ Πλωτίνου, δηλαδή τήν προσπάθεια μέ ἔκσταση ἢ ἄσκηση γιά ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν πηγή τοῦ εἶναι, μέ τό ἀπόλυτο ἓνα.

Τό ἀπόλυτο ἓνα εἶναι ἀπλό καί τέλεια ξεχωριστό ἀπό ὅλα τά ὄντα. Δέν ταυτίζεται οὔτε μέ τό πνεῦμα οὔτε μέ τό ὄν, γιατί εἶναι πέρα καί ἀπό τήν οὐσία ἀκόμα. Τό πνεῦμα εἶναι ταυτόσημο μέ τό ὄν. Αὐτό ἀποτελεῖ τό πρότυπο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τά ἀντικείμενα τοῦ πνεύματος, οἱ ιδέες, εἶναι ἓνα μέ αὐτό. Ἔτσι τό πνεῦμα εἶναι καί ἀπλό καί διπλό, γιατί τό ἴδιο εἶναι καί ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο τῆς νοητικῆς λειτουργίας. Ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος εἶναι θεϊκή οὐσία, ἔχει ζωή ἀπό μέσα της, εἶναι ἀθάνατη, ἀπλή, μοιρασμένη παντοῦ, καί ταυτόχρονα ἀκομμάτιστη, εἶναι ἡ ὁργανωτική ἀρχή τοῦ ζωντανοῦ οργανισμοῦ, δίνει στά σώματα ζωή καί κίνηση καί εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐνότητος καί τοῦ σώματος τοῦ κόσμου.

Ἡ θεωρία γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις εἶναι μέσα στό πνεῦμα τοῦ συγκρητισμοῦ τῆς ἐποχῆς της, ἐκφράζει τήν προσπάθεια νά ξε-

περαστεί ή αντίθεση ανάμεσα στίς μονιστικές καί πολυαρχικές ή μονοθεϊστικές καί πολυθεϊστικές έρμηνείες, εξελίσσεται παράλληλα μέ τό χριστιανικό δόγμα τής 'Αγίας Τριάδος καί ώς ένα βαθμό έπηρεάζει τήν τελική διαμόρφωσή του.

Μετά τόν Πλωτίνου ό Νεοπλατωνισμός διαμορφώθηκε σέ σχολές, τής Συρίας, τής Περγάμου, τών 'Αθηνών καί τής 'Αλεξανδρείας, από όπου ό τελευταίος εκπρόσωπός του, στίς αρχές του έβδομου αιώνα, πέρασε στόν κόσμο του Βυζαντίου μέ τήν εγκατάστασή του στήν Κωνσταντινούπολη. Έτσι έκλεισε ό κύκλος μιās χιλιόχρονης προσπάθειας του έλληνικού πνεύματος, γιά νά περιορίσει τήν περιοχή του μύθου καί του φόβου, νά εύρύνει τά όρια τής συνείδησης καί νά δώσει στόν άνθρωπο τό θάρρος νά σταθεί μόνος του όρθιος στή ζωή καί νά σηκώσει ό ίδιος τήν ευθύνη γιά τίς πράξεις του, δηλαδή νά γίνει ελεύθερος. Καί ή προσπάθεια αυτή δέν ήταν χωρίς αποτέλεσμα, αφού ή ανάπτυξη των έπιστημών στήν εποχή μας, ή τεχνολογική πρόοδος, οί ελευθερίες καί οί κάθε είδους κοινωνικές κατακτήσεις τήν αρχή τους τήν έχουν στό φωτεινό πνεύμα του αρχαίου έλληνισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γεωργούλης, Κ.Δ., 'Ιστορία τής 'Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1-2.

'Αθήναι, Παπαδήμας 1975, 850 σελ.

Τσάτσος, Κ.Δ., 'Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων 'Ελλήνων.

'Αθήνα, Δίφρος 1962, 324 σελ.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Μαθήματα 'Ιστορίας τής Φιλοσοφίας των 'Ελλήνων. 'Αθήναι 1955, 55 σελ.

Βέικος, Θ., Οί Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Θεσσαλονίκη 1972, 286 σελ.

- Ντόκας, Ἀγ., Ὁ Ἑλληνικὸς διαφωτισμός. Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία. Ἀθῆναι, Φέξης 1961, 124 σελ.
- Τατάκης, Β.Ν., Ὁ Σωκράτης. Ἡ ζωὴ του, ἡ διδασκαλία του. Ἀθῆναι, Παπαδημητρίου 1970, 147 σελ.
- Μπαγιόνας, Α., Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν Κυνικῶν. Ἀθῆναι, Παπαζήσης 1970, 115 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα. Ἀθῆναι 1970, 382 σελ.
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι., Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Ἀθῆναι, Σεφερλῆς 1957, 133 σελ.
- Παπανοῦτσος, Ε., Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα. Ἀθήνα, Δωδώνη 1971, 163 σελ.
- Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης. Θεσσαλονίκη, Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία Χαλκιδικῆς 1962, 434 σελ.
- Μιχελάκης, Ε.Μ., Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν. Ἀθῆναι, Κλεισιούνης 1961, 141 σελ.
- Φλωρᾶτος, Χ., Ἡ Αἰσθητικὴ τῶν Στωικῶν. Ἀθῆναι 1973, 165 σελ.
- Θεοδωρίδης, Χ., Ἐπίκουρος. Ἀθήνα 1955, 416 σελ.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλᾶ, Τ., Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους Σκεπτικούς. Θεσσαλονίκη 1975, 364 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Πλάτων - Πλωτῖνος - Ὠριγένης. Ἀθῆναι 1959, 79 σελ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
1. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ	1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΣΩΚΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ	1. ΣΤΩΙΚΟΙ
'Υλοζωιστές	Λοιποί	'Αρχαίοι
Θαλής π. 625-546	Σωκράτης 470-399	Ζήνων 333-262
'Αναξμανδρος π. 610-546	Ξενοφών 428-354	Κλάριος 331-232
'Αναξμενής π. 585-525	Μεγαρίκοι	Χρυσιππος 280-210
'Άλλοι 'Ιωνες	Ευκλείδης π. 450-380	Μέσοι
Ξενοφάνης π. 570-470	Κυνικοί	
'Ηράκλειτος π. 540-480	'Αντισθένης π. 445-360	Παναίτιος 185-109
Πυθαγόρειοι	Διογένης π. 412-323	Ποσειδώνιος 135- 51
Πυθαγόρας π. 570-496	Κυρηναίοι	Νεώτεροι
Φιλόλαος π. 474-388	'Αρίστιππος 435-355	
'Ελεάτες	2. ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΙ	Σενέκας 4-65 μ.Χ.
Παρμενίδης π. 515-440	Πλάτων 427-347	Επικτήτος 55-135 μ.Χ.
Συνδυαστικοί	Σπεύσιππος π. 407-339	Μάρκος Αυρήλιος 121-180 μ.Χ.
'Εμπεδοκλής π. 492-432	Ξενοκράτης π. 395-315	
'Αναξαγόρας π. 500-428	Ευδοξος π. 390-340	2. ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ
'Ατομικοί	3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΑΤΙΚΟΙ	'Επίκουρος 341-270 π.Χ.
Λεύκιππος 5ος α.λ.	'Αριστοτέλης 384-322	3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ
Δημόκριτος π. 460-370	Θεόφραστος 372-288	Πύρρων 360-270 π.Χ.
2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ	Εύδημος β' ήμ. 4ου α.λ.	'Αρκεσίλαος 316-242 π.Χ.
Πρωταγόρας π. 490/85-420/15	Δικαιάρχος " " "	Καρνεάδης 214-129 π.Χ.
Γοργίας 483-376	'Αριστοξένος 375/60- (?)	4. ΝΕΟΠΛΑΤΟΝΙΚΟΙ
'Αντιφών 470/60-(?)		
Πρόδικος 470/60-(?)		
'Ιππίας 5ος α.λ.		
Κρίτιος 460/55-403		Πλωτίνος 205-270 μ.Χ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Θαλής ο Μιλήσιος	περίπου	625-546 π.Χ.
Ἀναξίμανδρος ο Μιλήσιος	»	610-546
Ἀναξίμενης ο Μιλήσιος	»	585-525
Πυθαγόρας ο Σάμιος	»	570-496
Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος	»	570-470
Ἡράκλειτος ο Ἐφέσιος	»	540-480
Παρμενίδης ο Ἐλεάτης	»	515-440
Ἀναξαγόρας ο Κλαζομένιος	»	500-428
Ἐμπεδοκλῆς ο Ἀκραγαντίνος	»	492-432
Πρωταγόρας ο Ἀβδηρίτης		490/85-420/15
Γοργίας ο Λεοντίνος		483-376
Πρόδικος ο Κεῖος		470/60- (;)
Σωκράτης ο Ἀθηναῖος		470-399
Κριτίας ο Ἀθηναῖος		460/55/403
Ἱππίας ο Ἡλείος		5ος αἰ.
Ἀντιφῶν ο Ἀθηναῖος		» »
Δημόκριτος ο Ἀβδηρίτης	περίπου	460-370
Πλάτων ο Ἀθηναῖος		427-347
Διογένης ο Σινωπεύς	περίπου	412-323
Ἀριστοτέλης ο Σταγίριτης		384-322
Θεόφραστος ο Ἐρέσιος		372/70-288/6
Πύρρων ο Ἡλείος		360-270
Ἐπίκουρος ο Ἀθηναῖος		341-270
Ζήνων ο Κιτιεύς		333/2-262/1
Κλεάνθης ο ἐξ Ἀσσοῦ		331-232
Ἀρκεσίλαος ο Αἰολεύς		316-242
Χρύσιππος ο Σολεύς	περίπου	280-210
Καρνεάδης ο Κυρηναῖος		214-129
Παναίτιος ο Ρόδιος		185-109
Ποσειδώνιος ο Ρόδιος		135-51
Σενέκας		4-65 μ.Χ.
Ἐπίκτητος	περίπου	55-135
Μάρκος Αὐρήλιος		121-180
Πλωτίνος		205-270

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α'. Είσαγωγή

1. Έννοια καί αντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας	5
2. Ἐπιστήμη καί Φιλοσοφία	16
3. Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας	23

Β'. Γνωσιολογία

1. Τό πρόβλημα τῆς γνώσεως	34
2. Πηγές τῆς γνώσεως. Οἱ σχετικές φιλοσοφικές Θεωρίες	40
3. Τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου	57
4. Τό κύρος τῆς γνώσεως	73

Γ'. Ἠθική

1. Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς	83
2. Ἠθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση	87
3. Παράγοντες τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	96
4. Οἱ ἀξίες καί τὰ συναφή προβλήματα	105
5. Οἱ ἠθικοὶ κανόνες	113
6. Τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως	115

Δ'. Αἰσθητική

1. Έννοια καί αντικείμενο τῆς Αἰσθητικῆς	125
2. Ἡ Τέχνη	127
3. Τό Ὄρατο	140
4. Οἱ Αἰσθητικές Κατηγορίες	147

Ε'. Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Εἰσαγωγή	155
1. Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία	161
2. Ἡ Ἀττική φιλοσοφία	172
3. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων	189

Έξωφυλλο: Raffaello Santi. *Ἡ Σχολή τῶν Ἀθηνῶν (λεπτομέρεια)*, τοιχογραφία, Ρώμη, Βατικανό.

ΕΚΔΟΣΗ Β΄ 1977 VIII ΑΝΤΙΤΥΠΑ 68.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 2841/15-4-77

Έκτύπωση – Βιβλιοδεσία: Κ. ΚΟΝΤΟΓΟΝΗΣ – Α. ΜΑΛΙΚΟΥΤΗΣ

